

**A. Kazygulyýew, H. Baýramow, J. Annamammedow,
O. Geldimammedowa, O. Çaryýewa, M. Öwezowa**

DÜNÝÄ YKDYSADYÝETINIŇ MODELLERI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2013

UOK 338(575.4)+378

K 32

Kazygulyýew A. we başg.

K 32   Dünýä ykdysadyýetiniň modelleri. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.

Bu okuw kitaby ykdysady hünärler boýunça, hususan-da, daşary ykdysady gatnaşyklar boýunça taýýarlanýan talyplar, bu ugurda zähmet çekýän mugallymlyk hünärmenler, şeýle-de halkara gatnaşyklary bilen gyzyklanýan giň okyjylar köpçüligi üçin niýetlenilýär.

Okuw kitabyň 1-2-3-4-9-njy bablaryny we girişini A. Kazygulyýew; 8-nji babyny H. Baýramow; 6-njy babyny J. Annamammedow; 10-njy babyny O. Gel-dimammedowa; 5-nji babyny O. Çaryýewa; 7-nji babyny M. Öwezowa ýazdy.

TDKP № 22, 2013

KBK 65.9(2Tü) ýa 73.

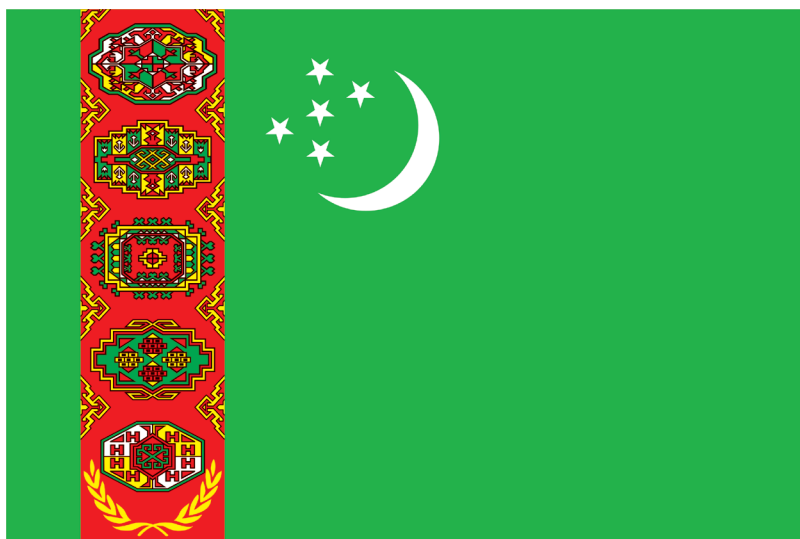
© A. Kazygulyýew we başg., 2013.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Müňlerçe ýyllaryň dowamynda dünýä döwletleriniň ykdysadyýetinde umumylyk, birmeňzeşlik saklanyp geldi. Haryt hojalygynyň ýüze çykmagy bilen milli hojalyklaryň ozalky keşbi üýtgäp başlady. Halkara zähmet bölünişiginiň çuňlaşmagy, haryt-pul gatnaşyklarynyň giňelmegi bilen ykdysadyýetleriň aýry-aýry nusgalary ýüze çykyp başlady. Ykdysady nusgalaryň ýüze çykmagynyň ýurduň geografi-k ýerleşşi, tebigy baýlyklary, taryhy, halkyň milli döredijiligi, syýasy, harby we ş. m. sebäpleri bardyr.

Dünýä ykdysadyýetiniň barha çylşyrymlaşýan, ykdysadyýetleriň biri-birine baglanyşygy barha artýan häzirki şertlerinde milli hojalyklaryň umumy gurluşyny, olaryň aýratynlyklaryny öwrenmeklik möhüm wezipeleriň biri bolup durýar. Aýratynam garaşsyzlygyny gazanan döwletler üçin bu wezipäniň ähmiýeti has hem uludyr. Sebäbi ýaş döwletleriň önünde mundan beýläk ykdysadyýeti haýsy ýol bilen öňe alyp gitmeli? diýen wezipe ýüze çykýar. Milli ykdysadyýetiň aýratynlyklary beýleki ösen ykdysadyýet bilen gabat gelýän bolsa, şol ösen ykdysadyýetiň gurluşyna meňzeş ýoly saýlap almaklyk ýaş hojalygyň çalt depginler bilen ösmegine mümkinçilik berýär. Bu ýagdaý köp ykdysadyýetleriň ösüş tejribesinde subut edilendir. Meselem, «Aziýa aňdargalary» ýurtlarynyň durmuş-ykdysady gurluşy köp halletlerde ýapon ykdysady modeliniň göçürmesidir.

Häzirki günde türkmen ykdysady modeliniň emele gelmegi gös-göni milli Liderimiziň durmuşa ornaşdyrýan özgertmeleri bilen baglanyşyklydyr. Bu emele gelen model dünýä hojalygynda ýüze çykýan dürli çökgünliklere hötde gelip bilmegi türkmen durmuş-ykdysady modeliniň aýratyn taraplarynyň biridir. Türkmen ykdysady modeliniň aýratyn artykmaç taraplarynyň biri hem bazar gatnaşyklaryna birden däl-de, ýuwaş-ýuwaşdan, tapgyrlylyk bilen geçýän-

ligi bilen baglanyşyklydyr. Geçiş döwründe halkyň durmuş-ykdysady ýagdaýyny pese gaçyrman, tersine ony ösen döwletleriň derejesine ýetirmeklige berlen mümkinçilikler bu modeliň aýratyn taraplarynyň biri bolup çykyş edýär.

Türkmen ykdysady modeliniň aýratynlyklary barada aýdylanda bu modeliň kemala geliş prosesiniň entek dowam edýänligidir. Onuň doly emele gelmegi üçin Hormatly Prezidentimiz tarapyndan öňe sürülen meýilnamalaryň doly durmuşa ornaşmagy we geçiş döwrüniň tamamlanmagy zerurdyr. Şonuň üçin dünýä hojalygynyň dürli modellelerini öwrenmeklik şu günün derwaýys talaplarynyň biri bolup durýar.

Bu ders dünýä ykdysadyýeti, halkara ykdysady gatnaşyklar, ykdysady nazaryýet ýaly dersler bilen berk baglanyşyklydyr. Dersiň öwrenýän predmeti bolup dünýä hojalygynda häzirki bar bolan ykdysady modeller çykyş edýär. Bu modelleriň öwrenilmegi milli ykdysadyýetimizi, halkymyzyň durmuş-medeni ýagdaýyny mundan beýläk hem ösdürmekde we talyp ýaşlarymyzda dünýä ykdysadyýeti boýunça berilýän bilimi has çuňlaşdyrmakda-da möhüm ähmiýete eýe bolup durýar.

Bu okuw kitabyňy taýýarlamakda köpsanly edebiýatlardan peýdalanyldy. Şeýle hem okuw kitabynda öňdebaryjy döwletleriň modeli bolan amerikan, ýapon, şwed ýaly nusgalar bilen bir hatarda ösüp gelýän döwletler bolan türk, eýran, hindi modellerine hem seredilip geçildi. Bu okuw kitabyňy taýýarlamakda Hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly okuw gollanmasy giňden peýdalanyldy.

I bap

ÝURLARYŇ DURMUŞ-YKDYSADY MODELİ

1.1. Ösen ýurtlaryň hojalyk mehanizmi

Dünýä ykdysadyýetiniň modellerini öwrenmek şu güniň derwaýys meseleleriniň biridir. Dünýä ykdysadyýetiniň ösen hojalyklary ykdysady we durmuş taýdan ösüp gelýän döwletler üçin nusga bolup çykyş edýär. Ösüp gelýän ýurtlar özläriniň milli, dini we ş.m. aýratynlyklaryny saklaýan hem bolsalar, özläriniň ösüş ugruny kesgitlemekde ösen ýurtlaryň ykdysadyýetiniň ösüşinden ugur alýarlar. Şonuň üçin hem dünýä ykdysadyýetiniň modelleri diýlende ilki bilen ösen ýurtlaryň ykdysady we durmuş aýratynlyklary göz önünde tutulýar.

Dünýä ykdysadyýetiniň modelleri munuň özi dünýä ýurtlarynyň ykdysady gurluşy we durmuş taýdan aýratynlyklarydyr. Bu aýratynlyklary öwrenmek dersiň esasy mazmuny bolup durýar. Ösen döwletleriň durmuş-ykdysady ulgamyny esasan iki topara bölüp öwrenmek bolar.

1. Döwlet tarapyndan sazlaşdyrylýan bazar.
2. Durmuş nazarlanyşly kapitalizm.

Ikinji jahan urşundan soň Günbataryň jemgyýeti öwreniş we ykdysady edebiýatynda «Kapitalizm» diýen söz örän seýrek ulanylýardy. Sebäbi bu söz kapitalistler bilen hakyna tutulýanlaryň arasyny üzňeleşdirýän düşünje bolansoň, ony kabul ederliksiz diýip hasaplanýlardy. Onuň ýerine «postindustrial jemgyýet» «durmuş hojalygy» ýaly sözler ulanylýardy. Ozalky SSSR-iň dargamagy bilen kapitalizm diýen düşünje has giň ýaýrap başlady we jemgyýeti täzedan gurmakda peýdalanylýar.

Hojalyk durmuşyny sazlaşdyрма usullarynyň aşakda getirilen 3 derejesi ösen ýurtlaryň hemmesi üçin häsiýetlidir.

a) spontanno (öz-özünden bolýan ýa-da tebigy) – bazar sazlaşdyrmasy;

b) korporatiw sazlaşdyрма;

ç) döwlet sazlaşdyrmasy.

Wagt taýdan seredeniňde ykdysadyýeti sazlaşdyrmagyň bu üç derejesi birwagtda dörän däldir. Spontanno (öz-özünden bolýan ýa-da tebigy)-bazar sazlaşdyrmasy Günbatar Ýewropada kapitalistik gatnaşyklarynyň ýüze çykarmagy bilen emele gelip başlaýar. Bu döwür XIX asyryň 50–60-njy ýyllaryna çenli, ýagny halkara zähmet bölünişiginiň barha çuňlaşmagy we iri maşyn gurluşyk önümçiliginiň ýüze çykmagy bilen tamamlanýar. Bu döwrüň esasy sazlaşdyrylan ugry harydyň bahasydyr. Harydyň bahasy önümçilik çykdajysyna we islege bagly bolup başlansoň bu döwür tamamlanýar.

Korporatiw sazlaşdyрма derejesi Birinji jahan urşundan 20-25 ýyl oň ýüze çykýar. Bu döwürde önümçilik harytlary we baha iri kompaniýalaryň elinde jemlenýär. Ownuk öndürijiler üçin baha daşarky sazlaýjy gural bolup çykyş edýär, ýagny olar iri kompaniýalaryň bel-läp beren bahalaryna kaýyl bolup, baha goýmaga ukypsyz bolýarlar. Bu ýerde esasy mesele önüm ýerleşdirmekde ýüze çykýar.

Ykdysadyýeti döwletiň sazlaşdyrmasy geçen asyryň 1929–1933-nji ýyllarynda ýüze çykan «Beýik Depressiýadan» soň başlanýar we Ikinji jahan urşundan soň onuň gerimi has giňeýär. Bu ykdysady çökgünlik ýokardaky iki derejeli sazlaşdyrmanyň kapitalistik hojalygy durnukly esasyda ösdürmegiň we jemgyýetiň ýagdaýyny durmuş taýdan ýokarlandyrmagyň hötdesinden gelip bilmeýändigini görkezdi. Döwletiň ykdysadyýetdäki äh-miýeti birden ýokarlandy. Ykdysadyýetiň umumy çykdajysynda döwletiň paýy yzygiderli artyp başlady. Mysal üçin, döwletiň jemi içerki önüminiň (JIÖ) möçberinde deňeşdirilende ösen ýurt-larda 1870-nji ýylda 9%, 1913-nji ýylda 10%, 1920-nji ýylda 17% bolan bolsa, 1937-nji ýylda 22%, 1980-nji ýylda 44%, 1995-nji ýylda 48% barabar boldy.

Ykdysadyýeti sazlaşdyrmaga döwletiň goşulyşmagy bilen tebigy kapitalizm diýen düşünje hem ýaşamagyň bes etdi.

Ykdysadyýeti sazlaşdyrmakda döwletiň ulanýan serişdeleri. Hojalyk durmuşyny sazlaşdyrmagyň I we II derejesinde durmuş-medeni nazaryýet pes derejede yzarlanýar. Munuň özi kanunlaýyklyk bolup, ilatyň durmuş ýagdaýyna seretmek III derejede öz beýanyny tapýar.

Ykdysadyýeti döwletiň sazlaşdyrmaklykda esasy ulanylýan serişdeleriň biri bolup administratiw-hukuk serişdesi çykyş edýär. Öý hojalyk hukuk binýady biri-biriniňkiden tapawutly bolup, hojalygyň ösmegine we onuň çäklendirilmegine esas bolup hyzmat edýär. Deňşdirilende ösen ýurtlaryň hojalyk hukugy ösüp gelýän ýurtlaryňkydan has kämildir.

Döwletiň ykdysadyýeti sazlaşdyrmakda ulanýan esasy serişdeleriniň biri hem döwletiň maliýe serişdeleridir. Bu serişdeler döwlet býujeti, dürli durmuş we ätiýaçlyk fondlar arkaly paýlanylýar. Ösen ýurtlarda onuň paýy JIÖ hasabynda 1/3 ýa-da 1/2 deňdir.

Döwlet maliýesi Ikinji jahan urşundan soň has işjeňleşip başlady. Ykdysadyýetiň dürli ugurlarynda ulag, aragatnaşyk, ylmy-tehniki gözlegler we ş.m. döwlet maýasynyň paýy barha ýokarlanýar. Käbir ösen ýurtlarda ylmy-tehniki gözlegler üçin goýberilýän çykdajynyň 60% döwlet serişdeleridir.

Döwlet sazlaşdyrmasyň ýene-de bir möhüm serişdesi bolup pul-karz syýasaty çykyş edýär. Bu syýasat merkezi bankyň üsti bilen amala aşyrylýar. Döwlet merkezi bankyň üsti bilen pul-karz toplumlaryna, göterimiň derejesi, üznüksiz önümçilik bilen kapitalyň deňagramlylygyna gözegçilik edýär.

Döwletiň ykdysadyýeti sazlaşdyrmakdaky ýene-de bir serişdesi bolup, döwlet eýeçiligi çykyş edýär. Döwlet eýeçiligi Ikinji jahan urşuna çenli Günbatar Ýewropada has giň gerime eýedi. Emma ABŞ, Kanada ýaly ýurtlarda döwlet eýeçiligi 2-nji, 3-nji derejeli bolup çykyş edýärdi. Geçen asyryň 60-njy ýyllaryndan başlap ösen ýurtlarda döwlet eýeçiliginiň paýy pese gaçyp başlady. Diňe Fransiýada onuň derejesi sosialistleriň täsiri astynda ýokarydy. Emma 1986-njy ýyldan başlap Fransiýada «repriwatizasiýa», ýagny «gaýtadan hususlaşdyрма» işleri geçirilip başlandy. Mysal üçin, «Pežo»

awtomobil kärhanasy Ikinji jahan urşunda gizlinlikde nemesler bilen söwda edendigi üçin döwletiň hasabyna geçirildi. (Onuň eýesi Pežo bolsa jezalandyryldy). Diňe onuň ady saklanyp galdy.

Ösen ýurtlarda döwetiň maliýe serişdelerini paýlamakdaky ähmiýeti gyradeň däl. Germaniýa bilen Ýewropada bu görkeziji ýokary bolsa ABŞ we Ýaponiýada onuň derejesi pesdir. Munuň sebäbi bolup döwletiň alyp barýan ykdysady we durmuş syýasaty çykyş edýär.

1.2. Ykdysady modelleriň görnüşleri

Durmuş-ykdysady modeller umumylyklary bilen bir hatarda birnäçe aýratynlyklara hem eýedir. Dürli ykdysady modelleriň emele gelmegine şu aşakdaky aýratynlyklar täsir edýär:

- ýurduň geografiki ýerleşşi;
- tebigy baýlyklary;
- ösüşiň taryhy şertleri;
- öndüriji güýçleriň ösüş derejesi;
- halkara zähmet bölünişi;
- dünýä ykdysadyýetine goşulýşmak derejesi;
- jemgyýetiň durmuşa gönükdirilişi.

Ýokarda belenilip geçilen aýratynlyklaryň esasynda dürli ykdysady modeller emele gelýär. Bu modelleriň aýratynlyklary bilen bir hatarda umumylyklary-da bardyr. Ol umumylyklara aşakdakylar degişli:

- eýeçiligiň köp görnüşli bolmagy;
- erkin bahalaryň hereket etmegi;
- erkin bäsleşigiň bolmagy;
- ykdysadyýeti döwlet kadalaşdyrylyşynyň belli bir ulgamy.

Häzirki wagtda dünýä hojalygynyda birnäçe ykdysady modeller hereket edýär. Ol modellere aşakdakylar degişlidir:

1. Amerikan modeli,
2. Ýapon modeli,

3. Şwed modeli,
4. German modeli,
5. Türkmen modeli.

Amerikan modeli dürlüçe atlandyrylýar. Ýagny «liberal model» ýa-da «jeňňelleriň kanuny» esasynda ösýän model we ş.m. Amerikan ykdysady aýratynlygy şundan ybarat, ýagny: ykdysadyýet «kim güýçli» diýen bäsleşik esasynda ýaşaýar. Bu bazar bäsleşiginde kim güýçli bolsa şol ýaşaýar. Başgaça aýdylanda öndürijiler bäsleşige ukyply harytlary öndürmekde we ýerleşdirmekde örän ýiti ykdysady göreşi alyp barýarlar.

Ýapon modeli «el-ele berip ösmek» ýörelgesine esaslanýar. Bu modelde döwlet kiçi we orta telekeçiligi goldaýar. Uly telekeçiligiň olary tozdurmagyna ýol bermeýär. Şonuň netijesinde Ýaponiýada uly öndürijiler bilen kiçi we orta öndürijileriň utgaşmasy emele geldi.

Şwed modelleriniň aýratynlygy onuň ýokary derejede durmuş-medeni ýagdaýa gönükdirilendigidir. Ýokary derejede salgyt salmagyň hasabyna döwlet ilatyň az girdejili bölegi barada, emläk deňsizligini azaltmak barada alada edýär.

1.3. Çökgünlikleriň görnüşleri

Senagat taýdan ösen bazar hojalygy beýleki hojalyk ulgamlaryndan özüniň artykmaçlygyny subut etdi. Bu artykmaçlyk önümçiligiň çeýeligi, daşky gurşawa çalt uýgunlaşmagy, ylmy-tehniki progresiň (YTP) has çalt durmuşa ornaşdyrylmagy, tölege ukyplylygy we ş.m. Emma bu gurluş hem dürli çökgünliklerden halas däldir.

Ösen ýurtlarda çökgünlikleri mazmun we görnüş taýdan 3 hili tapawutlandyrylýar.

1. Yzygiderli (her 4 ýa-da 7 ýyl we ondan köpräk wagtyň içinde gaýtalanýar).
2. Gaýtalanýan başgaça atlandyrylanda gysga, periodiki, kadaly, aram, we ş. m.
3. Uzak möhletli birnäçe onýyllyklara çekýär.

Gaýtalanýan sikl 4 faza bölünýär. a) çökgünlik, b) depressiýa, ç) janlanma, d) ýokarlanma.

Çökgünligiň ýüze çykmagynyň umumy, tebigy fundamental, gaýtalanýan alamatlary, indikatorlary (görkezijileri) bolýar. Indikatorlaryň 3 görnüşini tapawutlandyrmak bolýar.

1. Irki indikator—ol 2-3aý öňünde önümlere berilýän sargytlar, harytlaryň bahalarynyň üýtgeýşini öwrenýär.

2. Adaty, gündelik indikator—şu günki ýagdaýy öwrenýär. Ýagny senagat önüminiň jemi göwrümi, işsizlik, iş orunlary, nominal we real zähmet haklaryny öwrenýär.

3. Giçki indikator – çökgünlik başlandan bazaryň düzüminiň hereketini öwrenýär. Ol esasan bahalaryň umumy derejesini aýratyn-da sarp-ediş harytlarynyň we hyzmatlarynyň bahasyny öwrenýär.

II bap

GÜNBATAR ÝEWROPA ÝURTLARYNYŇ DURMUŞ-YKDYSADY MODELİ

Günbatar Ýewropa ýurtlary ilkinji ykdysady modelleriň emele gelen ýeri hasaplanylýar. Çünki haryt-pul gatnaşyklaryna ilkinji bolup geçip başlan sebit hem Günbatar Ýewropadyr. Günbatar Ýewropa ýurtlaryna Germaniýa Federatiw Respublikasy, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa ýaly ýurtlar degişli diýlip hasap edilýar. Häzirki wagtda bu döwletler dünýä ykdysadyýetiniň öňdebaryjy döwletleridir. Bu döwletleriň ykdysadyýetinde birnäçe umumylyklaryň bolmagy bilen bir hatarda aýratynlyklara hem eýedir. Umumylyklara bu döwletleriň hemmesi hem ýokary derejede ösen döwletleriň bolmagy we ykdysadyýetde hususy eýeçilige daýanmagydyr. Aýratynlyklaryna ykdysadyýetiň gyra-deň dälidi, ykdysadyýeti kadalaşdyrmaga döwletiň goşulyş derejesiniň tapawutly tarapydyr. Şeýle-de ilatyň durmuş-medeni ýagdaýynyň ýokary derejesi saklansa-da olaryň arasyndaky tapawutlary görmek bolýar.

2.1. German modeli

GFR Ikinji jahan urşundan soň durmuş nazarlanyşly bazar hojalygyna ugur aldy. Bu nusganyň aýratynlygy erkin bäsleşikli bazar bilen emläk deňsizliginiň kemeldilmeginiň utgaşmasyny gazanmaktan ybaratdyr. Bu iş iki tapgyrda amala aşyryldy. *Birinji tapgyrda* ykdysady taýdan ýokary netijeli erkin bäsleşikli bazar hojalygyny emele getirmekden, *ikinji tapgyrda* döwletiň gaýtadan paýlamak mehanizmi esasynda emläk deňsizliginiň kemeldilmegi amala aşyryldy.

German durmuş-ykdysady nusgasynyň aýratynlyklary aşakdakylardan ybaratdyr:

- Ykdysaýeti dolandyrmaga döwletiň berk goşulmagy;
- Erkin telekeçiligiň goldanylmagy;
- Erkin bäsdeşligi döretmek üçin maksadalaýyk syýasatyň alnyp barylmagy;
- Dürli hojalyk birleşmeleriniň täsirliligi;
- Özgertmeleriň durmuş-medeni ugra gönükdirilmegi.

Nemes bazar hojalygynda hereket özgertmeleriň tapawutly tarypy dünýä hojalygynda ýüze çykýan şertlere görä hemişe üýtgäp durýanlygydyr. Häzirki güne çenli bu nusga iki gezek modernizasiýalaşdyryldy. *Birinji täzelik* 1960-njy ýylda girizilip, oňa «global sazlaşdyrma» diýlip atlandyryldy. Bu täzelikde neokeýnsiançylyk serişdeler bilen monetarizme geçmeklik göz önünde tutuldy. Bu täzeligiň üstünlikli durmuşa ornaşdyrylmagy german ykdysady-durmuş nusgasynyň emele gelmegine aýgylaýjy täsir etdi.

Ikinji täzelik 1990-njy ýylda ornaşdyrylyp başlandy. Sebäbi iki Germaniýanyň birleşdirilmegi düýpli ykdysady meseleleri ýüze çykardy. Bu meseleler ozaly bilen eýeçilik we halkyň durmuş-medeni ýagdaýy bilen baglanyşyklydy. Gündogar Germaniýada ykdysady we tehniki taýdan Günübatar Germaniýadan yzda hem bolsa örän kuwwatly durmuş syýasatyny ýöredýärdi. Ýurduň býujetiniň agramly bölegi durmuş ulgamyna gönükdirilýärdi. Ýurduň gündogar böleginde ykdysadyýeti modernizasiýalaşdyrmaklyk has çylşyrymly ýagdaý bolup, ilkinji nobatda, işsizligiň ösmegine ge-

tiripdir. Birleşmeden soň ýurduň ykdysady ösüşi pese gaçdy. Pese gaçmagyň görkezijileri 1997-nji ýylda 2,2%-e, 1993-nji ýylda 1,1%-e deň boldy. Gündogar Germaniýada ykdysadyýeti höweslendirmek üçin her ýylda 100 milliard nemes markasy goýberilýärdi. Salgyt, pensiýa, bilim we medisina ulgamyndaky özgertmeler 1999-njy ýylda girizilip başlandy.

Üçünji täzelik girizme 2003-nji ýylda başlady. Bu özgertme «Günün çagyryşy – 2010» ady bilen durmuşa ornaşdyrylyp başlandy. Özgertmäniň maksady – nemes kompaniýasynyň innovation işlerini höweslendirmek üçin salgytlary azaltmak, işsizleriň durmuş goraglylygyny ýokary götermek, zähmet bazarynyň talaplaryny ýenilleşmekden ybaratdy. Şeýle hem, döwlet býujetini sagdynlaşdyrmakdan, döwlet bergileriniň Maastricht ylalaşygyna (Gollandiýanyň bir şäheri) laýyklykda jemi içerki önümiň 3%-den geçmezligini gazanmak, ýerli we federal býujetleriň özara goldaw ýörelgesine däl-de bäsleşik ýörelgesine görä düzmek göz önünde tutuldy.

Döwlet býujetiniň kemeldilmegi ilatyň demografiki höweslendirmesiniň çykdajylary bilen ýüzbe-ýüz durdy. Ýurduň ilaty eýýäm üç onýyllygyň dowamynda diňe mehaniki taýdan artmagyň hasabyna saklanýardy. Şeýle hem pensiýa ýaşyndakylaryň durmuş meselesi býujetiniň işini kynlaşdyrdy. Sebäbi bir tarapdan tebigy taýdan artyşy höweslendirmek, ortaça ýaşy uzaltmak bilen baglanyşykly harajatlar artdy, beýleki tarapdan bolsa salgytlaryň kemelmegi esasynda býujetiň möçberi peseldi.

Birnäçe kynçylyklara garamazdan Germaniýa ykdysady kuwwat boýunça dünýä-de dördünji orny eýeleýär. Ykdysadyýetiň ösüş derejesi we düzümi boýunça postindustrial ykdysadyýet hasaplanýar. Şeýle hem nemes ykdysadyýeti ýokary derejeli eksport kwotasy bilen tapawutlanýar. Bu görkeziji boýunça ýurt dünýä-de birinji orunda bolmak bilen, eksport kwotasy jemi içerki önümiň ortaça 37%-ne deňdir.

Hünärmenler nemes ykdysadyýetiniň ýuwaşlyk bilen bäsleşik ukybyny ýitirýändigini belleýärler.

Bäsleşik artykmaçlygynyň pese gaçyş derejesi her ýylda 1%-e barabar diýip hasap edilýär. Onuň sebäpleri bolsa aşakdakylar bilen düşündirilýär:

- globallaşma şertlerinde bazaryň, aýratynda zähmet bazarynyň güýçli gözegçilikde saklanmagy;
- ýeterlikli derejede ykdysady syýasatyň bolmazlygy;
- ýokary aýlyk haklary;
- kompaniýalaryň ýokary durmuş taýdan salgytlary we durmuş harajatlary;
- telekeçilik işiniň aýry-aýry görnüşleriniň döwlet tarapyndan pugta çäklendirilmegi;
- maliýe bazarynyň günbatar ýurtlary bilen deňeşdiriniňde gowşak ösmegi;
- profsoýuzlaryň (kärdeşler arkalyşyklaryň) güýçli täsiri.

Bu aýratynlyklara görä eýýäm birnäçe ýyl bäri işsizlik 9%-den pese düşmeýär.

German telekeçileriniň örän ýokary telekeçilik ruhunda hereket edýänligi bu modelniň tapawutly tarapydyr. Nemes telekeçiligi innowatorçylyk işi hemişe öňde goýýar. Şonuň üçin belli-belli pudaklarda ýurduň harytlarynyň ady ýokary islegden peýdalanýar. Şeýle hem nemes telekeçilik ruhy düzgüne we jogapkärçilige örän pugta seredýär.

Ýurduň bank ulgamy Angliýanyň we Fransiýanyň bank ulgamy bilen deňeşdireninde gowşakdyr. Onuň sebäbi kärhanalary maliýeleşdirmekde merkezleşdirilen bank karzlaşdyrmasynyň giňden ulanylýanlygydyr. Daşary ýurtlara çykarylýan kapitalyň esasy çeşmesi bank karzlarydyr.

2.2. Fransuz modeli

Fransiýa dünýäde ykdysady taýdan iň ösen ýurtlarynyň biridir. Ol Günbatar Ýewropanyň ykdysady kuwwaty boýunça ikinji ýurdy bolup durýar. Fransiýa ozalky kolonial imperiýadyr. Koloniýalarynyň möçberi boýunça diňe Angliýadan yzda durýardy. Köp ýerleri basyp

almagy Fransiýada ägirt uly baýlygy toplamaga mümkinçilik beripdi. Ýöne şeýle uly imperiýalary basyp alan hem bolsa özüniň tutýan meýdany koloniýalaryndan onlarça esse pesdir. Fransiýanyň jemi meýdany 551 müň km² bolup, Günbatar Ýewropada meýdany boýunça iň uly ýurtdur. Ýurduň ilaty 56,5 mln adam bolup, (2005-nji ýylyň maglumaty) onuň 90%-i fransuzlardyr.

Fransiýanyň tebigy geografiki ýerleşşi amatlydyr. Onuň açyk deňze göni çykalgasy bar. Şeýle hem Ýewropanyň köp döwletleri bilen gury ýer arkaly serhetleşýär. Suw ýoly arkaly Ýewropa we Afrika döwletleri bilen gatnaşyk saklamaga mümkinçiligi bardyr. Munuň özi ýurduň daşary ýurtlar bilen gatnaşyklaryny ösdürmeklige mümkinçilik berýär.

Ýurt özüniň ykdysady kuwwaty boýunça бүтін дүнýäde 6-njy orunda durýar. Ol Ýewropada bu görkeziji boýunça Germaniýadan, Angliýadan we дүнýäde ABŞ-dan, Hytaýdan we Ýaponiýadan yza galýar. Ýurduň jemi içerki önümi 2005-nji ýylda 1675 mlrd ýewro deň boldy.

1-nji tablisa

Jemi içerki önümiň möçberi boýunça дүнýäniň iri ýurtlary (2005-nji ýyl)*

№	Ýurtlaryň ady	Jemi içerki önümiň möçberi. (mlrd ýewro)
1	ABŞ	9724
2	Ýaponiýa	3853
3	Germaniýa	2263
4	Britaniýa	1785
5	Fransiýa	1675
6	Hytaý	1610
7	Italiýa	1400

Ýurduň tebigy baýlyklary Günbatar Ýewropanyň beýleki ýurtlaryna garanyňda köpdür we dürli görnüşe eýedir. Mineral baýlyklar-

* Данные таблиц №№1–5 приведены из книги «Международные экономические отношения». Под редакцией проф. В. Е. Рыбалкин. Москва, 2008.

dan iň ähmiýetlileri daş kömür, tebigy gaz, demir magdanlary, reňkli we seýrek duşýan materiallary görkezmek bolar. Şeýle hem tokaý baýlyklary gurluşykda giňden peýdalanylýar.

Fransiýanyň ykdysady merkezini üç topara bölmek bolar:

- a) Demirgazyk Fransiýa,
- b) Gündogar Fransiýa,
- c) Merkezi Fransiýa.

Demirgazyk Fransiýada himiýa, metaly gaýtadan işleýän we dokma senagaty ýokary derejede ösenligi bilen häsiýetlendirilýär. Şeýle hem bu merkez maşyn gurluşygyna hem ýöriteleşendir.

Gündogar Fransiýa senagatyň iň ösen ýeri hasaplanýar. Bu ýeriň senagaty üç merkeze bölünýär.

– *Gadymy merkez* diýlip atlandyrylýan toparda irki senagat önümleri öndürilýär. Olara kagyz-sellýuloza, un, deri önümleri, medisina gurallary we enjamlary degişlidir. Şeýle hem maşyn gurluşygynyň öňdebaryjy kärhanalary bolup olar Annons şäherinde ýerleşýär.

– *Dokma senagatynyň merkezi*. Ol esasan Lion we Pelýussen şäherinde ýerleşýär.

– *Gazyp alyjy senagatyň merkezi*. Oňa esasan Sent-Etýen, Le-Krezo şäherleri girýär.

Merkezi Fransiýada senagatyň iň ösen ýeri Pariž basseýniniň töweregidir. Bu ýerde ýurduň paýtagty Pariži we Pariž aglomerasiýasy ýerleşýär. Pariž aglomerasiýasynda ösen pudaklar bolup, awtomobil zawodlary, harby tehnikalar, stanoklar, hasaplaýjy maşynlar öndürilýär. Bu ýeriň kärhanalary бүтін Fransiýanyň goýberýän awtoulaglarynyň 80%-ini öndürýär. Fransiýada her ýyl ýeňil we ýük awtoulaglaryň 6 milliona golaýy öndürilýär. Ýurduň paýtagty Pariž bolsa geň-enaýy, täsin zatlar ýöriteleşmekde dünýä meşhurdyr.

Fransiýanyň oba hojalygy özüniň kuwwaty boýunça Ýewropada birinji, dünýä-de ABŞ-dan soň ikinji orna eýedir. Ýurduň öndürýän oba hojalyk önümleriniň her üçünjisi eksporta ugradylýar. Oba hojalyk önümleriniň eksport boýunça hem diňe ABŞ-dan yza galýar. Oba hojalygynyň ýöriteleşen ugry bolup, maldarçylyk, bugdaý, gant şugundyry we üzümçilik çykyş edýär. Bularyň içinden üzümçilik

uly abraýa eýedir. Fransuz konýagy, çakyry, şampan şeraby dünýä bellidir. Şampan şerabynyň ady Şampaniýe welaýatynyň ady bilen baglanyşyklydyr.

Fransiýanyň ulag ulgamy giňden ösendir. Ýurtda gara ýollaryň, demir ýollaryň, suw we howa ulaglarynyň ähmiýeti örän uludyr.

Gara we demir ýollaryň uzynlygy boýunça Fransiýa dünýä-de birinji onluga girýän ýurtlaryň biri hasaplanylýar.

2-nji tablisa

**Gara we demir ýollaryň ýurtlaryň arasyndaky
paýlanyşy (2004-nji ýyl).**

№	Ýurtlar	Gara ýollar	Uzynlygy (müň km)	Demir ýollar	Uzynlygy (müň km)
1	ABŞ		5640		245
2	Russiýa		620		86
3	Hindistan		834		62
4	HHR		880		58
5	Fransiýa		745		35
6	GFR		481		45
7	Ýaponiýa		1131		27

Fransuz ykdysadyýetiniň esasy aýratynlyklarynyň biri hem döwletiň kiçi we orta telekeçilige berýän goldawdyr. Ykdysadyýetiň kiçi we orta telekeçiligine döwlet tarapyndan «deň ölçegli goldaw we höweslendirme» atly ýörite maksatnamanyň esasynda kömek berilýär. Bu kömegiň ähmiýeti oba hojalyk pudagyna güýçli täsir edýär. Dürli gurakçylyk we keselçilik wagty, şeýle hem dürli kesellere garşy çäreleri döwlet öz üstüne alýar. Hut şonuň netijesinde fransuz oba hojalyk önümleri beýleki ýurtlaryň oba hojalyk önümlerine garanyňda ep-esli arzan düşýär. Döwlet tarapyndan geçirilýän şeýle çäreleriň netijesinde oba hojalyk önümleriniň bäsleşik ukyby ýokarlanýar. Ownuk we orta ululykdaky kärhanalaryň jemi sany boýunça ol «Ösen sekizligiň» düzümindäki ýurtlaryň ählisinden ýokarydyr. Fransiýada hereket edýän kärhanalaryň 95 göteriminde

işçileriň sany 20-den geçmeýär. Ýurduň senagat önüminiň altmyş göterimden gowragyny 100 sany iri şereketler tarapyndan öndürilýär. Ownuk we orta telekeçiligiň sanynyň köp bolmagy hödürlemäni ýokarlandyrýar we kärhanalaryň çyýeligini artdyrýar. Fransuz kärhanalary bilen önümiň köpdürliligi boýunça bäsleşip bilýän ýekeje döwlet hem ýok. Ýöne bu ýagdaý halkara derejesinde oňaýsyz täsirini görkezýär. Mysal üçin, dünýäniň 10 sany iň iri şereketleriň içinde ýekejede fransuz şereketi ýok. Iri şereketleriň ownuk telekeçiligi «ýuwutmagyna», ýagny özüne birikdirmegine kanun arkaly garşy çykylyar. Emma olaryň birleşmek meýilleri welin barha artýar. Sebäbi iri şereketleriň dünýä bazarynda bäsdeşlik ukyby has ýokarydyr.

Fransiýa nebit we gaza bolan isleginiň 60 göterime golaýyny ozalky koloniýalary bolan arap we afrika ýurtlaryndan edilyän importyň hasabyna kanagatlandyrýar. Elektrik energiýasynyň ýarysyna golaýynda ýangyç hökmünde kömür ulanylyar. Galan bölegi atom elektrik stansiýalarynyň paýyna düşýär. Fransiýa AES-leriň sany boýunça dünýäde iň iri döwletleriň biridir.

3-nji tablisa

AES-ler boýunça dünýäniň iň iri döwletleri

№	Ýurtlar	Bloklaryň sany	Kuwwaty (mln kw/sag)	Gurulýany
1	ABŞ	109	105356	3
2	Fransiýa	56	61130	2
3	Ýaponiýa	52	44068	3
4	Angliýa	35	15020	—
5	Russiýa	29	21242	6
6	Kanada	21	15805	—
7	GFR	20	23451	—
8	Ukraina	14	12818	5
9	Şwesiýa	12	10452	—
10	Koreýa respublikasy	12	10315	—

Tablisadan görnüşi ýaly, AES-lerde elektrik energiýasyny öndürmek boýunça dünýä-de ABŞ-dan soň ikinji orunda durýar.

Fransuz senagaty, esasan, maşyngurluşyk, elektrotehnika, awtomobil, himiýa, awia-raketa ýaly pudaklara daýanýar. Bu pudaklarda öndürilýän önümler jemi içerki önümiň 60%-e golaýyny tutýar. Senagat önüminiň jemi möçberi «Ösen sekizlige» girýän ýurtlaryň senagat önümleriniň 10%-ne barabardyr. Ýeňil senagatynyň möçberi ýurduň jemi senagat önüminiň 30%-ne barabardyr.

Ýurduň ilatynyň bilim derejesi ýokarydyr. Ilatynyň 60 gäterimden köpräginde ýokary we ýörite bilimliler tutmak bilen, bu görkeziji boýunça dünýäniň öndeýary ýurtlarynyň hataryna girýär. Her ýyl dürli oýlap tapyşlar üçin berilýän ygtyýarnamalaryň (lisenziýalaryň) dünýä boýunça 3-4%-i fransuzlaryň paýyna düşýär. Munuň özi dünýä boýunça alanynda ýokary görkezijidir.

Ýurtda çaga dogluşy pesdir. Has dogrusy ölýänler bilen dogulýanlaryň sany deňeçerdir. Ilatyň artyşy esasy migrasiýanyň hasabyna bolup geçýär. Esasan hem öňki koloniýalarda ýaşayanlara islän wagty hemişelik göçüp gelmäge hukuk berilýär.

Ýurduň işjeň ilatynyň 25,8% senagatda, 57% hyzmat sferasynda, 8,7 % bolsa oba hojalygynda zähmet çekýär.

Fransuz ykdysadyýetinde halkara syýahatçylyga möhüm orun degişlidir. Ýurduň tebigatynyň gözəl bolmagy, taryhy binalaryň köp bolmagy we abadançylygyň höküm sürmegi köp ýurtlaryň jahankeşdelerini özüne çekýär. Fransiýa jahankeşdeleriň ýurdudyr. Ortaça hasap bilen bu ýurda her ýylda 20 milliondan gowrak jahankeşe gelýär. Döwlet býujetiniň 60%-e golaýyny hyzmat sferasyndan gelýän girdejiler tutýar.

Fransiýanyň ykdysadyýetinde iň agyr geçen ýyllar geçen asyryň 90-njy we täze müňýyllygyň birinji onýyllygy hasaplanýar. Bu döwürleriň ykdysady çökgünligini aşakdaky tablisa arkaly görkezeliň.

**Fransuz ykdysady ösüşiniň esasy görkezijileri
(1990–1999-njy ýyllar)**

Görkezijiler	Ýyllar				
	1990	1993	1997	1998	1999
Jemi içerki önüminiň geçen ýyla garanyňda ösüş i %-de	2,7	–1,5	2,3	3,2	2,1
Maýa goýumyň möçberi	5,4	–6,6	0,1	3,9	2,9
Işsizlik %-de	11,6	12,7	12,5	11,6	11,3
Döwlet býujetiniň gytçylygy jemi içerki önümiň %-i hasabynda	3,6	4,0	3,0	2,9	2,6
Döwletiň bergisi jemi içerki önümiň %-i hasabynda	60,0	68,0	58,0	58,5	58,9
Eksport %-de	4,7	–0,4	12,6	6,3	4,3
Import %-de	6,4	–3,4	8,1	8,0	4,6

Tablisadan görnüşi ýaly 1990-njy ýyllarda başlan kynçylyklar, asyryň ahyrynda ýeňlip geçilýär.

Fransiýanyň ykdysadyýetine 2008-nji ýylda ýüze çykan bütindünýä maliýe-ykdysady çökgünligi agyr täsir etdi. Berilýän maglumatlara görä jemi içerki önüm 30-35 göterim pese gaçdy. Çökgünlik aýratynam eksport pudaklaryna has ýiti täsirini ýetirdi. Eksportyň azalmagy bilen döwlet býujetiniň möçberi hem pese gaçdy. Ýurtda işsizligiň derejesi barha ýokarlanýar. Döwlet durmuş maksatly goýberýän serişdelerini barha azaltmaga mejbur bolýar. Mysal üçin, pensiýa ýaşynyň yetmişe ýetirilmegi ilatda örän uly nägilelikler döredýär. Bilermenleriň pikirine görä fransuz ykdysadyýetiniň çökgünlikden öňki ýagdaýyna barmak üçin pesinden 3–4 ýylyň gerekdigini belleyärler.

Häzirki wagtda dünýäniň ösen ýurtlarynyň daşary gatnaşyklarynyň agramly bölegini Trans Milli Kompaniýalar (TMK) tarapyndan amala aşyrylýar. Bu ýagdaý Fransiýa üçin hem mahsuz

ýagdaýdyr. Fransiýanyň ykdysadyýetiniň senagatynda TMK-ra we iri maliýe toparlaryna uly orun degişlidir.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, Fransiýanyň TMK-lary dünýäniň iri TMK-rynyň birinji onlugyna girip bilýäni ýok. Onuň hem sebäbi bu ýurtda ownuk we orta telekeçilik giňden ösendir.

Fransiýa Ýewropa Soýuzynyň we dünýäniň iri kapital çykaryjy ýurdudyr. Kapital eksport etmek boýunça dünýäde görnükli orun degişlidir. Häzirki wagtda dünýäniň 50 sany iri banky bar. Olaryň iň kiçisiniň maýasy 50 milliard dollardan hem artykdyr. Şol 50 sany iň iri banklaryň 4-si fransuz banklarydyr. Ol banklaryň atlary şu aşakdakylardyr: Pariž milli banky, Lion karz banky, Baş jemgyýet banky, Oba hojalyk karz banky. Häzirki wagtda Fransiýa iri kapital çykaryjy we kapitally köp import ediji ýurt bolup durýar. Onuň şeýledigine göz ýetirmek üçin aşakdaky tablisa ýüzleneliň.

5-nji tablisa

Daşary ýurt göni maýa goýumlaryny köp eksport we import edýän ýurtlar.

T/Nº	Ýurtlar	Importýor ýurtlar (mlrd. dollar)	Eksportýor ýurtlar (mlrd. dollar)
1	2	3	4
1	ABŞ	1626	2051
2	Beýik Britaniýa	817	1238
3	Fransiýa	601	853
4	Sýangan (Gonkong)	533	470
5	Germaniýa	503	967
6	Kipr	492	386
7	Niderlandlar	463	641
8	Ispaniýa	368	381
9	Kanada	357	399
10	HHR	318	46
11	Italiýa	220	293
12	Irlandiýa	211	118

1	2	3	4
13	Awstraliýa	210	159
14	Meksika	209	28
15	Braziliýa	201	72
16	Singapur	187	111
17	Şwesiýa	172	203
18	Şweýsariýa	172	395
19	Russiýa Federasiýasy	132	120
20	Bermud adalary	102	6
21	Ýaponiýa	101	387
22	Daniýa	102	118

Ýokarda getirilen tablisadan Fransiýanyň kapitaly çykarýan we import edýän iri ýurtlaryň biridigini görüp bolýar.

Halkara söwdasynyň barha globallaşmagy, halkara bäsleşigiň ýitileşmegi ýurduň daşary ykdysady gatnaşyklaryny mundan beýläk ösdürmegiň köptaraply meselelerini döredýär. Fransiýa häzirki wagtda Ýewropa Soýuzynyň iri ýurtlary şeýle hem Ýaponiýa we ABŞ-a bilen özüniň bäsdeşligini saklamaga çalyşýar. Ýewropa Soýuzynyň döredilmegi bilen onuň düzümine girýän ýurtlary bilen arasyndaky ykdysady gatnaşyklary bir tarapdan, has ýeňilleşdi. Beýleki tarapdan, bolsa oňaýsyz täsiri ýüze çykyp başlady. Bu täsir gümrük paçlary bilen baglanyşyklydyr. Oňaly tarapy oba hojalyk önümleri bilen baglanyşyklydyr. Bu ýurtda oba hojalyk önümleri beýleki Ýewropa ýurtlaryna garanyňda ep-esli arzan düşýänligi sebäpli, beýleki bazarlarda arkaýyn bäsleşip bilýär. Meselem, Ýewropa Soýuzynyň beýleki ösen ýurdy bolan Germaniýanyň bazarlarynda fransuz oba hojalyk önümleri bäsleşige has ukyplydyr. Ýöne garşylykly taraplary hem bar. Mysal üçin, Germaniýanyň awtoulaglary fransuz awtoulaglaryna garanyňda hili has ýokarydyr. Munuň özi Fransiýanyň awtomobil gurluşyk pudagyna uly zarba urýar. Şol bir wagtyň özünde ýurduň daşary ýurda çykarýan maýasyna hem täsirini ýetirýär. Sebä-

bi fransuz öndürijileri önümleriň hil tarapyna köp maýa goýmaklyga mejbur bolýarlar. Bu bolsa ýurduň «ikinji ykdysadyýetine» uly zarba urýar. «Ikinji ykdysadyýet» diýen düşünje, ýurduň daşyna çykarýan maýasyndan gelýän girdejlere düşünilýär. Ýewropa Soýuzyna girmegi bilen Fransiýa daşary ýurtlara çykarýan maýasynyň bir bölegini öz içine gönükdirmeli bolýar. Şeýle ýagdaý amerikan we ýapon kapitaly üçin amatlylyk döredýär. Sebäbi olar fransuz maýasynyň agdyklyk edýän ýurtlarynda has işjeňleşip başlady. Munuň özi fransuz tarapyna öz güýjüni has tijemegine iterýär.

Soňky ýyllarda fransuz kapitalynyň ulanylyşy üýtgedi. Geçen asyryň 90-njy ýyllaryna çenli fransuz kapitaly süýthorçylykly häsiýete geçdi. Munuň özi fransuz maýasyndan gaça durulmagyna getirýärdi. Ýagny, bu ýurt ynsanperwerçilikli maýany çykaryp başlady. Munuň özi daşary ýurtlardaky maýa goýum göreşinde fransuz tarapyna artykmaçlyk berip başlady.

Ýurduň mineral çig mallaryna bolan isleginiň agramly böleginiň daşyndan getirilmegi kynçylyk döredýär. Nebitiň we gazyň bahasynyň ýokary galmagy hem munuň üstesinedi. Şeýle hem öňki nebiti import edýän kolonial ýurtlary öz içinden fransuz nebit kompaniýalaryny çykaryp başladylar. Bu ýurtlara Latyn amerikasy, arap we afrika döwletleri degişlidir. Bu ýurtlardan fransuz kompaniýalarynyň çykarylmagy ýa-da olaryň millileşdirilmegi ýurda nebitiň we gazyň arzan bahadan bökdençsiz akyp durmagyna böwet bolýar. Bu ýagdaý döwlet býujetine hem täsirini ýetirýär. Aýratynam nebit kompaniýalarynyň nebitden gelýän peýdasýndan alynýan salgytlar azalýar.

Daşyndan satyn alynýan uglewodorod serişdeleriniň bahasynyň ýokarlanmagy kynçylyklara getirýän hem bolsa, Fransiýanyň bu ugurda dünýäniň beýleki ösen döwletlerinden tapawutly artykmaçlyklary hem bar. Ol artykmaçlyk elektrik energiýasyny öndürmek bilen baglanyşyklydyr. Ýagny Fransiýada elektrik energiýasynyň agramly bölegi atom elektrik stansiýalarynda we kömür bilen işleýän stansiýalarda alynýar. Emma dünýäniň ösen döwletlerinde, esasan, gaz trubinalaryna geçilipdi. Dünýäde gazyň bahasynyň birden ýokary galmygy gaz trubinalaryndan sowa geçmeklige getirdi. Mysal

üçin, Fransiýanyň bu ugurdaky bäsdeşi ABŞ-nyň kompaniýasy bolan «Jeneral Motors» we Italiýanyň «Inter» kompaniýalaryny öz önümçiligini tutuşlygyna diýen ýaly gaz trubina enjamlaryny öndürmeklige ýöriteleşdiripdir. «Jeneral Motors» öz önümçiliginiň 90 göterimini, Italiýa 75 göterimini gaz trubinasyny öndürmeklige geçiripdir. Emma Fransiýanyň energetika balansynda kömrüň uly orny bar. Soňky wagtlarda nebitiň we gazyň bahasynyň ýokarlanyp başlamagy bilen elektrik energiýasyny almakda gaza bolan isleg pese gaçyp başlady. Ösen döwletleriň köpüsinde gaz trubinasyny ýene-de kömür bilen işleýän stansiýalara öwürüp başladylar. Fransiýada bolsa önümçiligi üýtgetmeklige hiç-hili zerurlyk ýokdy. Galyberse-de kömür öz içinde gazylyp alynýanlygy üçin elektrik energiýasynyň özüne düşýän gymmaty Ýewropanyň beýleki ýurtlaryna garanyňda ep-esli arzandyr.

Fransiýanyň daşary ykdysady syýasatynda bäsdeşlerine garanyňda has artykmaçlyk berýan taraplaryny bellemeli. Bu ýurt özüniň bäsdeşleri bolan Angliýa we ABŞ-a garanyňda hoşniýetli daşary ykdysady gatnaşyklaryny alyp barýardy. Ýagny Fransiýanyň daşary syýasatynda zor salmak, ykdysady taýdan gysmak, harby howp salmak ýaly mejbur ediji çäreleri az ulanýardy. Bu ýagdaý bolsa öz gezeginde fransuz tarapy bilen hyzmatdaşlyk etmek isleýänleriň sanynyň artmagyna getirýär. Mysal üçin, Fransiýa dünýäniň iri ýurtlary bolan Russiýanyň, Hytaýyň, Hindistanyň, Braziliýanyň ykdysadyýetine maýa goýmak boýunça beýleki ösen döwletler bilen arkaýyn bäsleşýär. Häzirki wagtda bu ýurtlarda fransuz maýasynyň beýleki «Ösen sekizligiň» ýurtlaryna garanyňda möçberi has ýokarydyr. Umuman alanyňda, Fransiýanyň daşary ykdysady gatnaşyklaryny aşakdaky toparlara bölmek bolar:

1. Ýewropa Soýuzy bilen hyzmatdaşlyk,
2. ABŞ-a we Ýaponiýa bilen hyzmatdaşlyk,
3. Ozalky koloniýasy bolan ýurtlar bilen hyzmatdaşlyk,
4. Beýleki ýurtlar bilen hyzmatdaşlyk.

Fransiýanyň ABŞ-a we Ýaponiýa bilen daşary söwdasy oňayly dälidi. ABŞ-dan we Ýaponiýadan getirilýän önümler ol ýurtlara

satylýan harytlardan agdyklyk edýärdi. Ýewronyň dolanyşyga girizilmezden öň Fransiýanyň walýuta ýetmezçiligine getirýän esasy meseleleriň biri hem hut şu oňaýsyz söwda bolup durýardy. Häzirki wagtda hem bu ýetmezçigiň öňüni alyp bolanok. Sebäbi Fransiýa bu ýurtlardan ýokary tehnologiýaly taýyn önümleri satyn alýar. Ýokary tehnologiýaly şeýle harytlar Ýewropanyň beýleki ýurtlarynda hem öndürilmeýär. Şonuň üçin ABŞ we Ýaponiýa bilen deňeçer söwda gatnaşyklaryny alyp barmak entekler başa baranok.

Umuman alanyňda, Fransiýanyň daşary söwdasy oňalydyr. Onuň eksportynyň 75 göterimini taýyn önümler, 25 göterimi dürli hyzmatlardan ybaratdyr. Ýurduň importynyň ep-esli bölegini çig malar, ýarym fabrikatlar we taýyn önümler tutýar.

Fransiýanyň Ýewropa Soýuzy ýurtlary bilen hyzmatdaşlygy örän giňdir. Bu ýurtlar bilen söwdanyň, kapitalyň, işçi güýjüniň hereketini has hem ýokarlandyrmak göz önünde tutulýar. Ýewropa Soýuzynyň barha giňelmegi fransuz tarapyna bu ýurtlara eksportyny ýokarlandyrmaga mümkinçiligini artdyrýar.

Fransiýanyň öňki kolonial ýurtlar bilen hyzmatdaşlygy aýratyn ähmiýete eýedir. Munuň hem sebäbi bu ýurtlara edýän eksportynyň düzümi tutuşlaýyn diýen ýaly taýyn harytlardyr. Bu ýurtlardan bolsa arzan bahadan çig malar satyn alynýar. Şonuň üçin bu ýurtlar bilen hyzmatdaşlyk iki ugur boýunça alnyp barylýar:

1. Termondizm;
2. Antitermondizm.

Termondizm ýörelgesine laýyklykda öňki kolonial ýurtlaryň ösüşini bökdemek we şol bir wagtyň özünde birek-biregiň öwezini dolmak ýaly ýörelgä esaslanýar. Bu ýörelgäniň düýp mazmuny bu ýurtlardan arzan çig mal almak we bu ýurtlara taýyn önümi satmaktan ybaratdyr.

Antitermondizm – bu uguryň esasy maksady ozalky kolonial ýurtlar güýçli ykdysady we syýasy garşylyk görkezzen ýagdaýynda olara eglişik etmekden ybaratdyr. Şonuň üçin Fransiýa ozalky kolonialary bilen örän ýygjam aragatnaşyk saklaýar.

Ýurduň daşary ykdysady gatnaşyklarynda geçen asyryň ahýrlarynda garaşsyz bolan döwletler uly ähmiýete eýe bolup durýar. Bu ýurtda fransuz harytlaryna we hyzmatlaryna bolan isleg örän ýokary bolupdyr.

Fransiýa dünýä söwdasynda ähmiýetli orun tutýar. Onuň paýyna dünýä eksportynyň 6–6,5 göterimi düşüp, bu görkeziji boýunça dünýä-de 4–5-nji orunda durýar. Ýagny ondan öňde degişlilikde ABŞ, Ýaponiýa, Germaniýa we Hytaý durýar.

Fransiýanyň importynyň möçberi hem uludyr. Bu görkeziji boýunça dünýäde 3-nji orunda durýar. Fransiýada hyzmat ediş pudagy örän ösendir. Hyzmat ediş pudagynyň möçberi we eksporty boýunça Ýewropa Soýuzynda birinji, dünýä-de bolsa ABŞ-dan soň ikinji orny eýeleýär.

Fransiýanyň durmuş-ykdysady modeliniň emele gelmegine Ikinji jahan urşy aýgytly täsir etdi. Ýurduň milli baýlygynyň ýüzden ýigirmi baş bölegi ýitirildi. Birinji jahan urşunda bu görkeziji ýüzden on bölege deň bolupdy. Ýitgileriň netijesinde fransuz ykdysadyýeti gowşady we dünýädäki liderligi pese gaçdy. Fransiýanyň daşary ýurt maýa goýumlary 10 esse peseldi. Dünýäniň jemi önümindäki paýy 3-4 esse azaldy.

Fransuz elitasy ýurdy ösdürmek üçin täze konsepsiýany işläp düzdi. Konsepsiýa laýyklykda uruşdan soňky birinji on ýyllykda dürli çäreleriň kömegi bilen ýurdy ozalky kaddyna ýetirmek göz önünde tutuldy. Maksat–ýurduň ykdysady we syýasy ýagdaýyny halkara derejesinde pugtalandyrmakdan ybaratdy. Dürli döwletler, ilkinji nobatda ABŞ bilen bäsleşigi artdyrmak, munuň üçin ykdysadyýeti modernizasiýalaşdyrmak, ykdysady kuwwaty pugtalandyrmak zerur bolupdy. Bu konsepsiýa ýurduň galkynmagynda we fransuz ykdysady-durmuş modeliniň emele gelmeginde möhüm orny eýeledi.

Bu meseläni döwlet goldawynyň kömegi bilen we hukuk sektorynyň işine döwletiň gatnaşmagynyň üsti bilen ýola goýuldy. Netijede Fransiýa bazar ykdysadyýeti taýdan ösen döwletleriň arasynda ykdysadyýete güýçli gatnaşýan ýurtlaryň birine öwrüldi. Ýurtda üç gezek hususlaşdyрма işleriniň geçirilendigine garamazdan, döwletiň

ykdysadyýetdäki ýokary paýy saklanyp galdy. Hususlaşdyrma işleri 1970–1990-njy ýyllar aralygynda iki gezek täze müňýyllygyň başynda bir gezek geçirildi. Şeýle-de bolsa ýurduň jemi içerki önümünde döwletiň paýy 20%-e barabar bolupdyr.

Döwlet sazlaşdyrmasy býujet arkaly gazanyldy. Ösen garyşyk ykdysadyýet Fransuz modeliniň aýratynlyklarynyň biridir.

Soňky ýyllarda döwletiň ykdysadyýeti kadalaşdyrylmakdaky işi barha azalyp, ol täze çäýe görnüşe eýe bolýar. Döwletiň we hususy sektoryň birnäçesinde esasy orun hususyýetçä berilýär. Administratiw usullar aradan aýrylýar.

Fransuz modeliniň beýleki aýratynlygy onuň ýokary derejede durmuşa gönükdirilenligidir. Durmuş harajatlarynyň görkezijisi boýunça ol Angliýadan, Germaniýadan we ABŞ-dan öňe geçýär.

Bu ykdysady modeliň ýene bir aýratynlygy onuň öňden gelýän proteksionistik gatnaşyklarynyň barha liberllaşmagydyr. Ilkinji nobatda, Ýewropa integrasiýasyna güýçli garyşylýar. Ozalky koloniýasy bolan döwletler bilen gatnaşyklaryny barha çuňlaşdyrýar. Bu işleriň netijesinde häzirki günde jemi içerki önümiň 25%-i eksporta ugradylýar.

2.3. Italýan modeli

Italýan durmuş-ykdysady modeli köp ýagdaýlarda inlis-amerikan modeline meňzeşdir. Özbaşdak welaýatlaryň bir döwlete birleşmegi ykdysadyýetiň senagatlaşmagynyň uzaga çekmegi, ösen döwletler bilen ýiti bäsleşik ýaly şertleri ýurtda özboluşly modeliň emele gelmegine şert döretdi.

Italýan ykdysadyýeti görkezijileri boýunça günbataryň beýleki ösen döwletleriniňkiden pesdir. Şu yzagalaklyk döwleti hemişe ykdysadyýeti goldap durmaklyga mejbur edýär. Döwlet dürli çäreleriň üsti bilen ykdysadyýeti we hususyýetçileri goldaýar. Ol çärelere salgyt syýasaty, ýokary gümrük salgydy, dürli jemgyýetçilik çäreleri esasynda iri gurluşyklary amala aşyrmak, döwlet sargytlary degişlidir.

Ykdysadyýeti kadalaşdyrmaga döwletiň goşulmagynyň güýçlenmegi netijesinde ýurt ykdysady taýdan ösen döwletleriň birine öwrülmege başardy. Geçen asyryň 90-njy ýyllarynda döwletiň ykdysadyýetdäki paýy ýokary derejä baryp ýetdi. Şol ýyllarda senagat önümçilikleriniň üçden biri, banklaryň 80%-i döwletiň gytaklaýyn gözegçiligi astyndady.

Döwlet kadalaşdyrmasynyň ýokarydygyna garamazdan italýan ykdysady modelli köp görkezijileri öz bäsdeşleri bilen deňeşdireninde gowşakdyr. Bu yzagalaklyk, ilkinji nobatda, sebitler boýunça ýüze çykýar. Ýurduň meýdany ykdysady, syýasy, medeni taýdan ösen demirgazyga we yzagalak günorta bölünýär.

Italýan ykdysadyýetinde gizlin ykdysadyýetiň möçberi örän ýokary derejededir. Bu bolsa halkyň durmuş-medeni ýagdaýyny ösdürmekde oňaýsyz täsir edýär. Şeýle hem ylmy oýlap tapyslar, innowasion häsiýetli harajatlar öz bäsdeşleri bilen deňeşdireninde örän pesdir. Hökümetiň ýurduň günortasynyň yzagalaklygyny ýeňip geçmek üçin edýän tagallalary özüniň garaşylýan netijesini bermeyär. Şeýle hem döwlet býujetiniň ýetmezçiligi, hümmetsizlenmegiň ýokary derejesi, hususyýetçileri goldamak üçin edilýän ägirt uly çykdajylar ýurduň halkara bäsdeşik ukybyny gowşadýar.

1990-njy ýyllardan başlap hususylaşdyrma işleri güýçlendirildi. Döwlet bergileri pugta gözegçilige alyndy. Maastricht ylalaşygynda bellenen sepgide ýetmek üçin köp işler geçirildi. (Italiýa Günbatar Ýewropa döwletleriniň arasynda ýewro geçen iň soňky döwletdir). Hususylaşdyrmagyň netijesinde ýurduň ykdysadyýetine daşary ýurduň maýasynyň paýy birden ýokarlandy.

Ýewropa Soýuzynyň talaplarynyň berjaý edilip başlanmagy ýurduň durmuş-medeni ulgamyna täzeden garamaklygy wezipe edip goýdy. Çünki italýan zähmetkeşiniň aýlyk haky german, fransuz, iňlis zähmetkeşiniň aýlygyndan pesdir. Munuň özi ýurtdan gidýänleriň, aýratyn-da akyl zähmeti bilen meşgullanýanlaryň migrasiýasyny güýçlendirdi. Häzirki wagtda hem bu ýagdaý italýan ykdysadyýetiniň müşgillikleriniň biri bolmagynda galýar.

III bap

DEMIRGAZYK ÝEWROPA ÝURLARYNYŇ DURMUŞ-YKDYSADY MODELİ

3.1. Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynyň umumylyklary

Demirgazyk Ýewropa ýa-da Skandinawiýa ýurtlary häzirki günde iň baý döwletleriň biri diýlip hasap edilýär. Bu döwletlerde «ählumumy ýokary durmuş derejesi» ideýasy kabul edilen. Bu ideýa gözbaşyny geçen asyryň başlarynda häkimiýet başyna sosial-demokratlaryň gelmegi bilen başlandy. Bu ideýany Günbatar döwletleri 1970-nji ýyllarda ykrar etdiler.

Skandinawiýa ýurtlarynyň «ählumumy durmuş eşretlilik» syýasaty 2 sany wajyp müşgilligi çözmeklige gönükdirilendir.

- Milli baýlyklary jemgyýete gyrađen paýlamak.
- Jemgyýetiň ähli agzalary üçin birmeňzeş ykdysady we durmuş eşretlerini döretmek.

Skandinaw ýurtlarynyň ykdysady ösüş ýoly şol döwürde «Üçünji ýol» diýlip atlandyrylýar. Bu ýoluň aýratynlygy hususy kompaniýalara erkinlik bermek we ýokary salgytlar we ondan gelen girdejileri döwlet emeldarlarynyň arada durmagynda jemgyýetiň üpjünçiligi pes gatlagyna paýlamakdan ybaratdyr.

Bu ýurtlaryň ykdysadyýetinde döp bolan aýratynlyklar aşakdakylardan ybarat, ýagny halkara zähmet bölünişigine çuňňur gatnaşmak, ykdysadyýetde döwlet sektorynyň paýynyň ýokarylygy, kuwwatly maliýe, kooperatiw hereketiň ösmegi, ýokary hünärli işçi güýji, ykdysadyýetiň düzüminiň çeýeligi we ykdysady syýasatyň durmuşa gönükdirilmegidir. Sebitiň ýurtlarynda hususy kapital esasy orun eýeleýär. Bu ýurtda ykdysadyýetiň esasy pudaklarynda, gaýtadan işleýän senagatda we eksporty ýöriteleşdirmekde hususy kapital agdyklyk edýär.

Döwlet sektory, esasan, döwlet ätiýaçlandyrmany tutuşlygyna diýen ýaly elinde saklaýar. Soňky otuz ýylyň içinde döwlet sektory

Şwesiýada we Daniýada has işjeň roly oýnaýar. Emma munuň tersine, günbatar ýurtlarynda döwlet emlägi hususylaşdyrmak işleri barha işjeňleşýär.

Skandinaw modeliniň aýratynlyklarynyň biri hem oba hojalygyny, senagatda, bank we ätiýaçlandyрма işlerinde kooperasiýanyň uly orun eýelemegi çykyş edýär. Ýagny ykdysadyýetde döwlet we hususy emlägiň billemekde hereket etmegi bahalaryň durnukly bolmagyna we material eşretleriň dördilmegine alyp barýar. Şonuň üçin bu sebitiň ýurtlaryna «koopertiw sosializmi» hem diýilýär.

3.2. Şwesiýanyň ykdysady modeli

Şwesiýa jemi içerki önümiň adam başyna düşüşi boýunça dünýäde birinji onluga girýär. Ýurduň geografiki ýerleşişini örän täsindir. Onuň territoriýasynyň ýarysyny tokaýlyklar, üçden bir bölegini daglar, köller we batgalyklar tutýar. Umumy meýdanyň 7%-i ekerançylyk işleri üçin ulanylýar. Şwesiýada ykdysadyýetdäki özgertmeler 1814-nji ýylda başlady. Şol ýyldan başlap ýurt Bitaraplyk syýasatyny ýöredip ugrady. Munuň özi Jahan uruşlaryna gatnaşmazlyga, önümçilik we zähmet gurbatyny saklamaga mümkinçilik berdi.

Döwlet sektory merkezi hökümetden we ýerli häkimiýetden ybarat. Şwesiýada döwlet sektorynyň esasy roly ýygňalan pul serişdeleri durmuş we ykdysady maksatlara gönükdirmekden ybaratdyr. Munuň özi «Şwed modeliniň» esasy düzýär.

Şwesiýanyň iri senagat kompaniýalary, esasan, ýurduň daşynda hereket edýärler. Kompaniýalaryň integrasiýalaşmagynyň in güýçli geçen ýeri Şwesiýadyr. Ýurduň kompaniýalarynyň 50%, önümçiligiň 60%, haryt-pul aýlanyşygynyň 75% ýurduň daşyndaky filiallaryň paýyna düşýär.

Şwesiýada karz-maliýe serişdeleriniň bir ýere jemlemek we merkezleşmek prosesi örän intensiw bolup geçýär. Dünýäniň in iri banklarynyň 5-si şwed banklarydyr. Ýurduň öz içinde 3 sany maliýe topary agalyk edýär. Olara «Skandinawka Enşilda başken»,

«Swenska handles banken» banky degişlidir. «WOLWO» awtomobil konserniniň başda durmagynda 3-nji merkez hereket edýär. Ýurduň maliýe topary maşgala häsiýetine eýedir.

Şwed ykdysadyýetinde 4 sany konsern esasy sütün hasaplanylýar. Olara «WOLWO», «Erikson», «ABB», «Atara» degişlidir.

Şwed modeliniň esasy aýratynlygy ýurduň salgyt ulgamynyň ýokarylygydyr. Mysal üçin, 1980-nji ýyllarda salgytlaryň derejesi jemi içerki önümiň 57%-ine barabar boldy. Şol ýyllar bu görkeziji günbataryň ýurtlarynda 39%-e deňdi. 1991-nji ýylda täze salgyt ulagmy görkezilen hem bolsa onuň ýokary derejesi saklanýar. Şwed salgyt salmak ulgamy köp sanly göni, gytaklaýyn we dürli ýygymlardan ybaratdyr. Göni salgytlara, esasan, milli we ýerli girdeji salgytlar we milli emläk salgytlary degişlidir. Miras goýmaga we sowgat berlen emläge salynýan salgytlar hem göni salgytlara degişlidir. Şeýle-de durmuş üpjünçilige salgyt tölemek giňden ýaýrandyr. Gytaklaýyn salgytlara goşmaça gymmata salynýan salgyt we aksizler girýär. Girdeji salgydy üç görnüşe bölünýär:

1. Zähmet salgydy,
2. Kapitaldan gelyän salgyt,
3. Telekeçilikden gelyän salgyt.

Fiziki aýlyk salgydy, takmynan, 170 müň kronadan geçmeýän bolsa 31%, ondan geçýän bolsa 51% salgyt salynýar. 1 dollar – 8 krona deňdir.

Şwesiýanyň dünýäniň 50-den gowrak ýurdy bilen goşa salgyt salmazlyk barada ylalaşygy bar. Emläk salgydynyň derejesi: 800 müň krona bolsa 0%, 800-1600 müň krona 1,5%, 1600000-3600000 krona – 2,5%, 3600000 ýokary bolsa 3%.

Paýdarlar jemgyýetleri milli korporatiw salgydyny töleýärler. Bu salgyda emläk we kommunal salgytlar goşulmaýar. Aksioner korporatiw salgytlaryň möçberi peýdanyň 25% deň. 1980-nji ýyllarda bu salgyt 50% deňdi.

Goşmaça gymmata salynýan salgyt 25%. Durmuş tölegler aýlyk hakynyň 22,2% tutýar. Pensiýanyň ortaça ýygymlary alkogolly içgi-

lere we temmäki önümlerine salynýar. Şwesiýada häzirki günde hökümetiň esasy aladasy bolup, salgytlaryň derejesini peseltmek bolup durýar.

3.3. Norwegiýanyň durmuş sferasynyň aýratynlyklary

Norwegiýa dünýäniň ykdysady we durmuş taýdan ösen ýurtlarynyň biridir. Ýurduň ykdysadyýeti, esasan, nebit we gaz pudagyna daýanýar. Geçen asyryň 60-njy ýyllarynda Demirgazyk deňzinden nebitli-gazly ojaklaryň tapylmagy, ýurduň ykdysady we durmuş ulgamynda düýpli öwrülişik bolmagyna getirdi. Norwegiýa 2006-njy ýylda geçirilen barlagda dünýäde durmuş goragy boýunça birinji ýurt hökmünde ykrar edildi. Ýurduň ykdysadyýetiniň esasy pudagy bolup nebit we gaz senagaty çykyş edýär. Häzirki wagtda dünýä-de nebitiň we gazyň bahasynyň galmagy ýurduň ykdysadyýetine we durmuş sferasyna örän oňaly täsir edýär. Norwegiýa dünýäde balygy iň köp tutýan, peýdalanýan we eksport edýän ýurtdur.

3.4. Daniýanyň ykdysady aýratynlyklary

Dünýäniň iň bir nusga alarlyk döwletleriniň biri hem Daniýadyr. Ýurduň ykdysady modeli şwed nusgasyna meňzeş. Ýöne milli aýratynlyklar hem bar. Ilkinji nobatda, ilatyň zähmetsöýerligini bellemeli. Ikinjiden, ykdysadyýet esasan kiçi we orta ululykdaky kärhanalardan ybarat. Daniýada ýekejede iri kärhana ýok. Hereket edýän kärhanalaryň 76,8% kiçi kärhanalar bolup, olarda zähmet çekýänleriň sany 6–49 adama çenli. Jemi 5,5 müň kiçi kärhanalar hereket edýär. Orta ululykdaky kärhanalaryň sany 1,6 müň sany bolup, olar 22,2% deňdir. Bu kärhanalarda zähmet çekýänleriň sany 50–499 adama çenlidir. Iri kärhanalar bary-ýogy 1% golaýdyr. Munuň özi ýurduň senagat kompaniýasynyň önüminiň bäsleşlik ukybyny

gowşadýan ýaly hem bolsa, tersine ylym sinňitli harytlar boýunça üstünlikli bäsleşýär.

Ýurduň iň ösen pudagy azyk senagatydyr. Esasy eksportlyk harytlary azyk önümleri bolup çykyş edýär Daniýaly bir fermeriň 115 sany Günbatar Ýewropaly alyjyny eklemäge mümkinçiligi bardyr. Oba hojalygynda 120 müň adam zähmet çekýär. Munuň özi Nýu-Ýork we Tokionyň ilatynyň ýa-da Fransiýanyň ilatynyň ýarysyny ekläp bilýär diýiligidir. Ýurduň girdeji salgydy dünýä-de iň ýokary bolup, onuň derejesi 35%-dir.

IV bap

DEMIRGAZYK AMERIKA ÝURTLARYNYŇ DURMUŞ-YKDYSADY MODELLERI

4.1. Amerikan ykdysady modeli

Amerikanyň Birleşen Ştantalry (ABŞ) Demirgazyk Amerika yklymynda ýerleşmek bilen, onuň günbatarynda Ýuwaş ummany, gündogarynda bolsa Atlantik ummany ýerleşýär. Onuň meýdany 9373 müň km² barabar bolup, ilatynyň sany 300 million adamdan gowrakdyr (2006-njy ýyl). Paýtagty Waşington şäheri bolup, onuň ady ýurduň ilkinji prezidenti Jorj Waşington bilen baglanyşyklydyr.

ABŞ-da diňe bir Günbataryň däl, eýsem бүтін dünýäniň ykdysady görkezijileri boýunça has ösen döwletidir. Meýdanynyň ululugy boýunça bu ýurt dünýä-de dördünji orny eýeleýär (Russiýadan, Kanadadan we Hytaýdan soňra). Ilaty boýunça Hytaý we Hindistandan soňra 3-nji orny eýeleýär.

ABŞ-nyň döwlet gurluşy respublikan görnüşli bolup, 4 ýyllyk möhlet bilen 2 gezek saýlanyp bilýän Prezident ýurdy dolandyrýar. Administratiw territoriýa taýdan ABŞ-a 50 sany şatdan ybaratdyr. Olaryň 48-si dörtburuçlyk görnüşde ýerleşýän ýurduň çäginde ýerleşýär. Alýaska patyşa Russiýasyndan satyn alnan ýer bolup, ol

ýurduň has demirgazygynda ýerleşýär. Ýuwaş ummanyndaky Gawaý adalary bolsa ýurduň 50-nji şatydyr.

Ýurduň ykdysady-geografiki ýerleşşi onuň ösüşiniň ähli etraplarynda uly amatlyklary döretti. Çar-tarapyň suw bilen gurşalmagy ýurduň daşarky söwdasynyň önünde giň mümkinçilikleri açdy. Ýurduň deňiz kenarlarynyň 8 müň killomertden gowrak bolmagy daşarky söwdanyň ösüşini çaltlandyrdy.

Hojalygynyň ösdürilmegi üçin ýurduň amatly giň tebigy şertleri we baý, mineral resurslary bar. Ýurduň oba hojalygynyň ep-esli bölegini Gündogarda «Beýik düzlükler» diýlip atlandyrylýan pesliklerde alnyp barylýar. Bu ýerde ýurduň oba hojalyk önümçiligine degişli işleriň köp bölegi amala aşyrylýar. ABŞ-nyň oba hojalygy üçin ýaramly ýerleriniň meýdany 770 million gektar bolmagy oba hojalyk ekinleriniň ýeterlik derejede alynmagyna itergi berýär. Oba hojalygynyň kämil tehnika bilen üpjün edilmegi netijesinde oba hojalygynyň ösmegine giň mümkinçilik açyldy. ABŞ häzir bugdaý satmak boýunça diňe Kanadadan yza galýar. Bugdaý ýygnaýşynyň umumy hasyly boýunça diňe Hytaýdan yza galýar. Pagta öndürmek we gaýtadan işlemek boýunça bu ýurduň deňi-taýy ýokdur.

ABŞ-nyň tutýan meýdanynyň ýer üsti gazylyp alynýan baýlyklara aýratynam kömrüň, nebitiň, tebigy gazyň, uranyň, demir magdanynyň, reňkli metallaryň iri kânleri bardyr. Olar ýurduň ösen senagaty üçin çig mal bilen ýeterlik üpjün edip bilýärler. Senagat pudaklarynyň içinde çig mal bilen aýratyn üpjün edileni himiýa senagatydyr. Himiýa senagatynyň möçberi we görnüşleri boýunça bu ýurt dünýä-de iň öňdäki orny eýeleýär. Himiýa senagatynyň esasy çig mal bazasy bolup nebit we tebigy gaz çykyş edýär. Himiýa senagatynyň merkezleri Nýu-Jersi we Filadelfiýa ştatlary hasap edilýär.

Daş kömür basseýnleri ýurduň merkezinde we demir ýurduň demirgazygynda Appalaç daglarynda gabat gelýär. Nebit we gaz ýurduň demirgazygynda we Meksika aýlagynda ýerleşýär. Soňky alnan maglumatlara görä Meksika aýlagynda tebigy gazyň 37 trln m³-niň bardygynyň üsti açyldy.

Ýurt tebigy baýlyklara baý hem bolsa senagatyny ýerli çig mal-laryň birnäçe görnüşi bilen üpjün edip bilmeýär. Muňa mysal edip, kowaldy, marganesi, galaýyny, hramidi, nizeli görkezmek bolar. Senagatyň bu çig mallara bolan islegi import hasabyna kanagatlandy-rylýar.

Ilaty. 2006-njy ýylyň hasaplamalaryna görä ýurduň ilaty üç ýüz million adamdan geçdi. Ýurduň jemi maşgala sany 105,5 million sany. Beýle diýildigi ortaça her bir maşgala 2,7 adamdan düşýär diýil-megini aňladýar. ABŞ-nyň statistikasynyň berýän maglumatyna görä ýurtda 27 million adam ýekelikde ýaşaýar. Ilatyň umumy sanynyň içinde ýaşlar agdyklyk edýär. Ýagny jemi ilatyň 71göterimi 21 ýaşdan ulular diýip hasap edilýär. Pensiýa ýaşyndaky we ondan ýokardaky adamlaryň, ýagny ýaşy 65-den geçenleriň sany umumy ilatyň 12,5 göterimine barabardyr.

ABŞ köpdürli milletleriň ýaşaýan ýurdudyr. Ýurduň ýerli ilaty hasaplanylýan indeýler jemi ilatyň 1 göterimine golaýdyr. Ameri-kanyň häzirki ýaşajylarynyň ata-babasy asly Ýewropadan, Ýapo-niýadan, Hytaýdan gelenlerdir. Şeýle hem Günorta plantasiýalarda işlemek üçin getirilen negrler ilatyň jemi sanyn-da ep-esli orun tutýar. Häzirki wagtda ABŞ-da negrleriň 40 milliona golaýy bar diýlip ha-sap edilýär.

ABŞ-nyň ilatynyň 75 göterimine golaýy şäher ilatydyr. Şeýle hem ABŞ-a dünýäniň iň güýçli urbanizasiýalaşan ýurtlarynyň biri-dir. Käbir «aglomerasiýalar», ýagny «millioner» şäherler birleşip äpet «megapolisleri» emele getiripdir. Bulara mysal edip Woýewaşi (Bostandan Waşingtona çenli), Kolýana (Milnoniden Pittsburga çen-li). Kaliforniýany (San-Fransiskodan San-diýego çenli) birleşen äpet şäherleri görkezmek bolar.

Oba hojalygy bilen meşgullanýan ilaty, esasan, biri-biriden uzak-da ýurduň günortasynda ýerleşen fermerlerde ýaşaýarlar. Amerikan oba hojalygy bilen meşgullanýan fermerleriniň pesinden 50 gektar ýer meýdanlary bolýar.

Ýurduň ilatynyň ortaça gürlügi 1 km² 28 adamdan düşýär. Emma ösen köne senagatly ştatlarda ilatyň gürlügi ortaça 330 adamdan hem

geçýär. Kenara ýakyn şäherlerde bu san has hem ýokary. Emma daglyk we çöllük ýerlerde ilatyň gürlügi gaty seýrek. Mysal üçin, Alýaskada 1 km² ortaça 0,2 adamdan düşýär.

ABŞ-da ykdysady taýdan işjeň ilatyň 42 göterimi önümçilikde işleýär. Ol bu görkeziji boýunça esasy bäsdeşleri bolan Ýaponiýadan we Ýewropa Soýuzynyň käbir ýurtlaryndan yza galýar. Ykdysady taýdan işjeň ilatyň 53 göterime golaýy söwda maliýe we hyzmat sferasynda işleýär.

Hojalygy. Dünýä ykdysadyýetinde ABŞ-nyň orny örän sallamlydyr. Ýurt dünýäniň jemi önüminiň 16 göterime golaýyny berýär. Bu san ýaňy ýakynlarda hem 25 göterime deňdi. Häzirki wagtda bu sanyň pese gaçmak meýli äşgär görünýär.

Ýöne şeýle hem bolsa dünýä ykdysadyýetiniň pudaklaýyn düzüminde ABŞ-nyň paýy örän saldamlydyr. Daşary ýurtlara maýa eksport etmekde, maýany import etmekde bu ýurduň taýy ýokdur.

ABŞ-nyň ykdysadyýetiniň şeýle güýçli ösmegine, esasan, 5 sany aýratynlygyň täsir edendigini belleýärler.

1. Ýurduň meýdanynyň köp böleginde oba hojalygynyň feodalizm zulumyndan halas bolmagy,

2. Immigrantlaryň uly akymy,

3. Täze ýerleriň özleşdirilmeginiň hasabyna içerki bazaryň giňelmegi,

4. Baý tebigy resurslaryň bolmagy,

5. Geografiki taýdan amatly ýerleşmegi.

Ýokardaky aýdylanlar ýurduň ösmegi üçin amatly şertler döredipdi. Şeýle hem ýurtda senagat we maliýe kapitaly adatdan daşary tizlik bilen jemlenipdi.

Ýurduň ösmeginiň ýenede bil sebäbi hem yzly-yzyna bolan Jahan uruşlarynyň bu ýurtdan sowa geçmekligidir. ABŞ-a Ikinji jahan urşuna gatnaşan hem bolsa, uruş hereketleri ýurduň daşynda alnyp barylypdy. Bu bolsa hojalygyň weýran bolmazlygynyň önümi aldy.

Ikinji jahan urşundan soňra ABŞ-a kapitalistik dünýäde bäsleşiksiz ýurt bolup galdy. Sebäbi ýeňlen döwletleriň, ýagny Germaniýanyň, Ýaponiýanyň, Italiýanyň hojalygy düýpli tozdurylypdy.

Ýeňiji döwletler bolan Angliýa we Fransiýa bu uruşda ykdysady taýdan bütinleý gowşapdy. ABŞ ykdysady kuwwatlylygynyň üstüne ýadro monopoliýasyny hem gazanyp, öz pozisiýasyny has hem pugtalandyrypdy.

Emma geçen asyryň 70-nji ýyllaryndan başlap, ABŞ-nyň dünýä ykdysadyýetindäki oruny gowşap başlady. Sebäbi dünýä bazarynda oňa täze bäsdeşler peýda boldy. Ol döwletlere Ýaponiýa, Germaniýa, Fransiýa degişlidir. Bu ýurtlaryň harytlary ýeke bir dünýä bazarynda däl, eýsem ýerli bazarlarda hem amerikan öndürijilerini gysyp başladylar.

Ýurduň senagatynyň agramly bölegi maşyn gurluşygynyň paýyna düşýär. Awtomobil gurluşygy ABŞ-nyň « milli pudagy» hasap edilýär, sebäbi köpçülikleýin maşyn gurluşygy ilkinji bolup hut şu ýurtda goýberilip başlanypdy. Ilkinji konweýer bolan «Ford» awtokonweýer häzir hem dünýäde meşhurlyk gazanan awtomobilleri bilen şöhratlanýar. Amerikalylar awtomobil söýüjidir. Belki, şonuň üçin ABŞ-da ýaşayan her 7-nji adam awtomobil önümçiliginde ýa-da awtomobillere hyzmat edýän nokatlarda zähmet çekýärler.

Awtomobil öndürmekligiň möçberi boýunça bu ýurduň deňi-taýy ýok. Ýöne ony eksport etmekde welin, bäsdeşleri bolan Ýaponiýa we Germaniýadan yza galýar.

2001-nji ýylda ABŞ-da jemi 16 milliondan gowrak dürli görnüşli awtomobil çykarylady. Ýaponiýa bolsa bu ýylda 12 million awtomobil çykardy. Germaniýada bolsa bu san 3,7 million awtomobile barabar bolupdy.

Umuman alanymyzda, häzirki zaman amerikan ykdysadyýetine önümçiligiň we kapitalyň ýokary derejede jemlenmegi ýa-da toplanmagy mahsusdyr. Amerikan monopoliýalarynyň köpüsi halkara monopoliýalar hasaplanýlar. Olar daşary ýurtlaryň köpüsinde maýa goýýarlar. Aýratyn bellemeli zadyň biri hem daşary çykarylýan maýalaryň içinde döwlet maýasynyň barha artmagydyr.

Içerki ýagdaýda bolsa hususy maýa döwlet maýasy bilen sepleşip gitmegi netijesinde döwlet monopol kapitalynyň ösmek prosesi has äşgär duýulýar. Döwlet maýasy, esasan, senagatyň ylmyň we tehnikanyň gazananlaryna daýanýan pudaklaryň ösmegini höweslendirýär.

Ýokary derejede ösen ýurtlaryň hemmesinde bolşy ýaly, ABŞ-nyň ykdysady «keşbini» senagat kesgitleýär. Senagatyň şu pudagy aýratyn ösüp, beýleki bir pudagy yza galýar diýip aýdar ýaly pudagy ýokdur. Pudaklar özleriniň ösüşi boýunça dünýä döwletleriň islendigi bilen bäsleşip bilerlik derejede ösendir.

Maşyn gurluşygynyň beýleki pudaklaryndaky görkezijileri boýunça hem ABŞ-a dünýäde öňdeligi eýeleýär. Mysal üçin, maşyn gurluşygyna degişli bolan uçar senagaty dünýä-de iň köp isleg bildirilýän «Boing» uçarlary ondürilýär. Kompýuter, elektronika, durmuş hajatlary üçin zerur bolan dürli enjamlaryň öndürilişi we köpdürlüligi boýunça ABŞ-a dünýäde ýene-de birinji ýerdedir.

Ýurduň ýokary derejede mehanizasiýalaşdyrylan oba hojalygy bardyr. ABŞ özüni oba hojalyk önümleri bilen doly ekleýär. ABŞ-da öndürilýän oba hojalyk önümleriniň 60 göterimi içerki bazaryň islegini doly kanagatlandyrýar. Ýöne, şeýle-de bolsa, oba hojalygy ýurduň jemi içerki önüminiň bary-ýogy 10 göterime golaýyny tutýar. Bu agzalan san ABŞ-da senagatyň örän güýçli depginde ösenligini görkezýär.

Amerikan ykdysadyýetiniň häzirki wagtda örän çalt ösýän pudagy hyzmat ediş pudagydyr. Häzirki wagtda ýurduň býujetiniň 40 göterime golaýyny bu pudagyň emele getirýändigini kanun esasynda kepillendirilýär.

ABŞ-nyň ýokary derejede ösen ulag infrastrukturasy bardyr. Ýurt gara we demir ýollaryň, geçiriji turbalaryň has köplügi bilen hem tapawutlanýar. Bol suwly derýalaryň bolmagy derýa ulagyny ösdürmeklige mümkinçilik döredýär. İçerki ýükleriň ýarysyndan hem gowragy derýa ýollary bilen daşalýar. Amerikan aeroportlary dünýäniň iň bir gelim-gidimli aeroportlarynyň biridir.

Gara we demir ýollaryň uzynlygy boýunça bu ýurt dünýäniň ösen döwletlerinden hem kän öňdedir. Gara ýollaryň jemi uzynlygy 5640 müň kilometr, demir ýollaryň jemi uzynlygy 245 müň kilometr barabardyr.

ABŞ-a elektrik energiýasyny öndürmekde we sarp etmekde hem dünýäde ýene-de birinji ýerde durýar. Ýurtda GES-ler, TES-ler,

AES-ler we tebigy ýagdaýlardan (ýel, gün, daşgyn) energiýa alýan kuwwatlyklar hereket edýär. Elektrik energiýasyny öndürmekde AES-leriň paýy barha artýar.

6-njy tablisa

AES-lerde öndürilýän elektrik energiýasynyň ýurtlaryň arasynda paýlanylyşy

№	Ýurtlar	Bloklaryň sany	Kuwwatlylygy mln. Mg/Wat	Gurulýany
1	ABŞ	109	105356	3
2	Fransiýa	56	61130	2
3	Ýaponiýa	52	44068	3
4	Angliýa	35	13020	—
5	Russiýa	29	21242	6
6	Kanada	21	15805	—
7	Germaniýa	20	23451	—
8	Ukraina	14	12818	5
9	Şwesiýa	12	10452	—
10	Günorta Koreýa	12	10315	—

ABŞ-nyň örän kämil maliýe ulgamy bardyr. Häzirki wagtda ýurtda jemi 9900 bank bar. Ýöne olaryň sany barha azalýar. Mysal üçin, ýurtda 1935-nji ýylda 35200 bank bar eken. Banklarda saklanýan puluň jemi mukdary 4,9 trillion dollara deň.

Ýurduň adamlarynyň 50 göterimi pullarynyň bir bölegini maýa goýum gaznalaryna goýýarlar. 1998-nji ýylda amerikan maşgalalarynyň umumy baýlyklarynyň 40,6 göterimi maliýe hasaplarynda saklanypdyr. Bu hasaplaryň arasynda esasy orny, ýagny 27,5 göterimi pensiýa hasaplary eýeleýär. Amerikan maşgalalarynyň 49 göteriminiň dürli ýollar bilen gymmat bahaly kagyzzar bazarynda maýa goýumlary bar. Şonuň üçin amerikalylar gymmat kagyzzar bazaryndaky täzelikler bilen ýakyndan gyzyklanýarlar.

2008-nji ýyl Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň durmuş-ykdysady we syýasy-ideologiki ösüşiniň öz boluşly çägi boldy. Ykdy-

sady, maliýe we durmuş pudaklarynda birnäçe gapma-garşylyklar ýüze çykdy, bu bolsa ýurduň daşary ykdysady ýagdaýynyň, umumy alanynda, soňky otuz ýylyň dowamyndaky uly çökgünligine getirdi.

ABŞ-daky we бүтін дүнýädäki çökgünlige baha berlende, bolup geçýän möhüm wakalara başgaça çemeleşilýär, durmuş-ykdysady seljermeler ötgür şygarlar bilen çalşyrylmaga synanyşylýar we hakykata gabat gelmeýän käbir faktlar bilen tassyklanylýar. Eýsem, ABŞ-da näme bolup geçýär, häzirki çökgünligiň sebäpleri we netijeleri nähili? Amerikanyň ykdysadyýetiniň geljekki perspektiwalary nähili?

Amerikanyň ykdysady nusgasynyň çökgünligi barada ekspertler birnäçe seljerme geçiripdirler. Umuman, ykdysady nusga diýen düşünje öz üçine şulary almaly. Olara ykdysadyýetde döwlet bilen hususy sektoryň gatnaşygyny, býujet arkaly gaýtadan paýlanylýan jemi içerki önümiň paýy, zähmet etikasynyň häsiýetini we beýleki guramaçylyklaýyn we taryhy aýratynlyklar degişlidir. Köplenç Amerikan nusgasyny ýeke bir köp mukdardaky daşary bergisi, daşary ýurt maýasynyň akymy, söwda we töleg balansynyň defisiti bilen baglanyşdyrýarlar, ol bolsa, goý, ol ösen ýa-da ösýän bolsun, bu nusganyň ol ýa-da beýleki aýratynlygy bolup durmaýar. Biz ABŞ-nyň ykdysady dinamiki ösüşine göz ýetirip, şeýle netijä geldik, ýagny hakykat ýüzünde amerikan nusgasynyň esasy aýratynlyklary – bu ykdysadyýetde we jemgyýetde telekeçiligiň aýratyn orny we hususy sektoryň agdaklyk edýän orny, jemi içerki önüm gaýtadan paýlanylanda döwletiň örän pes derejedäki paýy degişlidir. Şeýle hem ilatyň ýokary zähmet etikasy, üstünlige ymtylyşy, köp býurokratiki we status çäkleriniň bolmazlygydyr.

Agzalan sebäpler amerikan ykdysady nusgasynyň esasyny, oňa mahsus bolan taryhy aýratynlyklaryny düzýär. Soňky on ýyllyklaryň dowamynda ony birnäçe täze häsiýetler bilen doldurdylar, bu ýagdaý bolsa modeliň gurply taraplaryny belli bir derejede güýçlendirdi. Gürrüň onuň ýuwaş-ýuwaşdan çeyе, diwersifisirlenen we tertipli önümçiligi hakynda, ähli ykdysadyýetiň ylmy tutumlylygynyň ýokarlanmagy hakynda, maglumat infrastrukturasynyň täze orny hakynda,

hyzmat ediş pudagynyň aýratyn orny hakynda gidýär. Bu pudaklara, ýagny ylym, bilim we saglygy goraýyş pudaklaryna bolsa postindustrial ykdysadyýetli ýurtlar indi-indi uly üns berip başladylar. Eýeçiligiň ösüşi, ýangy korporatiw eýeçiligiň gitdigiçe agdyklyk edýän orny – goşmaça maýalary çekmegiň nukdaýnazaryndan has täsirli, täze dolandyryş usullaryny peýdalanmagyň mümkinçilikleri we zähmet gatnaşyklarynyň kämilleşdirilişi barada agzaman geçmek mümkin däl.

Bu ähli ymtylyşlar ykdydyýetiň amerikan nusgasyny uzak möhletleýin pugtalandyrýar, onuň netijeliligini ýokarlandyrýar. Ykdysady nukdaýnazardan, ine, şeýle ykdysady nusga özüni has netijeli nusga hökmünde görkezip biler, ýöne beýleki belli ykdysady nusgalara (meselem, german, skandinaw nusgalaryna) garanyňda, durmuş ugurlaryna pes derejede gönükdirilen hem bolup biler.

Elbetde, bu ykdysady nusga, bazar ykdysadyýeti ýaly kämil hojalyk mehanizmi bolup durmaýar. Şeýle hem bu nusga özüne mahsus bolan bazaryň «şowsuzlygy», monopoliýalaşma ymtylyşy, doly derejede jemgyýetçilik bähbitleri goramaga we durmuş tapawutlylyklaryny öndürmäge we paýlamaga ukypsyzlygy bilen tapawutlanýar. XXI asyryň ilkinji on ýyllygynyň soňlarynda ýüze çykan çökgünlik bu agzalanlary doly derejede tassyklady. Bu çökgünlik amerikan ykdysady modelini ýene bir gezek däp bolan bazar meselelerini we täze ýüze çykan meseleleri çözmek ukybyny barlamak mümkinçiligi boldy.

Agzalan meseleleriň esasynda şeýle netije çykarýarys, ýagny häzirki döwürde gözegçilik edilýän we ykdysady çökgünlik döwriň ýörelgelerine mahsus bolan ykdysadyýetde döwletiň ornunyň we döwlet çykdajylarynyň ep-esli artandygyny belläp geçerliklidir. Munuň bolsa ykdysadyýetiň amerikan nusgasynyň esasy ýörelgelerine öz täsirini ýetirer diýip pikir edip bolmaz. Sebäbi amerikan jemgyýetine, onuň medeniýetine we aňyýetine mahsus bolan bu nusga örän çuň kök urandyr. «Bu nusga täze ykdysady näsazlyklara garşy durup bilermi?» diýen soraga bolsa diňe wagt jogap berip biler.

4.2. Ykdysady ösüşiň Kanada nusgasy

Kanada has ösen ýurtlaryň «sekizligine» girýär. 2008-nji ýylda jemi içerki önümiň möçberiniň milli walýutanyň satyn alyjylyk pariteti boýunça 1510 mlrd. dollara, adam başyna düşýän jemi içerki önümiň mukdarynyň bolsa 47 müň dollardan gowrak bolmagy, ýurduň ykdysady ösüşiniň ýokary derejededigini subut edýär. Däp bolşy ýaly, Kanadanyň ykdysadyýetine iki faktor täsir edýär. Olarda baý tebigy resurslarynyň bolmagy we olaryň kuwwatly ABŞ bilen goňşy ýerleşmegidir.

Ykdysadyýetiň kanada nusgasynyň tapawutly ýeri ABŞ-nyň ykdysady üstünliklerine örän bagly bolup durýanlygydyr. Beýle diýil-digi amerikanyň ykdysadyýeti ösmegini dowam etdigiçe, Kanadanyň ykdysadyýeti hem ABŞ bilen bir hatarda ösmegini dowam etdiler diýiligidir. ABŞ-nyň ykdysadyýetinde kynçylyklar ýüze çyksa (2001-nji we 2008-nji ýyllardaky ýaly), Kanada hem bu kynçylyklara sezewar bolar.

Ykdysady ösüşiň şeýle ýakyndan baglanyşykly bolmagyna garamazdan, ABŞ bilen Kanadanyň ykdysady gatnaşyklarynda dürli çekişmeler hem emele gelýär. ABŞ Kanada poladyna we bugdaýyna, köplenç, antidemping (harytlaryň pes bahadan satylmagyna garşy) gümrük pajyny ulanýar. Şeýle hem Kanadanyň Kuba bilen söwda-ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmäge ABŞ päsgel berýär, emma Kanadanyň kompaniýalary ony köplenç bozýarlar.

ABŞ-nyň ykdysadyýetini öwrenmäge köp zähmet siňdirilen hem bolsa, Kanadanyň ykdysady ösüşini öwrenmäge kagyz ýüzünde we ylmy gözleg işlerinde az üns berilýär.

Muňa garamazdan, Bütindünýä banky iň baý ýurtlaryň sanawynda Kanadany Awstraliýadan soň ikinji orunda goýýar, BMG bolsa, Kanadanyň ýaşaaýyş-durmuş şertleri boýunça dünýäde önde baryjy orny eýeleýär diýip hasaplaýar. Şeýle ýokary ösüşe Kanada Ikinji jahan urşy döwründe eýe boldy we häzirki döwre çenli hem şol ösüşini saklamagyny dowam edýär.

Kanadanyň ykdysady ösüşi XIX asyryň ahylarynda hem ABŞ-dan ep-esli derejede yza galýardy. 1888-nji ýylda F. Engels Ka-

nadany görmäge gelip, şeýle ýazypdyr: «Şatlardan Kanada geçeniňde haýran galýarsyň. Başda täzededen Ýewropa düşen ýaly bolýar, soňra özüňi yza galýan we pese düşýän ýurtda diýip pikir edýärsiň. Bu ýere çalt depginde täze ýurduň ösmegi (esas hökmünde önümçiligiň kapitalistik usulyny ulanmak arkaly) üçin ugur tapyjy we maksada okgunly amerikan ruhunyň gerekdigini görýärsiň». Eýýäm XX asyryň birinji ýarymynda Kanadada ABŞ-nyň maýadarlary maýa goýumyň möçberi boýunça Beýik Britaniýanyň maýadarlaryndan geçdiler. 1900-nji ýyldan 1926-njy ýyla çenli Angliýanyň daşary ýurt maýasynyň paýy umumy möçberde 85 göterimden 44 göterime çenli pese düşdi, ABŞ-nyň paýy bolsa 14 göterimden 53 göterime çenli ýokarlandy. Şol bir döwürde, ýagny şol asyryň birinji çäryeginde Kanada maýadarlary we senagatçylary milli senagatynyň ösüşini birnäçe esse ýokarlandyryp başardylar.

Kanadada senagat önümçiliginiň ösmegi we Kanada senagat monopoliýasynyň döremegi, eýýäm XX asyryň ilkinji on ýyllygynda amerikan maýasyna degişlidi. Maýalaryň ABŞ-dan Kanadanyň ykdysadyýetine ornaşdyrylmagynyň esasy sebäbi, Birleşen Şatlarynyň senagat çig malyna we satuw bazarlaryna bolan talaplary ýatyryldy. Amerikan maýasynyň Kanada akymynyň artmagynda bulardan başga-da birnäçe faktorlar toplumy ýardam berdi.

Ilki bilen geçen asyryň başyna amerikan senagat korporasiýalary eýýäm ýurduň çäklerinde amallary ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýän güýçli önümçilik we maliýe gurbatyna eýe boldy. ABŞ bilen Kanadanyň esasy senagat etraplarynyň biri-birine geografiki ýakynlygy, amerikan maýasynyň Kanadada köp mukdarda ýerleşmegine sebäp boldy. Esasy orun daşary ýurt maýasyny ýurda çekmek boýunça Kanada döwletiniň syýasatyna hem dogry gelýär. Hökümet muny etmek bilen, ýurduň baý tebigy resurslaryny özleşdirmek meselesini çözjek boldy, iş bilen meşgullylygy üpjün etmek we Beýik Britaniýanyň Kanadanyň kreditory hökmünde ýüze çykan töleg balansynyň defisitiniň öwezini doljak boldy.

Kanadanyň territoriýasynda Amerikanyň senagat kompaniýalary proteksionistiki tarifleri, subsidiýa we dotasiýa ulgamyny ulanýardy-

lar. Şeýle hem ýörite antikartel kanunlaryny ulanýardylar, bu bolsa Kanadadaky amerikan kompaniýalaryna Ýewropadaky öndürijiler bilen kartel ylalaşygyna girmäge mümkinçilik berýärdi. Şol wagtlar beýle tejribäni bolsa ABŞ-nyň territoriýasynda ýerleşen şereketler ulanmaýardy. 1917-nji ýyla çenli Kanadada korporasiýanyň peýdasyna salgydyň bolmazlygy hem amerikan şereketleriň Kanadadaky şahamçalarynyň giňelmegine ýardam etdi.

Eýýäm XIX asyryň ilkinji on ýyllygynda Kanadanyň ykdy-sady ösüşi üçin ABŞ-dan gelýän ähli daşary ýurt maýalarynyň nähili möhümdigi belli boldy. Muňa bolsa maýanyň import edilmeginiň hasabyna 1901–1905-nji ýyllarda 20% üpjün edilmegi, 1906–1910-njy ýyllarda 40% we 1911–1915-nji ýyllarda 50% Kanadanyň ykdy-sadyýetine maýa goýum goýuldy.

Umuman, eýýäm XX asyryň ortalarynda amerikan maýasy Kanadada uly täsirli güýje eýe boldy. Ol gaýtadan işleýän topluynyň maýasynyň 30% (beýleki daşary ýurtlaryňky – 35%) we magdan gazyp agtaryş we metallurgiýa senagatynyň 32% (ähli daşary ýurt gözegçiligi – 38%) gözegçilik edýärdi. Umuman, aýdanymyzda amerikan maýasy entäk ýurduň senagatynda şeýle agdyklyk edýän orny eýelemändi.

1945-nji ýylda Kanadadaky amerikan göni maýa goýumy 5 milliard dollara barabar boldy. Uruşdan soňky on ýylyň içinde ol 2 esse artyp, 10.3 milliard dollara barabar boldy. 1955-nji ýyldan soňraky on ýylyň içinde ol ýene iki esse artyp, 23.2 milliard dollara barabar boldy. Kanada özüniň täze amerikan maýasynyň iň ýokary netto-akymyna 1970-nji ýyllarda ýetdi. Şol wagta çenli Kanadanyň ykdysadyýetindäki maliýe pudagyna degişli bolmadyk jemi daşary ýurt gözegçiligi 36% düzýärdi. Kanadada daşary ýurtlular tarapyndan nebit-gaz pudagynyň 75%, gazylp alynýan baýlyklaryň 70% we ähli gaýtadan işleýän senagatyň 60% gözegçilik edilýärdi.

1981-nji ýylda Kanadadan maliýe serişdeleriniň çykarylmanyň önüniň alynmagy we ön daşary ýurtlulara degişli bolan ýurduň iri kärhanalarynyň satyn alynmagy üçin Kanadanyň hökümeti göni we gytaklaýyn milli maliýe serişdeleri üçin daşary ýurt şereketleriniň

satyn alynmagyny ýeňilleşdirmek maksady bilen, amatly şertleri döredýärdi. Bu ýerde esasy bellemeli zadymyz, ol hem daşary ýurt kompaniýalaryny «kanadalaşdyrmak», ilkinji nobatda, Kanadanyň geljekki ösüşi we milli maliýe kapitalynyň berkidilmegi bilen bagly düýpli obýektiw sebäpler bilen şertlendirilýärdi.

Kanada şertleriniň monopoliýalaşmasy we toplama prosesleri ýöriteleşen çäkleri, beýleki ýokary derejede ösen kapitalistik döwletleriň umumy kanunalaýyklygynyň çäklerinden daşyna çykmaýar. Şonuň bilen bu prosesleriň gidişinde Kanadanyň maliýe kapitalynyň aýratynlyklarynyň we maliýe oligarhiýasynyň emele gelmegine getirdi.

Önümçiligi jemlemegiň esasy prosesi jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ösüşi bolup durýar. Şol sebäpli toplamanyň özi zähmet bölünişiginiň iki taraply netijesi bolup durýar: bir tarapdan, tehnika (tehnologiýa), beýleki tarapdan, jemgyýetçilik zähmet bölünişigidir.

Kanadada birinjiden, önümçilik monopoliýalaşmasynyň ösüş derejesi örän ýokary we durnuklydyr, ikinjiden, olar diňe ýokarlanmak bilen çäklenmän, eýsem Amerikanyň görkezijilerinden hem ýokarydyr.

Geçen asyryň 80-nji ýyllary ýurduň maliýe-karz ulgamynyň ähli ugurlary boýunça özboluşly ösüş döwri boldy. Şol döwre çenli onuň esasy aýratynlyklary hökmünde aşakdakylary görkezmek bolar: ýokary derejeli durnuklylyk (şeýle hem, «beýik depresiýa» ýyllaryna çenli Kanadada ýeke bank hem batmady, olaryň umumy sany 50 ýylyň dowamynda (1931–1980) üýtgemän galmagy başardy; Kanadanyň dört maliýe we karz sütüniniň arasyndaky borçlarynyň anyk bölünmegi (täjirçilik banklary, trast-kompaniýalary, durmuş-ätiýaçlandyryş kompaniýalary we maýa goýum – diler şereketleri); we soňkusy, döwlet edaralarynyň degişli maliýe guramalarynyň wezipelerini ýerine ýetirişine ýokary derejede uly üns bermegi, Kanadanyň maliýe ulgamyny ösen kapitalistik ýurtlaryň arasynda iň gowy «kanadalaşdyrylýan» ulgamyň biri bolmagyna getirdi.

Kanadada bank ulgamynyň ýokary derejede ösmegine, Kanadanyň banklarynyň ýurduň ähli territoriýasynda çäklendirilmedik

möçberde (ABŞ-dan tapawutlylykda, Angliýadaky ýaly) bölümçelerini açmaga ygtyýarynyň bolmagydyr. 1980-nji ýyllaryň ortalarynda olaryň sany 7 müňden hem gowrak hasaplanýardy. Kanadanyň ähli bank bölümçeleriniň 95% gowragy öňde baryjy banklara degişli bolupdy.

Bank işinde monopoliýalaşmak boýunça Kanada öňdebaryjy kapitalistik ýurtlaryň köpüsinden öňe geçýär. Döwlet bank amallary pudagynda adat bolan agdyklyk edýän iri milli kapitalyň bähbitlerini ynamly goraýardy.

Täze ýokary hasaplaýyş maşynlarynyň durmuşa ornaşdyrylmagy, halkara telekommunikasiýalaryň awtomatlaşdyrylan ulgamynyň döredilmegi bilen Kanadanyň täjirçilik banklary, beýleki kapitalistik ýurtlardan hiç bir zatda yza galman, senagatyň ylmy taýdan öňde baryjy önümlerine meňzeş häsiýetli, bankyň «ýokary tehnologiýa harydy» hökmünde hyzmatlaryny hödürlep başlady.

Kanadanyň maliýe-karz ulgamynyň esasy bölegi, täjirçilik banklary bilen bir hatarda, trust-kompaniýalary bolup durýardy. Bu kompaniýalar ynamly amallary (ynanç haty boýunça müşderileriň hususy eýeçiligini) ýerine ýetirmäge ýöriteleşendi. Resmi däl statistiki maglumatlarda olar «bank görnüşli edara» diýip toparlandyrylýardy. Bu kompaniýalar 1980-nji ýyllarda ýurduň maliýe-karz ulgamynyň umumy girdejisiniň 20% tutup, täjirçilik banklaryndan soňra ikinji ýeri eýeledi.

1980-nji ýyllara çenli Kanadanyň maliýe-karz ulgamynyň ösüşi esasy dört sütüni bolan edaralaryň ösüşine bagly bolup durýardy. 1980-nji ýyllaryň ortalarynda täze görnüşli maliýe guramasy emele geldi, ol hem Kanadanyň bilermenleri tarapyndan «Sowda banklary» diýlip atlandyryldy.

Şeýle görnüşli maliýe guramasyny ösdürmäge uly ünsüň berilmegi bolsa, «sowda bankynyň» Kanadanyň maliýe ulgamyny kadalaşdyrýan kanunyň täsirine düşmeýänligi, birinji nobatda – maliýe guramalaryň ses berýän paýnamalaryny uly möçberde (10%-den ýokary) satyn almak isleýän goýumçylaryň hukugynyň kanun bilen çäklendirilmeýänligi bilen düşündirilýär.

Şeýle «söwda banklarynyň» ilkinjisi we iň köp ýaýrany Edward we Piter Bronfmanowlaryň maşgala eýeçiligindäki «Hiz internetniň korpor» maýa goýum-bank korporasiýasy boldy. Bu «söwda bankynyň» hususy maýasy bir milliard dollardan hem gowrak bolup, maýa goýum-bank amallarynyň monopoliýasynyň dowam eden şol döwründe Kanadadaky ähli maýa goýum – diler şereketleriniň umumy maýasyndan hem ýokary bolupdyr.

Eger 1985-nji ýylda şeýle guramalaryň diňe biri bar bolan bolsa, onda 1988-nji ýylda olaryň onlarçasy bolupdyr. «Söwda banklary» dogrudan hem maliýe pudagyndaky ähli iri diwersifisirlenen kompaniýalarynda emele gelip başlady.

Öz ugurlary boýunça ýöriteleşen dürli maliýe kompaniýalarynda maliýe konglomeratlarynyň döremegi, maliýe-karz pudagynyň maýalarynyň merkezleşmeginiň esasy aýratynlygy boldy.

Kanadanyň pul-karz we walýuta syýasaty kanada dollarynyň alyş-çalyş kursunyň hümmetsizlenmezligine we durnuklylygyna gözegçilik etmek arkaly milli walýutanyň pugtalandyrylmagyna gönükdirilendir. Munuň üçin Kanadanyň banky 3–5 ýyllyk döwür üçin hümmetsizlenmegiň depginini durnukly saklamak maksady bilen, birnäçe işleri amala aşyrýar we walýuta bazaryndaky daşary ýurt walýutalarynyň alyş-çalyş işine gatysýar.

Häzirkî döwürde Kanadanyň pul-karz syýasatynyň esasy gurallary döwlete degişli depozitleriň täjirçilik banklaryndan we beýleki kliring guramalaryndan Kanadanyň bankyna ýerleşdirilmegi bolup durýar. Kliring guramalaryna müşderilere çek depozitlerini (çek hasapda deponirlenen mukdara garşylyk ýazylyp berilýär) we beýleki töleg serişdelerini hödürleýän maliýe guramalary we banklary degişli bolup durýar. Kanadada bu, esasan, hem Kanadanyň töleg assosiasiýasynyň ähli agzalary bolup durýar. Kanadanyň töleg assosiasiýasynyň agzalary bolup, bank hakyndaky kanun esasynda işleýän täjirçilik banklary we çek we beýleki töleg hyzmatlary boýunça tölegleriň esasy bölegini ýerine ýetirmek bilen, goýumlary kabul edýän maliýe araçýlary bolup durýar.

Kanadanyň banky kassa galyndylaryny kadalaşdyrmak üçin gündelik kararlary kabul edýär we «aýyрма» – «redepozit» mehanizmleriniň kömegi bilen ähli galyndylary gözegçilikde saklamaga mümkinçiligi bolýar. Kassa amallaryny kadalaşdyrmak boýunça gündelik amallary, Döwletiň gymmat bahaly kagyzlarynyň satyn alynmagy bilen hem üsti dolunýar (adatça, döwletiň täze gymmat bahaly kagyzlary goýberýän pursady). Kanadanyň banklarynyň ykdysady gurbatynyň ynamly ösüşiniň täze çeşmeleriniň sanawyna, ilki bilen olaryň işiniň balansdan daşary ýa-da «gonarar» görnüşiniň ösüşini degişli etmek bolar. Meselem, banklar müşderiler bilen koroporasiýa hökmünde gerek bolan ýagdaýynda, goşmaça gysaga möhletli borçnamalary goýbermäge rugsat berýän şertnama baglaşýarlar we olary ýerleşdirmek boýunça ähli töwekgelçilikleri bank öz üstüne alýar.

Geçen asyryň togsanynjy ýyllary ençeme on ýyllyklaryň dowamynda emele gelen Kanadanyň ykdysadyýetiniň, döwlet tarapyndan kadalaşdyrylyşynyň aradan aýrylmagynyň başlangyjy boldy, diýip hasaplanylýar. Bu döwürde federal hökümet özüne degişli bolan gaýtadan işleýän we nebit-gaz senagatynyň, howa we demirýol ulaglary we aragatnaşyk pudaklarynyň ähli iri kärhanalaryny hususy maýadarlara satdy.

1993-nji ýylda döwlet maýa goýumlarynyň göwrümi kiçelip başlaýar. Hökümet döwürleýin kadalaşdyryşdan el çekýär we onuň esasy aladasy býujet gytçylygyny aradan aýyrmak, gelejekde bolsa döwlet bergileriniň möçberini azaltmak bolup durýar. Pul-karz syýasaty hümmetsizlenmegiň önüni almaga we döwlet maliýesini sagdynlaşdyrmaga gönükdirildi.

Bu ähli aýratynlyklar önümçiligiň dinamikasyna we gurluşyna düýpli täsir etdi. 1990–1991-nji ýyllarda Kanadanyň ykdysadyýeti gowşady. Jemi içerki önümiň hakyky möçberi degişlilikde 0,2% we 1,7% pese düşdi. Işewür işjeňligiň dikeldilmegi 1992–1995-nji ýyllarda pes derejededdi we durnuksyzdy. 1997-nji ýyla çenli sarp ediş çykdajylary ortaça (ýyllyk) 1,5 % ýokarlandy. Ekspertleriň baha bermegine görä, maddy önümçilik pudagynda eksport harytlaryna bolan ýokary islegiň bolmagy arkaly pese düşüşiň önüni almak başartdy.

1997-nji ýylda ýurduň ykdysadyýeti ösüşiniň içki faktorynda öz daýanjyny tapdy. Karzyň belli bir derejede arzanladylmagy (geçen iki ýylygyň dowamynda merkezi bank ençeme gezek göterim derejesini peseltdi) sarp edijilik karzynyň janlanmagyna getirdi. 1997-nji ýylda sarp edijilik çykdajylarynyň gaýtadan ösüş depgini 5% bolup, soňky on ýylyň iň ýokary görkezijisi boldy.

Halkara ykdysady forum guramasynyň bilermenleriniň baha bermegine göre, Kanada 1997-nji ýylda ýokary bäsdeşlige ukyplylygy boýunça ýurtlaryň sanawynda 4-nji ýeri eýeledi (1-nji ýer – Singapur, soňra Gonkong we ABŞ).

Soňky iki-üç ýylyň içinde senagatda öňde baryjylar çalyşdy: Ilki bilen «çeşme» pudaklarynyň korporasiýasy boldy: nebit we gaz senagaty, tokaý senagat toplumu, reňkli metal önümçiligi. 1996–1997-nji ýyllarda önümçilik ösüşinde dünýä bazarynda islegiň we bahalaryň pese gaçmagy bilen, bu pudaklaryň aglabasynda girdejiler we maýa goýumlar peseldi.

4.3. Meksikanyň durmuş-ykdysady modeli

Ýurtda häzirki wagtda iň çalt ösýän pudak bolup maşyngurluşyk, nebit-himiýa we metallurgiýa çykyş edýär. Bu pudaklaryň hemmesinde hem amerikan kapitally agdyklyk edýär. Ýurduň maşyngurluşygy tutuşlygyna «Ford», «Jeneral Motors», «Kraýsler» ýaly korporasiýalaryň elindedir. Şeýle ýagdaýlar beýleki pudaklarda hem höküm sürýär. Mysal üçin, aýna önümçiliginiň 90%-i ABŞ-nyň «Witro» kompaniýasynyň gözegçiligindedir.

Ykdysady taýdan işjeň ilatyň 30% oba hojalygynda işlese-de, oba hojalyk önümçiliginiň jemi içerki önümdäki paýy pesdir. Onuň sebäbi agrar özgertmäniň dogry geçirilmänligi bilen düşündirilýär. Sebäbi Meksika 1990-njy ýyllara çenli sosialistik nazarlanyşly ýurt diýip hasaplanylýardy.

Ýurduň orta mekdepleriniň hemmesi döwletiniň elindedir. Medisina hyzmaty tölegli bolup, pes derejede ýaşaýan meksikalynyň me-

disina hyzmatlaryny tölemäge gurby çatmaýar. Şonuň üçin ýurtda te-bipçilik, porhan oýnama ýaly gadymdan galan dāp-dessurlar giňden ýaýrandyr.

Hususylaşdyrma işleri geçirilip başlanandan soňra ykdysadyýet-de ösüş duýlup başlandy. Emma peýdakeşligiň (spekulýasiýa) we korrupsiýanyň derejesi örän ýokarydyr. Munuň özi hususy işewürligiň ösüşine, maliýe-ykdysady çökgünlikleriň yzygiderli ýüze çykyp dur-magyna getirýär.

Ýurtda garyplaryň sany barha köpeliýär. Şonuň bilen birlikde baýlaryň sany hem artýar. Eýýäm birnäçe ýyl bāri dünýäniň iň baý adamy hasaplanylýan Karlos Slim meksikalydyr. Ilatyň emläk taýdan gatlaklara bölünişigindäki deňsizligiň ösmegi durmuş meselelerini barha çylşyrymlaşdyrýar.

V bap

YKDYSADY ÖSÜŞIŇ ÝAPON MODELİ

5.1. Ýaponiýa döwletine mahsus häsiýetli aýratynlyklar

Halkara Walýuta Fondunyň 2009-njy ýylyň oktýabr aýynda çap eden The World Economic Outlook maglumatnamasynda bellenişine görä, dünýäniň iň uly ikinji ykdysady güýjüni emele getirýän Ýaponiýanyň dünýä maliýe çökgünliginiň täsiri bilen jemi içerki önü-mi 2009-njy ýyl azalan hem bolsa, munuň 2010-njy ýyldan başlap tä-zeden ösüp başlamagyna garaşylýar. 2008-nji ýylyň ahyryndaky ýag-daýa görä, ýurduň jemi içerki önümi 5 trillion dollara barabar bolup, eksportda (ýyllyk) 746 milliard dollar bilen dördünji, importda bolsa 696 milliard dollar bilen 6-njy orunda durýar.

Ýaponiýa 6852 adasy bolan ýapon arhipelagynda ýerleşýar. Onuň umumy tutýan meýdany (2006-njy ýylyň görkezijisi boýunça) 377,9 müň kw km deňdir. Ýaponiýanyň paýtagty Tokio şäheridir. Pul birligi iýena 1dollar =100 iýena.

Ýaponiýa döwlet dolandyryşy boýunça konstitusion monarhiýa bolup, döwlet başynda imperator durýar. Ýaponiýanda ýokary döwlet häkimiýet we ýeke-täk kanun çykaryjy organ – parlamentdir. Ýurduň ýokary ýerine ýetirji organy – hökümetdir.

Administratiw-territorial gurluşy boýunça Ýaponiýa 47 sany ýokary derejeli administratiw birlik bolan prefekturalara bölünýär.

Bu administratiw territorial birliklerde 4 ýyldan bir gezek öz-özünü dolandyryş organlaryna (degişli derejä laýyk ýygnaklara) deputatlaryň saýlawlary bolup geçýär. Şeýle-de 4 ýyllyk möhlete prefektler, şäher häkimleri we oba starostalary hem saýlanylýar. Olaryň wezipesi ýygnaklary wagtynda we nobatdan ön çagyrmaga, ýygnagyň çözgütlerini ýatymaga we ýygnaklaryň işini wagtyndan ön ýatymaga hukuk berýär. Prefektler premýer-ministr tarapyndan, häkimler we oba starostalary bolsa prefekt tarapyndan eýeleýän wezipelerinden wagtyndan ön boşadylyp bilinýär. Ýerlerde ýerine ýetirijilik wezipeleri ýerli ýygnaklaryň ýörite hereket edýän hemişelik komissiýasyna degişli. Bu komissiýanyň agzalary ýygnaklar ýa-da administrasiýanyň ýolbaşçysy tarapyndan ýygnaklaryň razylygy bilen saýlanylýar. Ýerli organlaryň dolandyryş işlerine merkezi edaralar tarapyndan berk gözegçilik alnyp barylýar. Polisiýalaryň, hassahanalaryň, mekdepleriň işleýşine degişli ministrlkler tarapyndan gözegçilik edilýär. Ýurduň maliýe serişdeleriniň, ýagny ýygnalýan salgytlaryň 70%-iniň döwlet býujetine gitmegi we bary-ýogy 30%-iniň ýerlerde galmagy hem merkezleşmegiň güýçlenmegine ýardam edýär.

127 million ilaty bilen Ýaponiýa ilat sany boýunça dünýäde 10-njy orny eýeleýär. Dünýäde garaşylýan in uzak ýaş döwri Ýaponiýada bolup, 2009-njy ýylda ol 82,12 ýaşa deň boldy, bu ýerde şeýle-de çaga ölüminiň in pes derejesi kesgitlenildi. Ýapon jemgyýeti tiz garraýar, Ikinji jahan urşundan soňky demografiki partlama XX asyryň ahylarynda dogluşyň pes derejesine öz ornuny berdi. Demografiki düzümdäki bu üýtgeşmeler birnäçe durmuş meseleleriniň döremegine hususan-da, geljekde işçi güýjüniň peselmegine we pensiýa ýaly durmuş tölegleriniň gymmatynyň ýokarlanmagyna getirdi. Ýapon halkynyň ýaşlary durmuş gurmakdan, maşgala bolmakdan

çetde durýarlar. Netijede, 2050-nji ýylda Ýaponiýanyň ilatynyň sany 95 milliona çenli pese gaçar diýlip çaklanylýar. Demograflar we hökümet bu meseläni çözmek ugrunda işleýärler. Meseläni çözmekde, köplenç, immigrasiýa we dogluşy höweslendirmek syýasatlary peýdalanylýar.

Ýaponlaryň aglaba bölegi buddizm we sintoizm dinlerine uýýarlar. Hytaýlylaryň konfusiýasy, dzenbuddizmi, we amedizmi hem ýapon dini uýmalaryna we döp-dessurlaryna öz täsirini ýetirdi. Ýurda dini sinkriatizm häsiýetli. Şunda dine uýujylar bir wagtda birnäçe dine uýup bilýärler. Bu ýagdaý dürli dinleriň garyşmagyna getirýär. Ýurduň ilatynyň aglaba bölegi ýapon dilinde gürlýär. Bu dile beýleki dilleriň arasynda meňzeş dil ýokdur.

Her bir ýaponiýaly döwlet ýa-da saglygy saklaýyş guramalary tarapyndan ýerine ýetirilýän 3 maksatnamanyň haýsy bolsa-da biriniň çäklerinde hereket edýän medisina ätiýaçlandyryş ulgamy bilen gurşalandyr. İşleýänlere 70 ýaş a ýetýänçäler wagtly-wagtynda ätiýaçlandyryş töleglerini töläp durýarlar. Hassa bolanlar medisina hyzmatlaryň diňe ujypsyzja bölegini töleýärler, esasy çykdajylar ätiýaçlandyryş kompaniýalaryň üstüne ýüklenilýär.

Köp ýaponlar üçin pensiýa döwri 55 ýaş hasaplanýar. Nepagadaky adamlar durmuş töleglerini alyp bilýärler. Kompaniýalaryň hususy nepaga maksatnamalary bar, olar dynç alyş töleglerini we öňki ýyllyk haklarynyň ýarysyna golaýy görnüşinde her ýylda nepaga töleglerini tölemegi göz önünde tutýar. Ýaponlar zähmetsöýer halk, olar pensiýa çykandan soň hem dynç alyşa gitmäge howlukmaýarlar. Firmalar pensiýa ýaşyndaky işgärleri, adatça, filiallara pesräk wezipä ýa-da maslahatçy edip belleýärler. Ýaşuly aýallar ofislerde çay taýýarlaýarlar we arassaçylyk bilen meşgullanýarlar. Şeýle tejribe telekeçilere serişdelerini tygşytlamaga, pensiýadaky adamlara bolsa pensiýa haklaryny ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Ýaponlar işsizlik boýunça gysga möhletli tölegleri, işe ukypsyzlyk boýunça bolsa iş hakynyň 60%-i möçberine deň bolan uzakmöhletleýin tölegleri almaga hukuklary bar. Olaryň her ýyl dowamlylygy 5 gün we her işlän iş ýyly üçin 1 gün dynç almaga hukuklary bar.

Ýaponiýa ylym-bilim, tehnologiýanyň täze gazananlary babatynda hem ilkinjileriň hatarynda durýar. Ýurduň bilim ulgamy 1872-nji ýylda Bilim hakyndaky buýrugä görä esaslandyryldy. Bilim hakyndaky esasy Kanun bolsa 1974-nji ýylda kabul edildi.

7-nji tablica

Dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynyň bilim resurslarynyň görkezijileri (2001–2004-nji ýyllar)*

Ýurtlar	2004-nji ýylyň jemi içerki önümde döwletiň bilim ulga- myna eden çykdajylary, %-de	2001-nji ýylda ilatyň her 10 müňüsine düşýän talyplaryň sany	2004-nji ýylda talyplaryň öz ýaş topary boýunça udel agramy, %-de	2002-nji ýylda 24 ýaşly ýaşlar toparynda uniwersiteti tamamlan- laryň paýy	2002-nji ýylda umumy talyplaryň hasabynda daşary ýurt raýatlarynyň paýy
ABŞ	5,7	387	83	33,9	4
Ýaponiýa	3,6	233	52	32,0	2
Günorta Koreýa	4,2	393	89	30,8	m. ýok
Şwesiýa	7,7	388	87	35,7	7
Finlýandiýa	6,4	527	87	42,5	2
Beyik Britaniýa	5,3	243	63	39,7	11
Fransiýa	5,6	260	55	41,9	7
Germaniýa	4,8	215	50	18,7	10
Italiýa	4,7	309	59	25,0	2
Russiýa	3,8	336	65	25,6	1

Ýaponiýa şu günlere çenli bilimiň ösmegi ugrunda birnäçe ädimleri ätdi. Çagalar bagy, başlangyç mekdepler, orta mekdepler, kollejler hem-de uniwersitetler ilkişlarda döwlete degişli bolupdy. Bilim ulgamyň kämilleşmegi bilen birnäçe hususy bilim ojaklary hem açyldy. Şu günlerde Ýaponiýanyň başlangyç mekdepleriniň 95 göterimi döwlete

* В таблицах №№8–10 приведены данные из книги «Мировая экономика» под редакцией А. С. Булатова. Москва, 2008.

degişlidir. Ýurduň bilim ulgamynda hususy bilim ojaklaram aýratyn orna eýedir. Ýurtdaky orta mekdepleriň 24 göteriminiň, uniwersitetdir kollejleriň bolsa 73 göteriminiň hususy bolmagy muny has-da aýdyňlaşdyrýar. Bilim ulgamyna görä, bilim almak döwri başlangyç mekdepde alty ýyla, orta mekdepde alty ýyla, uniwersitetde bolsa dört ýyla deňdir.

Hususan-da, soňky 15 ýylyň içinde ýurduň tutuşlaýyn bilim ulgamyna-başlangyç mekdeplerden uniwersitetlere çenli oňyn täsir edýän özgertmelere gabat gelmek bolýar. 1997–1998-nji ýyllarda ýurduň bilim syýasaty boýunça möhüm kararlary çykarýan Bilim boýunça merkezi geňeş, esasan, üç meseläni: bilim boýunça XXI asyrdaky edilmeli işleri, raýatlara çagalyk ýyllaryndan başlap bilim bermegi, bilim boýunça ýerli dolandyryş ulgamyny alyp barmagy öňde goýýar. Öňde goýlan meseleleriň sanlyja ýylda çözülmegi bilim ulgamynyň kämilleşmegine getirýär.

Ýaponiýada her çaga hökman başlangyç mekdepde alty ýyllyk we birinji derejeli orta mekdepde üç ýyllyk bilim almagy kanun boýunça göz önünde tutulandyr. Ýaponiýada okuw ýyly 1-nji aprelde başlap, martda tamamlanýar. Okuw ýyly 3 semestrden ybarat bolup, olaryň arasy iýul-awgustdaky tomus we dekabryň ahyryndaky gysky 10 günlük dynç alyş döwürleri bilen bölünendir. Okuw sapaklary şenbe günlerini goşmak bilen ýylda 240 gün dowam edýär.

Mekdepleriň hemme derejeleriniň maksatnamalary bilim ministrligi tarapyndan tassyklanýar. Okuw kitaplarynyň awtorlary-özügrunyň ýokary ussatlary bolsa-da çykarylýan okuw gollanmalara ministrlik tarapyndan wagtyly-wagtynda bellikler hem edilýär.

Häzirki wagtda Ýaponiýada 1201 sany uniwersitet hereket edýär. Olaryň 141-isi milli uniwersitet, 105-isi döwlet uniwersiteti, galan 955-isi bolsa hususy uniwersitetlerdir. Olaryň içinde iň gadymysy we öň imperatoryň ilkinji uniwersiteti ady bilen belli bolan Tokio (1877-nji ýylda esaslandyrylan) uniwersiteti Ýaponiýanyň iň abraýly ýokary okuw mekdebi hasaplanýar. Bu uniwersitetleriň 598-i, şol sanda milli uniwersitetleriň 85-isi, döwlet uniwersitetleriniň 65-isi, hususy uniwersitetleriň bolsa 448-i bakalawr derejesini (4 ýyl), magistr derejesini (2 ýyl), şeýle-de doktor (5 ýyl) derejesini berýär.

**2000, 2001, 2002-nji ýyllarda dünýäniň
öňdebaryjy ýurtlarynda ilatyň her 100 adamsyna
maglumat resurslaryň düşüşiniň görkezijileri**

Ýurtlar	2000-nji ýylda her her 100 adama düşýän gündelik gazetleriň sany	2002-nji ýylda her her 100 adama düşýän telewi- zorlaryň sany	2003-nji ýylda her her 100 adama düşýän Internet serwer- leriň sany	2003-nji ýylda her her 100 adama düşýän Interneti peýdalan- ýanlaryň sany	2003-nji ýylda her her 100 adama düşýän kompýu- terleriň sany	2002-nji ýylda Jemi içerki önümde maglumat resursla- ryna edil- ýän çyk- dajylaryň paýy, %-de
ABŞ	21,3	93,8	55,5	55,1	65,9	6,5
Ýaponiýa	57,8	78,5	10,2	48,3	38,2	5,3
Günorta Koreýa	39,3	36,3	0,5	61,0	55,8	6,5
Şwesiýa	41,0	96,5	10,5	57,3	62,1	6,5
Finlýandiýa	44,5	67,0	24,4	50,9	44,2	5,8
Beyik Britaniýa	32,9	95,0	5,5	42,3	40,5	6,1
Fransiýa	20,1	63,2	4,0	36,6	34,7	5,2
Germaniýa	30,5	66,1	3,2	47,3	43,1	5,2
Italiýa	10,4	49,4	1,1	40,9	23,1	4,4
Russiýa	10,5	53,8	0,4	4,1	8,9	3,7

Dünýäde ylym-bilim babatynda çuňňur barlaglary geçýän «Times Higher Education» we «QS Top Universitet» tarapyndan ýaňy-ýakynda hödürlenlen derňewe görä, Ýaponiýanyň Tokio uniwersiteti, Kiyoto uniwersiteti, Osaka uniwersiteti, Tokio Tehnologiýa instituty, Nagoýa uniwersiteti, Tohoku uniwersiteti 2009-njy ýyl boýunça dünýäniň iň gowy 100 uniwersitetiniň hataryna girdi. Diýmek, Ýaponiýanyň dünýäniň iň gowy ýüzlüğine goşulýan uniwersitetleriniň sanynyň artmagy ýurduň bilim ulgamynyň ösýändigine şaýatlyk edýär.

Ýaponiýanyň 9-njy Konstitusiýasy ýurda öz goşunyny döretmegi we uruşlara gatnaşmagy gadagan edýär. Ýaponiýanyň häzirki zaman ýaragly güýçleri öz-özünü goramak güýçleri diýlip atlandyrylýar, olaryň harby işi örän çäklendirilen. 2007-nji ýyldan bäri bu edarany Ýaponiýanyň gorumak ministrliği dolandyryar. Milli çäklerde ýüze çykan adatdan daşary ýagdaýlarda Ýaponiýanyň öz-özünü goraýyş güýçleriniň dürli düzüm böleklerine ýolbaşçylyk etmek parlamentiň rugsady bilen premýer-ministre ýüklenilýär. Öz-özünü goramak güýçleriniň düzümi: gury ýer, deňiz we howa güýçlerinden ybarat. Ýaponiýanyň öz-özünü goramak güýçleriniň esgerleri erkin isleg boýunça seçip almak düzgünü esasynda ýygnaýlar.

Ýaponlar sportuň janköýerleri hasaplanýar. Ýurtda milli sportuň gadymy görnüşi hökmünde sumo göreşi tassyklandy. Döwletde her ýyl sumo boýunça 6 sany ýaryş geçirilýär, onda ýokary derejäniň çäklerinde Imperatoryň kubogy ugrunda 50 göreşiji öz güýçlerini synaýarlar. 15 sany duşuşykda gowy görkezijileri görkezen göreşiji ýeňiji bolýar. Ýörgünli sportuň beýleki görnüşlerine – kendo (bam-buk gylyçlarynda söweş etmek), dzýudo, karate degişlidir.

Ýaponiýanyň paýtagty Tokio ýurduň esasy ykdysady we medeni merkezi hasaplanýar. Tokio Honsýu adasynyň günorta-gündogarynda ýerleşýär. Şäheriň umumy tutýan meýdany 2187.08 kw km bolup, onda 15 milliondan gowrak adam ýaşaýar. Tokio gündogaryň paýtagty hasaplanýar. Şäheri ähliahalk tarapyndan saýlanylman gubernator dolandyryar. Tokioda ýurduň hökümetiniň binasy hem-de imperatoryň köşgi ýerleşýär.

Tokio dünýäniň iri maliýe merkezleriniň biri hasaplanýar. Ol bu babatda Nýu-Ýorkdan we Londandan soň üçünji orunda durýar. Şeýle hem Tokio dünýäniň ykdysady taýdan iň ösen şäherleriniň biridir. «Praýswoterhaus Kupers» kompaniýasynyň geçiren barlaglaryna görä, soňky ýyllarda şäheriň ýokary depginler bilen ösýändigini mälim edildi. «Fortune Global» žurnaly her ýyl dünýäniň iň iri 500 kompaniýasynyň sanawyny çykarýar. 2008-nji ýylyň sanawyndaky 47 kompaniýa Tokiýoda ýerleşýär.

Mundan başga-da Tokio halkara maliýe merkezi hasaplanýar. Dünýäniň iri maýa goýum banklarynyň, ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň ştab-kwartiralary bu şäherde ýerleşýär.

9-njy tablisa

2004-nji ýylda dünýäde göni maýa goýumlarynyň möçberi, (mlrd. dollar)

	Göni maýa goýumlaryň eksporty	Göni maýa goýumlaryň importy	Ýurduň daşary ýurtlarda toplanan göni maýa goýumlarynyň möçberi	Ýurtda toplanan göni daşary ýurt maýa goýumlarynyň möçberi
ABŞ	229	96	2018	1474
ÝS	280	216	5190	4024
Ýaponiýa	31	8	371	97

Ilkinji jahan urşundan soň, ýurduň iri kompaniýalary hem öz ştab-kwartiralaryny Osakadan (ýurduň gadymky maliýe paýtagty) Tokio göçürdiler. Tokionyň fond biržasy iri biržalarynyň biri bolmak bilen dünýäde bazar kapitallaşdyrmasy boýunça ilkinji orunlaryň birini eýeleýär. Syýahatçylyk pudagy hem şäheriň ykdysadyýetine öz goşandyny goşýar.

Tokioda ýurduň iri kompaniýalary «Misubishi», «Sumitomo» hem-de «Misui» hereket edýär. Döwlet edaralary şäheriň Marunouti, Otemati, Nihonbasi ýaly etraplarynda ýerleşýär. Maşyngurluşyk we metallary gaýtadan işleýän pudaklara degişli kärhanalar hem bar. Himiýa senagatynda derman we kosmetika senagaty ýaly ugurlar uly ösüşler gazandy. Şäheriň poligrafiýa, gurluşyk materiallary we azyk önümçiligi hem ösendir.

Şeýle hem Tokio ýurduň iri ulag çatrygydyr. Deňiz we howa gatnawlary halkara ähmiýetlidir. Deňiz porty 10 gämi duralgasyndan ybarat. Tokio portunyň ýük dolanyşygy 55,6 million tonna barabardyr. Tokio ýokary tizlikli otlylar arkaly ýurduň iri şäherleri bilen birleşýär.

5.2. Ýaponiýanyň ykdysady ösüş modeli

Ýurduň ykdysady ösüşiniň başlangyjy XX asyryň ikinji ýarymyndan soň başlandy. XX asyryň birinji ýarymyň Ýaponiýa birnäçe uruşlara goşulyp, öz ykdysadyýetiniň ösüşine kän bir üns bermedi. XX asyryň başlarynda Ýaponiýada demokratik Taýsýo döwrüniň höküm sürmegi militarizmiň we ekspansionizmiň ösmegine getirdi. Ýurt Birinji jahan urşunda Antantanyň düzüminde urşa gatnaşyp, öz syýasy we çäk giňişligini ulaltdy. 1931-nji ýylda ekspansionizm syýasatyny dowam etmek bilen Ýaponiýa Mançžuriýany eýeledi we Mançžou-Go golasty döwletini döretdi. 1936-njy ýyldaky Littonyň çykyşyndan soň Milletler Guramasy onuň bu hereketlerini ýazgardy, Ýaponiýa bolsa muňa jogap edip Guramanyň düzüminden görnetin ýagdaýda çykdy. 1936-njy ýylda Ýaponiýa nasist Germaniýa bilen antikomintern paktyna gol çekdi, 1941-nji ýylda bolsa «Os» ýurtlarynyň hataryna goşuldy.

1937-nji ýylda Ýaponiýa Hytaýyň beýleki böleklerine aralaşyp ikinji ýapon-hytaý urşuna (1937–1945) başlaýar, bu hereketden soň ABŞ Ýaponiýa nebit imbargosyny girizýär. 1941-nji ýylyň 7-nji dekabrynda Ýaponiýa ABŞ-nyň Pýorl-Harbor harby flotuna çozuş edip, bu hereketi bilen ABŞ we Beýik Britaniýa uruş yglan edýär. Bu ýagdaý ABŞ-nyň Ikinji Jahan urşuna gatnaşmagyna getirýär. Ýapon imperiýasy Gonkongy, Filippinleri we Makkuny eýeleýär, emma 1942-nji ýylda Koral deňzindäki ýeňlişi ony deňizdäki artykmaçlyklaryndan mahrum edýär. 1945-nji ýylyň awgust aýynda ýurduň Hirosimi we Nagosaki şäherlerine atom bombalarynyň oklanmagy şeýlede SSSR-iň Ýaponiýa garşy harby hereketlere gatnaşmagy 1945-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda Ýaponiýany ýeňliş hakyndaky karara gol çekmäge mejbur etdi. 1947-nji ýylda ýurt liberal demokratiýa gönükdirilen täze garşylykly konstitusióny kabul etdi. Soýuz goşunlary tarapyndan Ýaponiýanyň gabalyşy San-Frasiskoda parahat ylalaşygyň kabul edilmegi bilen tamamlandy. Bu ylalaşyk 1952-nji ýylda güýje girdi, 1956-njy ýylda bolsa Ýaponiýa BMG-niň hataryna girdi. Soňra Ýaponiýa 10 ýylyň dowamynda ýylda ortaça 10%-e deň bolan ykdy-

sady ösüşiň ýokary depginlerini gazanmagy başardy. 1991-nji ýylda ykdysady ösüş çökgünlige syrykdy. Bu çökgünlikden Ýaponiýa diňe 2000-nji ýylda baş alyp çykmagy başardy. Geliň, indi, ýapon ykdysady ösüşiniň taryhyna giňişleýin seredip geçeliň.

Ýaponiýanyň Ikinji jahan urşunda ýeňlişe sezewar bolmagy onuň geljekki durmuş-ykdysady ösüşine güýçli täsir etdi. Bu ýagdaý ilki bilen täze kabul edilen konstitusiýa laýyklykda uruşdan ýüz öwürmegi kesgitlän içeri we daşary syýasatlaryndaky düýpli özgertmelerde, şeýle-de ilatyň ýaşaýyş şertlerini we jemgyýetçilik syýasy institutlarynyň hereket edişini düýpli özgerden demokratik reformalaryň birnäçesiniň geçirilmeginde öz beýanyny tapdy. Uruşdan soňky reformalar we daşary syýasy ugruň üýtgedilmegi Ýaponiýanyň halk hojalygynyň ähli sferalarynyň güýçli ösmeginiň uzak möhletleýin bazasyna esas boldy. Bu bolsa öz gezeginde Ýaponiýa gysga döwrüň dowamynda dünýä ykdysadyýetiniň öňdebaryjy döwletleriniň birine öwürilmegine ýardam etdi.

Bu üstünligiň esasynda uruşdan soňky içerki özgertmeler we dünýäde bu döwlet üçin örän amatly ýagdaý, ýurduň alyp barýan netijeli ykdysady syýasaty we dünýä bazaryndaky üýtgeýän ýagdaýa telekeçileriň tiz öwrenişmegi, şeýle-de durmuş-ykdysady ösüşiň ýapon modeliniň emele gelmeginde gutarnykly rol oýnan ýapon menejmentiniň we milli mentalitetiň özboluşly aýratynlyklary ýatyr.

Uruşdan soňky ýurduň ykdysady ösüşinde, adaty, şu aşakdaky döwürleri tapawutlandyryrlar: dikeldiş döwri we özgertmeleriň geçirilmegi (1946–1952-njy ýyllar); ýokary depginli ösüşler döwri (1953–1973-nji ýyllar), ýangyjyň bahalarynyň ösüşine we ykdysadyýetiň halkaralaşmagyna öwrenişme döwri (1974–1989-nji ýyllar), 1990-njy ýyllaryň «çişirilen ykdysadyýet» çökgünligi we ondan çykmak döwri.

Dikeldiş döwri we özgertmeleriň geçirilmegi (1946–1952-nji ýyllar)

Ikinji jahan urşunyň tamamlanan döwri Ýaponiýanyň ykdysadyýeti doly weýran bolupdy. Uruş zerarly çekilen umumy ýitgiler ýurduň uruşdan öňki bar bolan baýlygynyň 20%-ne deň boldy. Ýöne muňa garamazdan gysga döwrüň içinde ýurduň ykdysady bulam-bu-

jarlygy ýok edildi, bahalar liberallaşdyryldy we kesgitlenen walýuta kursly býujet durnuklaşdyryldy. Uruşdan öň hereket eden maşgala holdingler tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän dzaýbasu konsernleriň dargadylmagy demonopolizasiýa maksatnamasynyň wajyp düzüm bölegi bolup, ol üstünlikli durmuşa geçirildi.

1946–1949-njy ýyllar aralygynda iri pomeşik ýer eýeçiligini aradan aýyran we ownuk erkin fermerler toparynyň emele gelmegine ýardam eden agrar reforma uly şowlulyk gazandy. Bu reformada esasy bellemeli zat, ol hem hyrydarlyk islegini, şol sanda senagatyň ösmegi üçin güýçli gural bolan önümçilik serişdelerini görnetin giňelttdi.

Ýokary depginli ösüşler döwri (1953–1973-nji ýyllar)

Ýaponiýanyň ykdysadyýeti geçen asyryň 50–60-njy ýyllarynda beýleki döwletlerden ozup, ýokary ykdysady ösüşleri gazanmagy başardy. Bu esasan içerki süýşürtingileriň ýokary derejede toplanmagynyň netijesinde gazanyldy. Maýa goýumlar öňi bilen senagatyň esasy pudaklaryna ýa-da täze pudaklara gönükdirildi. Maliýe serişdeleriniň düýpli bölegi ulag pudagynyň, esasanam, ýokary tizlikli demir ýollaryny gurmaklyga, deňiz, gämi gurluşyklaryna we awtomobil senagatyna goýuldy.

Içerki süýşürtingileriň ýokary derejede toplanmagy bilen birlikde ykdysady ösüşiň ýokary depginine täsir eden beýleki sebäpleri hem belläp geçmek zerurdyr. Olaryň içinden uruşdan soňky reformalaryň netijesinde hyrydarlyk isleginiň çürt-kesik ýokarlanmagyny, täze senagat pudaklarynyň emele gelmegini, uruşdan öň ol ýa-da beýleki sebäplere görä (awtomobil, demir ýol ulagy, metal kesýän stanoklar, nebit önümleri we ş.m., şeýle-de atom enegetikasy) ýeterlik üns berilmedik senagat pudaklaryň önümlerini dünýä bazarynda ýerlemek boýunça bäsleşige ukyply göreşde döwletiň we iri telekeçileriň Günbatardan galmazlyga ymytylyşyny bellemek zerurdyr.

Içerki süýşürtingileriň ýokary derejede toplanmagyna Ýaponiýany esasy kapitally täzelemek zerurlygy iterdi. Onuň başlangyjy ýapon ykdysadyýetiniň uruşdan öňki derejä ýetmek başardandan soň başlandy. Dünýä bazarynda düýpgöter üýtgän şertler ýapon kompa-

niýalaryna uruşdan öňki ugry boýunça hereket etmäge mümkinçilik bermeýärdi. Täze bazarlary bolsa bäsleşige ukyply harytlar bilen eýelemelidi. Muny bolsa ösen döwletlerden tehniki yzagalaklygy aradan aýyrmak we çig mallaryň hem-de ýangyç resurslarynyň toplumlaýyn gaýtadan işlenişinde we taýýar eşikleriň ülni boýunça goýberilişinde täze tehnologiýalary özleşdirmek bilen gazanyp boljakdy. 60-njy ýyllaryň başlaryna eýýäm bu mesele doly derejede üstünlikli çözüldi. Ýaponiýa öz ykdysadyýeti üçin birnäçe täze önümçilikleri dünýä derejesindäki ýokary görkezijiler esasynda özleşdirmek başartdy. Bu pudaklaryň önümleri ýokary hilliligi we bäsleşige ukyplylygy bilen tapawutlanýardy.

Şeýle düýpli özgertmeleriň netijesi hökmünde gaýtadan işleýän senagatyň täze düzüminiň döredilmegi orta çykdy. Muňa 1960–70-nji ýyllarda Ýaponiýada bar bolan, diýseň amatly şertler, ýagny ýokary hünärli arzan işçi güýjüniň bolmagy, arzan importyň hasabyna ýetmeýän çig malyň we ýangyjyň üstüni dolmaga bolan amatly mümkinçiligiň bolmagy, daşary ýurt (esasan amerikan) ylmy-tehniki tejribäni giňişleýin peýdalanmaga bolan mümkinçiligiň bolmagy şol wagta çenli toplanan içerki pul toplamalaryň bolmagy we döwlet gözegçiligi astynda gowy maliýe mehanizminiň bolmagy täsir etdi.

Ykdysady gudrat döwründe Ýaponiýanyň býujeti diňe profitde boldy we 1968-nji ýyla çenli içerki karzsyz oňmagy başardy. Onuň şeýle-de Bütindünýä bankynyň birnäçe maksatly karzlaryny hasaba almazdan daşary ýurtlara karzlary hem ýokdy. Daşary ýurt maýadarlaryna içerki bazara girelge çäklendirilendi. Şu ýyllaryň dowamynda pul ulgamy örän mäkäm boldy. Kärhanalara maýa goýumlar, esasan, banklar tarapyndan pes göterimlerde maliýeleşdirildi.

Proteksionizm şol wagtyň senagat syýasatynyň düzüm bölekleriniň esasyalarynyň biri boldy. Senagat syýasatynyň beýleki esasy bölekleri bolup ileri tutulýan ugurlara salgyt ýeňilliklerini bermek, bazara täze bäsdeşleriň aralaşmagyny çäklendirmek we birnäçe pudaklaryň – ilki bilen nebit himiýasy we nebiti gaýtadan işleýän kärhanalaryň,

bank we ätiýaçlandyрма ulgamynyň işleriniň berk çäklendirmesi çykyş etdi.

Netijede, Ýaponiýa öňdebaryjy ösen döwletlerden köp ykdysady görkezijiler boýunça yza galaklygy aradan aýyrmagy başardy. Jemi içerki önümiň göwrümi boýunça ol ABŞ we ozalky SSSR-den soň 3-nji orna çykmagy başardy.

Ýangyjyň bahalarynyň ösüşine we ykdysadyýetiň halkaralaşmagyna öwrenişme döwri (1974–1989-nji ýyllar)

1970-nji ýyllaryň başlarynda Ýaponiýanyň ykdysadyýetine güýçli zeper ýetiren nebit çökgünlikden soňky döwür ykdysady ösüşiň depginleriniň peselmegini häsiýetlendirip, 90-njy ýyllaryň başlaryna çenli dowam etdi. Ýurtda jemi içerki önümiň depgininiň durnukly uzak möhletleýin pese gaçyş döwri başlandy.

Şunuň bilen birlikde ýurduň geljegi üçin beýleki möhüm meseleler bolan – öndüriji güýçleriň birnäçe etraplarda biçak köp jemlenmegi, işçi güýjüň ýetmezçiligi we iş bilen meşgul adamlaryň ýaş boýunça deňagramsyzlygy, daşary ýurt çig mal çeşmelerine bolan islegiň artmagy, dünýä bazarynda bäsleşigiň ýokarlanmagy we birnäçe beýleki meseleler has ýiti duýlup başlandy. Ösüş depginleriň peselmegine şeýle-de köp pudaklarda esasy kapitalyň gereginden artyk jemlenmegi hem täsir etdi. Emma ösüşe tarap döwür tamamlanandan soň hem içerki süýşürintgileriň we içerki toplamalaryň normasy ýokary görkezijiliginde saklanyp galdy we netijede içerki hyrydarlyk islegiň pes görkezijisinde kapitalyň artykmaçlygyna getirdi. Bu ýagdaý «çişirilen ykdysadyýetiň» elementleriniň döremek mümkinçiligi bilen howatyrlandyrdy we geljekde ýurda bu heläkçilikli ýagdaýdan sowa geçmek başartmady. Ösüş mundan beýläk hem eksportyň hasabyna emele getirmek kynlaşyp başlady. Sebäbi Ýaponiýanyň gaýtadan işleýän senagatynyň eksport gönükdirilmegi döwlet üçin gipertrofirlenen häsiýete eýe boldy. Şunda senagatyň öňdebaryjy pudaklarynda eksportyň paýy 40–60%-e deňdi.

80-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda ykdysady gudraty emele getirmekde ýokary rol oýnan döp bolan ýapon menejmentiniň ýetmezçilikleri has görnetin duýlup başlandy. Ýetmezçilikler ömürlük hakyna

tutma we ýaş boýunça zähmete hak tölemek ulgamynda, şeýle-de ilki bilen keyresu atly ýapyk görnüşli toparlara saýlanýan kiçi we orta subpodryad (kärendesine alnan emlägi täzeden kärendesine bermek) kärhanalar bilen iri senagat we söwda kompaniýalaryň aragatnaşyk ulgamynda ýüze çykdy. Bu ulgamda feodalizme mahsus patriarhal gatnaşyklaryň alamatlary aýdyň görünýärdi.

Eger öňki wagtlarda toparlaýyn subpodryadçiklere bazar kynçylyklaryndan goranmak üçin durnukly toparlara integrirleme gownejaý bolan hem bolsa, 90-njy ýyllaryň başlaryna olar bazarda erkin bäsleşik ýagdaýynda özbaşdak hereket etmek üçin ýeterlik güýç toplamagy başardylar. Telekeçilik teklipleriniň ýol almagyna päsgel berýän patriarhal keyresu ulgamy bolsa olaryň isleglerini kanagatlandyrmagy bes etdi. Milli yldysady ulgamyň işinde bitertip ýagdaýyny döredip başlan maliýe senagat toparlaryň öňki netijeliligi çalt pese düşüp başlady.

Ýapon elitasy bolan uruşdan öňki dzaýbasunyň käbir sypatlaryny miras alan ýedi sany iri senagat-maliýe toparlary hem şunja meñzeş kynçylyklara duçar boldular.

Ýüze çykan meseleleriň ýene biri-de ykdysadyýete döwlet gözegçiliginiň biçak ýokary derejä ýetmegidir. 80-nji ýyllaryň ahyryna ol ýurduň ykdysady we durmuş nusgalaryna çapraz gelip başlady. Ýagny Ýaponiýada uzak ýyllaryň dowamynda maliýe sferasyna döwlet tarapyndan göni gözegçilik tejribesi agdyklyk edip geldi. Wagtyň geçmegi bilen liberallaşma we internasionallaşma ýagdaýlarynyň täsiri astynda maliýe sferasynyň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi biraz gowşady. Emma yzysüre bu sferada alnyp barylýan üýtgedip gurmanyň täsiri ýeterlik bolmady we 1989-njy ýylda başy başlanan «çişirilen ykdysadyýet» fenomeniniň döremeginiň önüni alyp bilmedi.

90-njy ýyllaryň çökgünligi we ondan çykmak döwri

«Çişirilen ykdysadyet» birnäçe ýagdaýlaryň ýarylma derejesine ýetmegi esasynda emele gelip, ykdysadyýetiň näsaz ýerlerini örän çalt ýüze çykardy. Hökümet, bank we telekeçilik toparlarynyň ýapon ykdysady ulgamyň güýji we durnuklylygy baradaky ýokarlandyry-

lan gözyetimleri paýnamalaryň kursuny we ýeriň bahasyny olaryň hakyky girdeji getirjek bahasyndan has ýokarlandyryp aldaw toruna saldy.

Ykdysady prosesiniň ähli gatnaşýjylary: hususy telekeçilik sektory (aksiýalaryň we beýleki aktiwleriň emitenti şeýle-de aksiýalaryň eýeleri we gozgalmaýan emlägi satyn alyjylar hökmünde), öý hojalykçylar sektory (hyrydar şeýle-de aksiýalary we ýer böleklerini satyn alyjy hökmünde) we ahyr soňunda hem hökümet (ýagny onuň pul-karz syýasatyny taýýarlamaga jogapkär bolan edaralary) ykdysadyýetiň gülläp ösmegi boýunça beren meýilnamalarynda biçak ýalňşdylar. 1981–1990-njy ýyllarda Ýaponiýanyň jemi içerki önüminiň ortaça ýyllyk ösüşi 4,2%-e deň boldy. Ösüş boýunça bellenen meýilleriň özüni ödemegi üçin meselem, paýnamalarda alyp görsek, ýokarda görkezilen döwürde onuň ösüşi azyndan 3,5 esseden hem ýokary bolmalydy. Bu bolsa ykdysady ösüşiň depginleriniň ykdysady gudrat döwründäkiden hem ýokary bolmagyny aňladýardy.

Maliýe sferasynyň liberallaşmagy we halkaralaşmagy pul massasynyň köpelmegine getirdi we hakyky önümçiligi giňeltmäge bolan mümkinçilige çapraz geldi. Bank karzlarynyň göterim haklarynyň 3 esse peselmegi «Arzan pullaryň» emele gelmegine getirdi, bu pullara aksiýalary, ýer bölekleri satyn alyp, soňra bolsa olary girdejili satyp bolýardy. Pul massasynyň esasy bölegi harytlaryň we hyzmatlaryň önümçiliginiň çykdajylary bilen bagly bolman, aksiýalar we ýer bölekler bazarlaryna hyzmat etmek üçin şertleri döretmäge sarp edildi, şunda pul massasynyň artykmaç bölekleri «çişirilen ykdysadyýetde» öz ornuny tapdy. Gymmat bahaly kagyzlaryň bahalaryna täsir edýän maýa goýumlaryň birligine bolan hakyky girdeji bazarda garaşylýan meýillere garamazdan pese düşdi. Ýer bölekleriniň bahalary bolsa olaryň getirýän renta girdejilerinden arany açdy.

Ýer böleklerine we maliýe aktiwlerine bahalaryň galmagy we onuň yzysüresi bolsa pese gaçmagy bilen baglanyşykly ýagdaýlary saklap bolmady. Bank karzlarynyň uly böleginiň üsti ýapylmady we banklary uly bergiler bilen ýüzbe-ýüz galdyrdy. Öz gezeginde banklaryň köp bergidarlary tozdular. Bu ýagdaýdan, esasan, gurluşyk

firmary ejir çekdiler. Olaryň içinde tozanlaryň sany 2–3 ýylyň içinde birnäçe esse ýokarlandy. «Çişirilen ykdysadyýet» Ýaponiýanyň doly ýola goýlan hojalyk mehanizmini ýok etdi we 90-njy ýyllary hem-de XXI asyryň başyny öz içine alan yza tesişe öz ornuny berdi.

Ýaponiýanyň hökümeti, has-da 2001-nji ýylda hökümet başyna gelen Kaodzuminiň hökümeti ýurduň diňe bir çökgünlikden çykmagyna gönükdirilen syýasaty güýçlendirmek bilen çäklenmän, eýsem meýilleşdirilen tertipde bellibir täzelikleri hem girizdi. Ykdysady syýasatda esasy basyş –içerki hyrydarlyk, sarp ediş we maýa goýumda şeýle-de daşary söwdada islegiň güýçlenmegine gönükdirildi. Döwletiň gurluşyk maksatnamalaryny maliýeleşdirmek üçin býujet tarapyndan goýberilýän pullaryň ýokarlanmagy kompaniýalar we banklar üçin niýetlenen stagnasiýadan çykmaq üçin zerur bolan giň göwrümlü islegiň ýetmezçiliginiň üstüni dolup bilmese-de, býujetiň bu uly möçberli kömekleri Ýaponiýanyň aglaba has uly kärhanalaryny tozmakdan halas etdi we ykdysady haosyň önüni aldy. Emma bu ýagdaý onsuzam obligasiýalaryň goýberilmegi bilen üsti ýapyylan uly býujet ýetmezçiliginiň ösmegine getirdi. Bu ýagdaýda işlemek bolsa milli ykdysadyýet üçin goşmaça töwekgelçilikli ýagdaýy döretdi.

Pul emissiýasy baradaky çäre hakynda aýdylanda bolsa Ýaponiýanyň banky işjeň emission syýasaty, ýagny pul massasyny ýokarlandyrmak syýasatyny alyp barýardy. Onuň netijesinde göterimleriň nol derejä çenli peselmegi bolup geçdi.

2003–2006-njy ýyllar boýunça maglumatlar ýurduň ykdysady çökgünlikden çykyp başlandygy we hökümet tarapyndan ýurduň ykdysady ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça alyp barýan çäreleriniň öz miwelerini berip başlandygy hakynda şaýatlyk edýär. Mysal üçin, 2003–2006-njy ýyllar jemi içerki önümiň ýyllyk ösüşi 1,8–2,8%-e deň boldy, senagat önümçiligi hem ýokary depgin bilen ösmäge başlady. Tozýanlaryň sany we işsizligiň derejesi pese gaçdy. Eksportyň göwrümi ýokarlandy, netijede, gyzyly walýuta gorlaryň ýokarlanmagyna ýardam etdi. 2005-nji ýylda bu gorlar 847 milliard dollara ýetdi. Bular bilen birlikde tölege ukyply islegiň giňelmegine ýiti täsir edip, jemi içerki önümiň ösüşine pä-

gel berýän ýaramaz ýagdaýlar hem hereket etmegini dowam etdirdi. Bu ýagdaýlar aýlyk haklarynyň ýokarlandyrylmagyny haýalandyrdy. Çökgünligiň netijelerini aradan aýyrmaklyga döwletiň ösýän bergileri hem ýaramaz täsir etdi. Eger 2003-nji ýylda bu görkeziji jemi içerki önümiň 134%-ine deň bolan bolsa, bir ýyldan bu görkeziji jemi içerki önümiň 149%-ine deň boldy. Netijede bolsa, bu ýagdaý sarp edijilik islegiň we ýaşayyş gurluşygynyň pes derejede bolmagyna getirdi.

Ýaponiýanyň ykdysadyýetiniň ösüşiniň geljekki meýillerine baha berlende köp analitikler şowlulyklary örän howatyrlý meýilleşdirýärler. Olar ýurduň öňki durkuna ýetmek üçin alyp barýan ykdysady galkynyşyna ýaramaz täsir edýän ýagdaýlar öz güýjüni entek-entekler saklap galar diýen pikiri aradan aýyрмаýarlar.

5.3. Ýapon ykdysady modeliniň aýratynlyklary

Ýapon ykdysady ösüşiň ýokary depginlerine Ikinji jahan urşundan soň emele gelen onuň hojalyk mehanizmi ýardam etdi. Onuň özüne mahsus bolan aýratynlyklary bolsa özboluşly model barada gürrüň etmäge itergi berýär.

Ýapon «ykdsady gudraty» baradaky gürrüňler eýýäm tamamlanan hem bolsa ýapon ykdysadyýetiniň fenomenine henize çenli ýokary gyzyklanma bildirilýär. Hakykatdan-da, näme üçin Ýaponiýa daşary ykdysady garaşlylygynyň ýokarylygy, tebigy baýlyga garyplygy, soňky 20 ýyldaky ösüşiň pes depginliligi we ykdysady çökgünliligi bilen dünýä arenasynda öz ykdysady (şeýle-de syýasy) taraplaryny yzygider berkitmegi dowam edýär?

Ýaponiýanyň hojalyklarynyň ösüşi, esasan, 4 sany ýörelgeden ugur alýar. Olar:

1. Döwlet tarapyndan berk gözegçilik, ýagny ähli resurslaryň ileri tutulýan wezipeleri çözmäge jemlenmegi;
2. Güýçli toplumlar we maýa goýumlar fonduny döretmäge ugrukdyrylan ykdysadyýetiň ýokary derejedäki eksport nazarlanmasy

(netijede häzirkı wagıt ýurduň hojalygynyň eksporta gönükdirilmegi örän ýokary);

3. Daşary ýurt kapitalynyň (ilkinji nobatda ylmy-tehniki progresi ösdürmeklige) giňden çekilmegi;

4. Daşary bazarlarda önümiň hilini we bäsleşik göreşini hemişe gowulandyrmaga mümkinçiligi bolan iri milli monopoliýalaryň döredilmegi.

Ýokarda görkezilen ýörelgeler Gündogar Aziýa ýurtlarynyň «oýlap tapyşy» däl, olar köp bazar ykdysadyýeti ösen ýurtlarda uýgunlaşma geçdiler. Halkyň psihologiki döpleriniň giňden peýdalanylmagy bu modelde «arassa» Gündogar Aziýa guraly bolup çykyş etdi. Bu döpler berk düzgün-nyzamlylyk, aýratyn zähmetsöýerlilik, geň galdyryjy ykjamlylyk we tertiplilik, sabyrlylyk, iş eýesine we-palylyk, ululary sylamak we diýenine boýun bolmak, öz ýeriňi bil-mek, okamaga bolan höwes ýaly filosofik, dini we moral gymmatlyk-lar esasynda çylşyrymly tebigy we taryhy şertlerde emele geldi.

Ýaponiýa üçin uzak iş günü häsiýetlidir. Erkek adamyň iş wagty hepdede ortaça 57,7 sagada deň. Bu görkeziji ABŞ-nyň we Günbatar Ýewropanyň görkezijisi bilen deňeşdireniňde 10 sagat artykdyr.

Kompaniýalarda işleýän adamlaryň aýlyk haklarynda görnetin tapawut ýok. Salgytlar aýrylandan soňra kärhanany dolandyryjy ýolbaşçynyň alýan ortaça aýlyk haky–in az hak alýan işgäriňkiden takmynan 10 esse köpdür, ABŞ-da bolsa bu görkeziji 100 essä deň.

Zähmet gatnaşyklarynda aýallaryň işçi güýji aýratyn ýagdaý bilen tapawutlanýar. Köp kompaniýalaryň ýolbaşçylary aýallara «çykdaýy materialy» hökmünde garaýarlar. Döwlet hasabatynda aýallar öý hojalykçy hökmünde bellige alynýar. Şonuň üçin ha-çanda aýallar işsiz galanda olary işsizleriň hataryna goşmaýarlar. Bu üýtgeşik bolmadyk emel işsizlik boýunça resmi görkezijini pes derejede saklamaga mümkinçilik berýär. Ýapon aýallarynyň orta derejedäki haklary erkekleriňkiden 2 esse pesdir. Ýöne, muňa garamazdan aýallar maşgala bilen işi özara baglanyşdyrmagy başaýarlar, şonuň üçin Ýaponiýada nikadan çykýanlaryň sany örän pes derejededir.

Bilim ulgamynda kadrlary taýýarlamak we gaýtadan taýýarlamak – durmuş-medeni dāp-dessurlara esaslanýar. Şonuň üçin Ýaponiýada alymlaryň sany ähli Ýewropanyň alymlaryny jemläninden hem köpdür.

Ýokarda bellenen ähli ýörelgeleriň we gymmatlyklaryň kabul edilmeginiň netijesinde 50-nji ýyllaryň başlarynda ýumruklan we tapdan düşen Ýaponiýada ýokary ykdysady ösüş başlandy. Bu görkeziji boýunça ol ähli kapitalistik döwletlerden öňe geçmegi başardy. Ösüşiň tizleşmegine: *birinjiden*, zawodyň ulanylan we könelen tehniki enjamlarynyň bütinleý täzelenmegi täsir etdi. Häzirki wagt Ýaponiýadaky önümçilik kärhanalaryň tehniki enjamlarynyň 70% ylmy-tehniki progresiň iň täze gazananlarydyr. Döwlet öz ylmy-tehniki gözlegleriniň gerimini giňeldýär. *Ikinjiden*, ösüşiň tizleşmegine täsir eden esasy faktorlaryň biri bolup işçiler toparynyň doly peýdalanylmagy, *üçünjiden*, döwlet-monopol kapitalizmi ýapon senagatynyň üýtgedip gurulmagyna giňden ýardam etdi. Kärhanalarynyň durkunyň täzelenmegi we täze önümçilik kärhanalarynyň gurulmagy boýunça çykdajylaryň agramly bölegini döwlet öz üstüne aldy, monopoliýalara salgyt ýeňilliklerini we uly möçberli karzlary berdi.

Häzirki wagt Ýaponiýanyň senagaty import edýän çig malyny gaýtadan işlemeklige we ýokary tehnologiýalary işläp taýýarlamaklyga ýöriteleşýär.

Ýapon hususy telekeçiliginiň düzümi aýratynlyklary häzirki zaman senagatynyň dualizm häsiýetine eýe bolan günbatar ýurtlaryňkydan tapawutlanýan ajaýyp durmuş düzümine eýedir. Gaýtadan işleýän senagatyň iş üpjünçiliginde we önümçiliginde esasy orun kiçi we orta telekeçilige degişli bolup durýar. Şunda ownuk telekeçiligiň paýy hem pes bolmaýar, kiçi kärhanalar toplumynda, kapitalyň agyr senagat pudaklarynda jemlenmesiniň ösüşi çaltlaşýar, netijede äpet uly birleşmeler emele gelýär.

Ýurduň ykdysady düzüminiň aýratynlygy – firmalaryň biri-biri bilen ýokardan aşaklygyna sepleşen toplumu emele getirmeginden ybarat bolup, ol ýurduň ähli işewür gatnaşyklar ulgamyny özünde

jemleýär. Ýapon hojalyk ulgamyny tapawutlandyryjy aýratynlyklaryň biri – keyresu toparlarynyň barlygydyr. Bu toparlar kiçi we orta telekeçilik kärhanalaryny özünde jemleýän iri kompaniýalaryň birleşmesi bolup olaryň önümçilik ýöriteleşmesi merkezi firmalar tarapyndan kesgitlenýär.

Gaýtadan işleýän senagatyň kiçi we orta kompaniýalarynyň 60%-i subpodryad (kärende berlen emlägi täzeden kärendä bermek) gatnaşyklar ulgamyna degişlidir. Bu ulgamyň özboluşly aýratynlygy onuň ýeke-täk guramaçylyk häsiýetini kesgitleýän uzakmöhletleýin gatnaşyklardan ybarat bolmagydyr. Häzirki wagt ýurtdaky hiç-bir iri senagat kompaniýasy ýeke-täk ýuridiki tarap hökmünde çykyş etmeýär. Günbatar ýurtlaryň iki gatlakly (bazar-kärhana) düzüminden tapawutlylykda ýapon ykdysady ulgamy üç gatlakdan (bazar-kärhanalar topary – kompaniýa) ybarat bolup durýar.

Ýapon ykdysady ösüş modeline mahsus taraplaryň ýene-de biri, ol hem milli döp-dessurlaryň we işçi güýjüniň aýratynlyklaryny ulanmak bolup durýar. Ýurtda uzak döwrüň dowamynda ömürlük hakyna tutma ýörelgesi wagyz edildi. Kiçi we orta kärhanalardan tapawutlylykda hünärmenler toplumyny düzmäge we iş bilen üpjün etmäge ýagdaýy bolan iri kompaniýalar bu ýörelgäni ýerine ýetirmekde uly artykmaçlyklara eýedirler. Kompaniýalarda we kanunçylykda ömürlük iş bilen üpjün etmek boýunça kepilligi kesgitleýän dürs düzgünleriň ýoklugy görnetindir. Subsidiýalar ulgamynyň üsti bilen iş bilen üpjünçiligi saklamaga ymtylýan hökümet hem bir ýerde üznüksiz uzak möhletleýin işlemek ýörelgesine eýermekligi garşylaýar. Şeýlelikde, iş ýüzünde bu meseläniň düýp mazmuny beýleki döwletler bilen deňeşdireniňde hakyna tutmagyň has uzak möhletliligine syrygýar.

Ýaponiýada aýlyk hakyň derejesi işlän iş wagtyňa baglylykda kesgitlenýär. Orta ýaş döwründe aýlyk hakyň derejesi has hem çalt ýokarlanýar. Şunda kesgitlenen aýlyk hakyň üstüne dürli goşmaça tölegleri tölemek usuly hem giňden peýdalanylýar.

Zähmet gatnaşyklary «firma biziň umumy öýümüz» diýen filosofiýa daýanyp alnyp barylýar. İşçi güýjüniň ulanylmagy bolsa, esasan, «adam mümkinçiligi» konsepsiýasyna esaslanýar.

Ykdysady modeliň ýene-de bir aýatynlyklarynyň biri hem döwlet dolandyryş edarasynyň we kapitalyň umumy meseleleri çözmekde jemlenmegidir. Senagat, söwda, bank kompaniýalarynyň we hökümetiň hereketleriniň ýokary koordinasiýasy henize çenli saklanyp gelýär. Ýurtda umumy döwlet, sebitleýin, maksatlaýyn, pudaklaýyn we firma içre meýilnamalaşdyryş ulgamy giňden ulanylýar. Umumydöwlet derejesindäki maksatnamalar, meýilnamalar bir bütewi ulgam görnüşinde işlenip düzülýär we jemgyýet üçin esasy we isleg bildirilýän ykdysady we durmuş ösüşe gönükdirilmekden ugur alýar. Umumydöwlet meýilnamalar, esasan, hususy firmalaryň işini düzgünleşdirmeklige ugrukdyrylandyr. Ykdysady ösüşi umumy milli meýilnamalarynyň esasy maksatlary we wezipeleri direktiw häsiýete eýe bolan korporatiw içre meýilnamalaryň düzüminde takyk durmuşa geçirilýär. Şeýlelikde, çylşyrymly, özara baglanyşykly meýilnamalaşdyryş ulgamy emele gelýär. Öz gezeginde korporatiw içre meýilnamalar umumy döwlet maksatnamalary işlenip düzülende hususy kompaniýalaryň iri birleşmelerinden seýle-de degişli assosiasiýalardan we maliýe-senagat toparlaryndan maslahat almak usuly esasynda göz önünde tutulýar.

Şeýlelikde, ýapon kompaniýalary öz kärhanalaryna ynamdar işgäre esaslanýan guramalara öwrüldiler. Däp bolşuna görä, kärhana funksional düzüm hökmünde hereket edip, olaryň esasy maksady peýda almakdy. Indi bolsa, olar gurama öwrülip, olaryň esasy maksady işgäre amatly şertleri döretmekden ybarat.

Ýaponiýanyň durmuş-ykdysady gatlagy umuman ösen döwletler üçin adatydyr, ýöne ol entege çenli birnäçe häsiýetli aýratynlyklaryny saklap gelýär. Olary iş bilen üpjünçiligiň düzüminde, işewür kärhanalary guramakda, döp-dessurlarda, zähmet gatnaşyklarynda, iş tejribesinde, karz gatnaşyklar ulgamynda, ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň ulgamynda görmek bolýar. Ýapon hojalyk gatlagynyň has ýorgünli aýratynlyklary bolup uzak möhletleýin şertnamalar we hemişelik hyzmatdaşlyk çykyş edýär. Ýurda Günbataryň yzyndan ýetmek üçin iki onýyllykdan hem gowrak wagt gerek boldy. Öňdebaryjy daşary ýurt tehnologiýalaryny karzyna al-

mak we soňra olaryň hilini has kämilleşdirmek bilen Ýaponiýa diňe bir ykdysadyýetiň köp pudaklarynda dünýäniň tehniki derejesine ýetmek bilen çäklenmän, eýsem-de geljege nazarlanan tehnologiýalaryň halkara bazarlarynda kuwwatly önümçiligi döretmegi başardy. Tebigy barlaglarda we işläp taýýarlamalarda şeýle-de innowasion işi dolandyrmakda Ýaponiýa Günbataryň ýanynda özüne bellibir artykmaçlyklary gazanmagy başardy. Şeýle-de ýurduň ykdysady ösüş strategiýasyna eýerip, Günbataryň yzyndan ýetmek ugrunda beýleki döwletleriň tejribesini göz önünde tutmaga hem-de ýüze çykan kynçylykly ýagdaýlary öz wagtynda we örän netijeli gözegçilik astyna almaga mümkinçiligi boldy.

Ykdysadyýetiň görnüşinden Ýaponiýa ilki bilen liberallaşma, soňra halkaralaşma geçdi. Ýurduň ykdysadyýeti halkara bäsleşik üçin açyk görnüşe geçdi, döwlet syýasatynyň ozalky ýörelgeleri yzda galdy.

Ýaponiýanyň ekologiki taryhy we ýurduň häzirki zaman syýasaty ykdysady ösüş bilen daş-töweregi goramagyň arasyndaky deňagramlylygy saklaýar. Ikinji jahan urşundan soňky ekologiki syýasata berilýän üns pese gaçýar we netijede 1950–1960-njy ýyllarda daş-töweregiň güýçli hapalanmasy bolup geçdi. Bu ýagdaýy aradan aýyrmak üçin döwlet tarapyndan 1970-nji ýylda kanun kabul edilip, 1971-nji ýylda bolsa daş-töwregi we tebigaty goramak boýunça komitet döredilýär. Şeýle-de 1973-nji ýylda bolup geçen nebit çökgünligi energiýany netijeli peýdalanmaklyga höweslendirdi. Ýaponiýadaky bar bolan ekologiki meselelere şäherlerde (azot oksidleri, hapa gazlary) howanyň zaýalanmagyny, suwlaryň hapalanmagyny, klimatyň üýtgemegini, şeýle-de daş-töweregi arassa saklamakda halkara hyzmatdaşlygy degişli etmek bolýar. Häzirki wagt Ýaponiýa ekologiki taýdan arassa tehnologiýalary işläp taýýarlamakda dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynyň biridir. Honda we Toýota gibrid awtomobiller ýokary ýangyç tygşytllylygy we pes tüsse çykaryjylygy bilen tapawutlanýar. Bu gibrid ulgamda öňdebaryjy tehnologiýalar, bioýangyç, has ýeňil materialyň we oňat tehnikaýyň ulanylmagy bilen baglanyşykly. Ýaponiýada şeýle-de klimatyň üýtgemegi we global ýylylyk bilen

baglanyşykly meselelere-de seredilýär. Kiota protokolyňa gol çeken ýurt hökmünde Ýaponiýa kömürturşy gazyny çykarmaklygy azaltmak we beýleki klimatyň üýtgemegine täsirini ýetirýän hadysalaryň önüni almak boýunça jogapkärçilikleri öz üstüne ýükledi.

Ýaponiýa daşary ýurtlara maýa goýmakda dünýäde öňdäki orunlaryň birini eýeleýär. Ýaponiýanyň 2008-nji ýylda daşary ýurtlara goýan maýa goýumynyň möçberi 128 milliard dollardan hem gowrak bolupdyr. Şunda şol ýyl bu ýurda 24 milliard dollardan gowrak maýa goýlupdyr. Ýurduň daşary ýurtlaryň çäklerindäki maýa goýumynyň jemi gory bolsa 680 milliard dollardan hem gowrakdyr. Toýota Motor Co., Honda Motor Co. Ltd, Nissan Motor Co., Mitsubishi Motor Co., Sony Co., Itochu Co. ýaly ýapon kompaniýalar bolsa dünýäde uly abraýa eýe bolan transmilli kompaniýalardyr.

Ýaponiýa bilime we ylmy gözleglere örän ýokary ähmiýet berýän yurtdyr. Ylmy gözleg gaznasy boýunça bu yurt dünýäde üçünji orunda durýar. Bu ýagdaý ýurduň hyzmatlar toplumynyň ýokary derejede ösmegine giňden ýardam etdi. Häzir ýurtda hyzmatlar toplumynyň bank, ätiýaçlandyryş, gozgalmaýan emlägiň söwdasy, ulag we aragatnaşyk, gurluşyk görnüşleri has ösendir.

Ýaponiýa ýokary tehnologiýalaryň hem mekany hasaplanýar, ol çylşyrymly, öňdebaryjy tehnologiýalaryň käbir ugurlarynda ýokary tehniki kämillik derejesine ýetmegi başardy. Ol gämi, awtomobil gurluşygy, optiki süýmler, optoelektronika, elektronika, ýarymgeçirijileriň önümçiligi, optiki göterijiler, durmuş tehnikasy, polat eretmek, elektrik energiýasyny öndürmek, nebiti gaýtadan işlemek, sement, plastmassa we sintetik süýmleri öndürmek, iýmitde we bi-ohimiýada broženiýe(turşama, ajama), metal, himiýa we tekstil tehnologiýalaryny öndürmek boýunça dünýäde iň esasy ýurtlaryň biri hasaplanýar.

Senagat kärhanalarynyň içinde Misubishi UHJ, Midzuho, TEP-CO, Kanon, Homura, Nippon Steel, Misubishi Estate, Japon Airlines, Sony, Toýota Motors Co, Honda, Mazda, Suzuki, Komatsu, Seven and I Holding ýaly kompaniýalar dünýäde ady belli iri kompaniýalaryň hataryna girýär.

Ýaponiýanyň häzirki zaman agrar gurluşyny Ikinji jahan urşundan soň geçirilen reforma kesgitleýär. Ol reforma iri hususyýetçileriň sürüm ýerlerini pomeşikleriň (ýer eýeleriniň) artykmaç ýerleriniň döwlet tarapyndan satyn alnyp, daýhanlara satylmagy esasynda azaltdy. Ýeri kärendesine alýanlaryň sany azaldy, hususyýetçileriň sany artdy. Emma ýer eýeleriniň 70% golaýynyň 1 gektardan azrak ýer paýy bar. Emma şeýle-de bolsa reforma pomeşiklik ýer eýeçiligini ýok etdi.

Oba hojalygyna ýurtda bar bolan ýerleriň diňe 15%-i ýaramly hasaplanýar. Ýöne Ýaponiýanyň birnäçe etraplarynda ýylda 2–3 hasyl almak mümkin. Ýaponiýa oba hojalygynyda işlenilip bejerilýän ýerleriň tutýan meýdanynyň azlygyna garamazdan, özüniň azyk önümlerine bolan isleginiň (has hem hususy önümçiligiň hasabyna) 70% golaýyny üpjün edýär. Şala, gök önümlere, et önümlerine, ýagny guş etine, we ýumurtga hem-de miwelere isleg doly diýen ýaly kanagatlandyrylýar. Emma ýurt şekeri, mekgejöweni, pagtany, ýüňi import etmeli bolýar. Ýurtda oba hojalygyny goramak we goldamak boýunça subsidiýalar we paçlar hereket edýän-de bolsa bu ulgamyň üstünlikli işlemegi ýurduň dünýä boýunça hasyl almagynyň ýokary görkezijilerine eýe bolmagyna ýardam berýär.

Oba hojalygynyň ýöriteleşdirilişi boýunça Ýaponiýa beýleki ösen ýurtlardan mese-mälim tapawutlanýar. Bu ýurt ekerançylyk ýurdudyr (oba hojalyk önüminiň 70%-i) ösümlik önüminiň gymmaty boýunça maldarçylykdan iki essä golaý artýar. Ýöne şeýle-de bolsa maldarçylygyň intensiw görnüşi (ylaýta-da şäher töwereklerinde süýt berýän maldarçylyk, broýler önümçiligi) çalt ösýär.

Intensiw ösümlikçilik ýokary hasyllydyr. Ekin meýdany öňküligine galsa-da, soňky ýyllarda her ýylky alynýan hasyl ep-esli ýokarlandy. Oba hojalyk önümçiliginiň mehanizasiýalaşdyrylyş derejesi ýokary, ondan hem başga, ýapon senagaty tebigy şertleriň aýratynlyklaryny göz önünde tutulyp, ýörite maşynlar (kiçi mehanizasiýa) öndürilýär. Maşynlaryň aglabasy iri hojalyklarda jemlenendir, ownuk fermerler tarapyndan maşynlar örän az, köplenç bolsa kooperativ başlangyçlarda satyn alynýar. Irrigasiýa giň ýaýrandyr.

Ýaponiýanyň oba hojalygynda ykdysady taýdan işjeň ilatyň 3%-i iş bilen meşgul, ýurduň jemi içerki önümünde onuň paýy 2% töweregidir.

Soňky döwürde ýaponlaryň iýmite bolan islegi örän ýokarlandy. Eger ýaponlaryň 1965 we 2006-njy ýyllarynyň bir gününüň dowamyndaky iýmitiniň düzümini deňeşdirsek, 2006-njy ýylda ýaponlaryň et önümlerini we ösümlik ýaglaryny peýdalanyşy 3 esse, tüwiňki bolsa ýarym esse köpelipdir.

Belli bolşy ýaly, ýaponlaryň oba hojalyk ýerleri örän çäklidir. Ýaponlaryň iýmite bolan isleginiň ýokarlanmagy bilen ýokarda agzalan önümleriň importyň düzümindäki paýy köpeliýär we netijede iýmit önümleri bilen üpjünçilik peseliýär. Ýurduň oba, tokaý we balyk hojalyk ministrligi 2025-nji ýyla çenli iýmit önümlerine bolan üpjünçiligi 45% ýokarlandyrmagy maksat edinýär.

Ýaponiýanyň ilatynyň garramagy we azalmagy dowam edýär. Bu ýagdaýdan has hem oba ýerleri ejir çekýär. 2007-nji ýylda oba hojalygynda 3120000 adam zähmet çekdi, onuň 60%-ini 65 ýaşdan geçen adamlardy. Geljekde ilaty iýmit bilen üpjün etmek üçin oba hojalygynda zähmet çekjek hünärmenleri taýýarlamak we ýerleri netijeli peýdalanmak boýunça meseleleri çözmek gerek.

Ýaponiýanyň baý tebigaty «biomassa» çeşmesiniň janly resurslarynyň hazynasydyr. «Biomassa» floradan we faunadan emele gelip täzeden döreme görnüşine eýedir. Bu görnüş ählumumy ýyladyş yagdaýynyň sebäbi bolan kömürturşy gazynyň mukdarynyň köpelmeligine ýardam edýär.

Soňky wagtlarda dünýä derejesinde bioetanol we biodizel ýaly bioýangyçlary ulanylyp başlandy. Ýaponiýada agaçlaryň esasynda milli bioýangyjyň önümçiligi giňeldilýär.

Azyk senagatynda, restoranlarda, dükanlarda satylmadyk, iýil-medik azyk önümleri galýar, öndürijilerde önümler öndürilende we gaplananda galyndylar galýar, azyk önümleriniň uly göwrümi zyňylýar. Häzirki wagt ýurduň azyk senagatynda hili pes önümleriň önümçiligini peseltmek boýunça işler alnyp barylýar.

Ýurduň oba, tokaý we balyk hojalyk ministrligi jana howpsuz iýmitler bilen durnukly üpjün etmekden başlap şaly meýdanlaryna we bakjalara, tokaýlara seretmek, deňiz giňişligini goramak, şeýle-de oba we balyk hojalygyny goramak işleri bilen meşgullanýar.

5.4. Ýaponiýanyň halkara ykdysady arenasynda tutýan orny

Ýaponiýanyň durmuşynda dasary ykdysady gatnaşyklara uly ähmiýet berilýär. Ol gatnaşyklar dürli ugurlar boýunça ýüze çykýar. Şolaryň içinde söwda gatnaşyklary aýratyn orun tutýar. Ýapon eksportynyň we importynyň özboluşly aýratynlygy bar. Eger-de onuň importynda tebigy resurslar esasy orun tutýan bolsa, eksportynda taýýar önümleriň paýy örän ulydyr.

Ýurda import edilýän esasy harytlaryň hataryna: tehnika we enjamlar, tebigy ýangyç, azyk önümleri (esasy sygyr eti), himikatlary, senagat çig maly degişlidir. Eksport edilýän harytlaryň düzümine: ulag enjamlary, maşynlar, elektroenjamlar, himikatlary, elektron senagatynyň önümleri degişlidir.

Ýaponiýanyň daşary söwdasynyň geografik düzümi barada aýdylanda, ýurduň esasy eksport hyzmatdaşlarynyň hataryna: ABŞ – 22,8%, ÝS – 14,3%, Günorta Koreýa – 7,8%, Taýwan – 6,8% we Gonkong – 5,6% (2006-njy ýylyň görkezijileri) degişlidir. Ýurduň import boýunça esasy hyzmatdaşlarynyň düzümine: Hytaý – 20,5%, ABŞ – 12%, ÝS – 10,3%, Saud Arabystany – 6,4%, BAE – 5,5%, Awstraliýa – 4,8%, Günorta Koreýa – 4,7%, Indoneziýa – 4,2% (2006-njy ýylyň görkezijileri) degişlidir.

Ýaponiýa öz daşary ykdysady gatnaşyklarynda ABŞ-a, ÝS-y ýurtlaryna, Ýakyn Gündogar ýurtlaryna esasy orun bermek bilen sebitleýin gatnaşyklaryň ugruny döretmäge-de uly üns berýär. Sebitleýin gatnaşyklaryň wektory Ýaponiýanyň, Günorta Koreýanyň we Hytaýyň ykdysadyýetiniň özara täsiriniň dinamiki ösüşi bilen kesgitlenýär. Bu üç ýurduň ykdysady ýakynlaşmasyna obýektiw faktorlar

täsir edýär. Şunda olar umumy, öz häsiýeti boýunça hiç bir ýurda ýekelikde çözmek başartmaýan strategiki: halkara maliýe ulgamynyň durnuklylygyny üpjün etmek, energetika, ulag ulgamyny ösdürmek, umumy ýokanç keselleriň ýaýradylmagyna garşy göreşmek, daş-töweregi gorap saklamak ýaly wezipeleri çözmeli bolýarlar.

Önümçiligiň bäsleşige ukyplylygyny elden bermeýän ýapon biznesi öz işini Hytaý we Günorta Koreýa geçirmegi, olara ösüşiň has amatly ugurlarynda, ýokary intellektual hyzmatlar ulgamynda ünslerini jemlemäge mümkinçilik berdi.

Ýaponiýa bilen Günorta Koreýanyň sebitleýin syýasatynyň täze tapgyry 2002-nji ýylda ikitaraplaýyn maýa goýum ylalaşygynyň baglaşylmagy bilen başlandy. Bu ylalaşyk iki ýurduň çäklerinde ýapon we koreý maýadarlaryna deňhukuklylygy üpjün edýär. Ýaponiýanyň we Günorta Koreýanyň hökümetleri şeýle-de erkin söwda boýunça ylalaşyk baglaşmak boýunça gepleşikleri hem alyp barýarlar. Ýurtlaryň gatnaşyklarynyň çuňlaşmagy Hytaýy sebitleýin ykdysady hyzmatdaşlyga has işjeň gatnaşmaga iterdi.

2003-nji ýylda Indoneziýanyň Bali obasynda Hytaýyň, Ýaponiýanyň we Günorta Koreýa respublikalarynyň ýolbaşçylary duşuşyp, 3 döwletiň ähli ugurlarda diýen ýaly, şol sanda howpsuzlyk, ykdysadyýet (has üns berilmelisi) we medeni-gumanitar gatnaşyklar boýunça hyzmatdaşlygy ösdürmeklige ymtylyş barada habarnama kabul etdiler. Jemi 14 sany maksatnama göz önünde tutuldy. Hyzmatdaşlygyň monitoringini geçirmek, ýolbaşçylaryň duşuşyklaryna hödürlenýän çözgütleri taýýarlamak we olara gözegçilik etmek, şeýle-de özara maksatnamalaryň durmuşa geçirilmegine gözegçilik etmek boýunça ýörite komitet döredildi.

2002-nji ýylda Ýaponiýa Singapur bilen erkin söwda boýunça ylalaşyk baglaşyldy. 2012-nji ýyla çenli Ýaponiýa 6 sany günorta-gündogar döwletler, şol sanda Singapur bilen birlikde bular Bruneý, Indoneziýa, Malaýziýa, Taýland, Filippinler bilen söwda-ykdysady gatnaşyklary liberallaşdyrylar. 2017-nji ýyldan bolsa bu herekete sebitiň beýleki döwletleri hem goşular. Şunuň bilen birlikde Ýaponiýa ASEAN-yň agzalary bilen ikitaraplaýyn

ylalaşyklary baglaşmak hukugyny özünde saklap galmagy hem meýilleşdirýär. Mysal üçin, Filippinler bilen ylalaşyk söwda ugrundan başga-da migrasion hereketini düzgünleşdirmegi hem göz önünde tutýar.

VI bap

HYTAÝ HALK RESPUBLIKASYNYŇ

YKDYSADY MODELİ

6.1. Ykdysady özgertmeleriň netijeliliginiň sebäpleri

Hytaý gadymy medeniýetiň ojaklarynyň biridir. Gadymy Hytaý-da baş sany beýik açyşlaryň – kompasyň, dăriniň, farforyň, kitabyň, kitaby çap etmegiň oýlanyp tapylmagy munuň şeýledigine şaýatlyk edýär. Emma XIX–XX asyrlarda ýurduň ykdysady ösüşi düýpli haýallady. Bu döwürde senagatyň ösüşi boýunça Hytaý dünýä boýunça iň yzdaky orunlarda durýardy. Ykdysadyýet tutuşlaýyn diýen ýaly çökgünlik ýagdaýyndady. Ilatyň agramly bölegi garyplykda ýaşaýardy, adam ömrüniň ortaça dowamlylygy 35 ýaşa barabardy. 1949-njy ýyla çenli Hytaý yzagalak, ýarym feodal, ýarym kolonial ýurt hasaplanylýardy.

1949-njy ýylyň 1-nji oktýabrynda Hytaý Halk Respublikasy (HHR) gurlup, sosialistik ösüş ýoly yglan edildi. Hytaý Halk Respublikasyny dörediji Mao Sze Dun ýolbaşçylyk eden ýyllarynda birnäçe özgertmeleri durmuşa geçirdi. Olaryň ilkinjisi «Uly böküş» syýasatydyr. Ol syýasatyň netijesinde gysga wagtyň içinde ösen döwletleriň hataryna deňleşmek, jemi içerki önümiň möçberi boýunça ABŞ-dan öňe geçmek belenildi. Belli bir öňe gidişlikleriň bolandygyna garamazdan bu özgertme garaşylýan netijäni bermedi.

1970-nji ýyllarda «Medeni rewolýusiýa» diýlip atlandyrylan özgertme durmuşa geçirilip başlandy. Bu özgertme hem garaşylan netijä-

ni bermedi. Ozalky SSSR bilen ykdysady gatnaşyklarynyň bozulmagy netijesinde, tehniki, tehnologi, maliýe goldawlarynyň kesilmegine, beýleki sosialistik ýurtlar bilen gatnaşyklaryň ýaramazlaşmagyna getirdi. Ýurduň yzagalaklygy, ykdysady ýagdaýy barha çylşyrymly ýagdaýa düşdi. Hytaýda sosializm gurluşygy petige diredi.

1976-njy ýylda Mao Sze Dun aradan çykýar. Ondan soň häkimiýet başyna Den Sýaopin geçýär. 1978-nji ýyl hytaý özgertmeleriniň başlanan ýyly hökmünde taryha girýär. Den Sýaopin hytaý özgertmeleriniň atasy hasaplanylýar. 1979-njy ýylda HHR-de ilkinji döwlet meýilnamalary ýerine ýetirilýär. Şol ýyllarda Den Sýaopin özüniň taryha giren sözünü aýdýar. Soňluga bilen ykdysadyýeti ösdürmegiň esasy şygarlarynyň birine öwürülen ol sözlerde şeýle diýilýär: «Bizi pişigiň akdygy ýa-da garadygy gyzyklandyрмаýar. Esasy zat pişigiň syçan tutup bilijiligidir».

Özgertmeler özüniň netijesini tizden berip başlady. Jemi içerki önüm çalt depginler bilen ösüp başlady. 1979–2006-njy ýyllar aralygynda jemi içerki önümiň ýyllyk ösüşi ortaça 9,6%-e barabar boldy. Munuň özi her 7,5 ýyldan jemi içerki önümiň iki esse ösýändigini aňladýardy.

Jemi içerki önümi 2 esse ýokarlandyrmak baradaky sepgit wagtyndan öň, ýagny 1984-nji ýylda ýerine ýetirildi. 2020-nji ýyla çenli jemi içerki önümi 6 esse ýokarlandyrmak baradaky meýilnama 2010-njy ýylda wagtyndan öň ýerine ýetirildi. 2007-nji ýylda Hytaýyň jemi içerki önüminiň möçberi 24,7 trillion ýuana deň boldy. Walýuta kursy boýunça (1dollar = 8,06 ýuan) 3,37 trillion dollara, satyn alyş paritet boýunça hasaplanyňda 10,1 trillion dollara barabar bolup, bu görkeziji boýunça dünýä-de ABŞ-dan soň 2-nji orna geçmegi başardy. Jemi içerki önümiň adam başyna düşüşi dollara hasabynda 1700 dollara, satyn alyjylyk paritet boýunça hasaplanyňda 7740 dollara barabar boldy. 2020-nji ýyla çenli jemi içerki önümiň adam başyna düşüşini 3000 dollara ýetirmek göz önünde tutulýar.

HHR 2001-nji Bütindünýä söwda guramasyna kabul edilmegi ykdysadyýetiň, aýratynda eksportyň çalt depginler bilen ösmegine

mümkinçilik berdi. Ol pursatdan başlap ykdysadyýetiň ortaça ösüş derejesi 13%-e, eksportyň artyşy ortaça 10%-e barabar boldy.

Häzirki wagtda Hytaýyň ykdysady ösüşdäki «gudraty» dünýä tarapyndan ykrar edildi. Dünýäniň syýasatçylary, ykdysatçylary hytaý özgertmeleriniň aýratynlygy, olary öwrenmek, ösüp gelýän we ykdysadyýeti geçiş häsiýetli ýurtlarda ornaşdyrmak barada çykyş edip başladylar.

Halkara bilermenler hytaý özgertmeleriniň netijeli bolmagyna aşakda getirilen 5 sany sebäbiň täsir edýändigini belleýärler.

Birinji sebäbi – ykdysadyýeti sazlaşdyrmakda, özgertmeleri durmuşa geçirmekde netijeli döwlet dolandyryşynyň bolmaklygydyr. Hytaý özgertmeleriniň nazaryýeti «toplumlaýyn makroykdysady görkezijileriň esasynda gözegçiligi ýola goýmak we ähli ykdysady mümkinçilikleri herekete getirmekden» ybaratdyr. Netijede, hytaý ýolbaşçylary ýuwaş-ýuwaşdan bazar ykdysadyýetine ýakynlaşyp başladylar. Olar bazar institutlaryny, bäsleşigi, hususy eýeçiligi döretmek we goldamak bilen bir hatarda döwlet kärhanalarynyň modernizasiýalaşdyrmak işlerini hem alyp bardylar.

Özboluşly bazar ykdysadyýetini emele getirmek döwürleýin esasyda amala aşyryldy. Bu iş häzir hem dowam edýär. Ozalky döwletiň gönüden-göni dolandyrmasy gytaklaýyn dolandyрма usuly bilen çalşyryldy. Meýilnamalaryň ýerine ýetirilişi administratiw esasyda däl-de, bazar gatnaşyklarynyň höweslendirmek, goldamak, maslahat bermek ýaly usullary bilen çalşyryldy.

Ikinji sebäbi – işçi güýjüniň ýeterlik bolmagy, onuň hil derejesiniň yzygiderli kämilleşdirilmegi we ýokary bolmadyk zähmet haklarydyr. İşçi güýjüniň artykmaçlyk edýän sebitlerinden ýetmezçilik edýän ýerlere geçirilmegi, jemi içerki önümiň sebitler boýunça gyrađeňräk ösmegine mümkinçilik berdi.

Üçünji sebäbi – süýşürintgileriň we maýa goýumlaryň ýokary derejede toplanmagydyr. Bu ýagdaý ýerli we daşary ýurt maýa goýumlaryny, ilkinji nobatda, ýokary tehnologiýaly, eksporta nazarlanýan önümçiliklere goýmaga mümkinçilik berdi. Hytaýly hünärmenleriň baha bermeklerine görä, ýurtda toplanan süýşürintgileriň we

daşary ýurt maýa goýumlaryň möçberi jemi içerki önümiň 30%-den ýokarydyr. Bu ýagdaý dünýä ýurtlary boýunça alanyňda ýokary görkeziji hasaplanylýar.

Dördünji sebäbi – ykdysadyýetiň açyklyk deresiniň ýokarlanmagydyr. Daşary ýurt maýasy üçin amatly şertleriň döredilmegi, ykdysadyýetiň eksporta nazarlanmagy, daşary ýurt tehnologiýasynyň işjeň çekilmegi, söwda päsgelçilikleriň aradan aýrylmagy hytaý ykdysady özgertmeleriniň esasy ugurlarynyň biridir.

Bäşinji sebäbi – geografiki taýdan amatly ýerleşmegidir. Hytaýyň gazanan ykdysady üstünliklerinde onuň meýdanynyň amatly ýerleşmegi ähmiýetli orny eýeleýär. Ýuwaş ummana göni çykalgasynyň bolmaklygy, meýdanynyň ululygy (dünýä-de 3-nji orun), tebigy baýlyklaryň köpdürlüligi, olaryň dünýä ähmiýetli gorlarynyň bolmaklygy ykdysady ösüşiň sebäpleriniň biri bolup çykyş edýär.

6.2. Hytaý özgertmeleriniň umumy meýilleri we aýratynlyklary

Özgertmeleriň ilkinji ýyllarynda ykdysadyýeti modernizasiýalaşdyrmagyň 4 ugry kesgitlenildi. Ol ugurlara senagat, oba hojalyk, bilim we ylym, goranmak degişlidir. Bu ugurlarda bolup geçen özgertmeleriň her haýsy barada giňişleýin durup geçeliň.

Özgertme ýyllarynda we şu wagt hem ozalky döwlet eýeçiligindäki kärhanalar hususlaşdyrylmady. Olar häzir hem gurulýar. Döwlet kärhanalarynda häzirki günde 80 milliondan gowrak adam zähmet çekýär. Hususy telekeçilikde kiçi we orta ululykdaky kärhanalara giň ýol açyldy. Hususy kärhanalary döretmekde esasy aýratynlyklaryň biri hem döwletiň özi ilki önümçiligi gurmagy, ony doly ýola goýmagy we soňundan hususy eýeçilige satmagy bilen baglanyşyklydyr. Munuň özi hususyýetçiniň dürli tehniki we tehnologiýa işlerden baş alyp çykmak işlerini ýeňilleşdirmegä, önümçilikleriň çalt ýola goýulmagyna getirdi. Bu işi amala aşyrmakda döwlet karzlaşdyrmasy giňden ulanyldy we häzir hem ulanylýar. Şeýle-de, daşary ýurt maýasynyň

gatnaşmagynda bilelikdäki kärhanalaryň işine uly üns berilýär. Ykdysadyýetde daşary ýurt maýasyna giň ýol açylmagy makroderejede bazar ykdysadyýetine ýykgyň edilmegini aňladýar.

Hytaý senagatynda daşary ýurt maýasynyň orny örän ýokarydyr. Ýurduň ykdysadyýetine her ýylda ortaça 250 milliard dollar möçberinde daşary ýurt maýasy çekilip, bu ugurda ABŞ-dan soň 2-nji orny eýeleýär. Daşary ýurt tehnologiýasyna esaslanýan hytaý kärhanalary içerki sarp edijileriň isleglerinden başga-da, dünýä döwletleriniň bazarlaryny-da dürli harytlar bilen üpjün etmäge ukyplydyr. Munuň özi dürli garşylyklara hem getirýär. Mysal üçin, Ýewropa Soýuzy her ýylda Hytaýda öndürilen dokma senagatynyň önümleriniň 20 milliard dollardan artygyny getirmegi gadagan edýän karary çykardy.

Daşary ýurt tehnologiýasynyň giňden çekilmegi, olaryň täze-den işlenilip ýerli ýagdaýa görä ösdürilmegi hytaý harytlarynyň halkara bäsleşik ukybyny ýokarlandyrdy. Bu ýagdaý tehnologiýalaryň satyn alnan ýurtlary üçin uly ykdysady meseleleriň döremegine getirdi. Häzirki wagtda günbatar ýurtlarynyň awtoulag, kompýuter, durmuş maksatly harytlary, dokma senagaty we beýleki ugurlarda iş alyp barýan kompaniýalary milli bazarlaryny Hytaýda öndürilen harytlardan gorap bilmeýärler. Mysal üçin, Germaniýanyň awtoulag öndürýän «Wolkswagen» awtokonserniniň Hytaýda öndürilen birmeňzeş awtoulagynyň bahasy 3 esse arzandyr. Şol bir wagtyň özünde Hytaýda dünýä belli firmalaryň harytlarynyň galp ýol bilen ýasamak giň gerime eýe boldy. Munuň netijesinde günbatarly dünýä belli firmalar her ýylda 16 milliard dollar zyýan çekýärler.

Oba hojalygynda ozalky dowam edýän ulgam derrew dargady. Özgertmeden öň daýhanyň ýere bolan hukugy ýokdy. Hemmeler deň aýlyk alýardy we höweslendirme işleri ýatyrylypdy. Oba hojalygynda ilki bilen maşgala kärendesi girizildi. Döwlet bellenen meýilnama boýunça daýhanyň öndüren önüminiň bir bölegini bellibir nyrhdan satyn alýar, artykmajyny kärendeçiniň özygtyýaryna goýup başlady. Kärende ýeriň möhleti ilki 3–5 ýyla, soňra 15 we ondan köp ýyla çenli uzaldyldy. Ýurtda maşgala kärendesi çalt ösüp başlady. 1980-nji ýylda daýhanlaryň 20% maşgala kärendesi bolan bolsa, bu san 1983-

nji ýylda 94,2%-e, 1984-nji ýylda 96,5 %-e deň boldy. Hytaýda ýeri satmak we satyn almak gadagandyr.

Oba hojalygynda geçirilen özgertme tizden özüniň netijesini berip başlady. 1978-nji ýylda ýurt boýunça 304,8 million tonna bugdaý öndürilen bolsa, 1984-nji ýylda bu san 407,3 million tonna (arata-pawut 102,5 million tonna) deň boldy. Häzirki wagtda öndürilýän bugdaýyň möçberi 500 million tonnadan gowrak bolup, bu görkeziji boýunça dünýä-de 1-nji orny eýeleýär.

Oba hojalygynda geçirilen özgertme örän täsirli boldy. Sebäbi, 1978-nji ýyla çenli ýurduň ilatynyň 25%-i doýa garna iýmeýärdi. Bugdaý we şaly import edilýärdi. Özgertmäniň netijesinde azyk önümleriniň importy aradan aýrylyp, belli-belli azyklyk harytlar eksport edilip başlandy.

Oba hojalygynda geçirilen özgertmeleriniň esasy ugurlarynyň biri hem oba kärhanalaryny döretmekden ybaratdyr. Munuň özi çig maly öz ýerinde gaýtadan işlemäge we obada işsizligi azaltmaga mümkinçilik berdi. Şol bir wagtyň özünde obada gurlan kärhanalarynyň eksportyny höweslendirmek çäreleri ýaýbaňlandyryldy. Häzirki wagtda Hytaýyň umumy eksportynyň 6–8%-i obada gurlan kärhanalaryň paýyna düşýär. Umuman alanyňda, oba hojalygynda geçirilen özgertmeler azyk garaşsyzlygyny gazanmakda we ony pugtalandyrmakda möhüm itergi berdi.

Hytaýyň bilim pudagy özüniň aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Bu ýurtda ilat her ýylda ortaça 15 million adam töwereginde artýar. Mekdepleri onýyllyk bolup, olarda jemi 150 million töweregi çaga okaýar. Ýokary mekdeplerinde jemi 20 milliona golaý talyp bilim alýar. Orta we ýokary mekdepler döwlet tarapyndan maliýeleşdirilýär.

Ylym Hytaýda güýçli depgin bilen ösýän pudaklaryň biridir. Hyatýda häzirki günde ylym pudagyny maliýeleşdirmekde Ýaponiýadan öňe geçip, ABŞ-dan soň 2-nji orny eýeleýär. Her ýylda ylym pudagyny maliýeleşdirmek üçin 150 milliard dollar serişde goýberilýär we bu serişdeleriň ýyl-ýyldan ýokarlanmak meýli saklanýar. Hyatýda ylym pudagynyň esasy ugurlaryna durmuş tehnika, biotehnologiya,

nanotehnologiýa, kompýuter tehnologiýasy we kosmos senagaty degişlidir.

Harby kuwwaty ösdürmek hytaý özgertmeleriniň derwaýys ugurlarynyň biri bolup durýar. Ozalky prowinsiýasy bolan Taýwanyň özüne boýun egmezligi, ABŞ we Angliýa tarapyndan harby zor salmalar, Hindistanyň ýaraglanmaga barha köp üns bermegi, Ýaponiýa bilen ýer dawalarynyň çözülmazligi ýurdy ýaraglanmaga mejbur edýär. Geçen asyryň 60-njy ýyllarynda Hytaýyň serhedini bozan NATO-nyň harby uçaryna ýüzlerçe gezek duýduryş berilmegi taryha «hytaý duýduryşy» ady bilen girdi. Bu aýdylanlar Hytaýa goranmaga we bu ugra ägirt uly serişdeleri harçlamaga mejbur edýär. Ýurduň harby býujeti 2006-njy ýylda 52 milliard dollara, 2011-nji ýylda 80,087 milliard dollara barabar boldy.

Goranmaga ägirt uly serişdeleriň goýberilmegi netijesinde Hytaýyň açyk kosmosa çykmagy başaran 3-nji ýurt bolmagyna getirdi. Şeýle hem Hytaý ýadro ýaragly döwletleriň biri bolmak bilen sebit we dünýä parahatçylygynda ähmiýetli orun eýeleýän döwletleriň hataryna girýär.

6.3. Hytaý ykdysadyýetiniň meseleleri

Hytaýda ýokary ykdysady ösüş saklansa-da, entek garyplyk meselesi doly çözülen däldir. Häzirki wagtda ýurtda 50 milliondan gowrak adam garyplygyň derejesinden pesde ýaşaýar. Bu ýagdaý Tibet we beýleki çet-gyra sebitlerde has hem güýçlüdir.

Işsizlik ykdysadyýetiň önünde duran esasy meseleleriň biridir. Ýurtda her ýylda ortaça hasap bilen 8 milliondan gowrak iş orunlary döredilýär. Emma, ilatyň ösüşi bilen deňeşdireniňde bu görkeziji azlyk edýär.

Energetika meselesi öňdäki orunlarda durýar. Nebit we tebigy gaz, esasan, import edilýär. Häzirki wagtda dünýä-de nebitiň bahasynyň ýokary galmagynyň sebäplerini Hytaýdan görýärler. Sebäbi ýurtda awtoulaglaryň yzygiderli ýokarlanmagy benzine bolan islegiň

artmagyna getirýär. Eger-de şu gidişine giden ýagdaýynda Hytaýyň energiýa bolan islegi her 10–12 ýyldan iki esse ýokarlanjakdygy baradaky çaklamalar barha köpeliýär.

Elektrik energiýasyny öndürmekde we demir eretmekde, esasan, kömür peýdalanylýar. Munuň özi daşky gurşawyň hapalanmagyny güýçlendirýär. Elektrik energiýasyny öndürmekde atom elektrik stansiýalaryny köpçülikleýin gurmaklyk elektrik energiýasyna bolan islegi kanagatlandyrmagyň esasy ugry hökmünde seredilýär. Emma şeýle stansiýalary gurmaga ýurduň tehniki we tehnologiýa mümkinçiligi ýokdur. AES-ler, esasan, Russiýanyň kömegi bilen gurulýar. Şeýle hem, AES-lerde ýangyç hökmünde ulanylýany urany Awstraliýadan we Russiýadan satyn alýar. Hytay hökümeti ýurtda 2020-nji ýyla çenli AES-leri ösdürmek üçin 120 milliard dollarlyk serişde goýbermekligi göz önünde tutýar.

Ýurtda dürli etniki toparlaryň köp bolmaklygy dürli syýasy garaýyşlaryň köp bolmagyna getirýär. Muňa mysal hökmünde Tibeti görkezmek bolar.

Daşary ýurt bergileriniň artmagy ykdysadyýetiň önünde duran esasy meseleleriň biridir. Maýa goýum görnüşinde çekilen daşary ýurt serişdeleriniň möçberi 1 trilion dollardan hem geçýär. Bu bergiler, esasan, eksportdan gelýän girdejileriň hasabyna üzmeklik göz önünde tutulýar.

VII bap

ORTA GÜNDOGAR ÝURTLARYNYŇ

YKDYSADY MODELİ

7.1. Umumylyklary we tapawutlary

Türkiýäniň, Eýranyň we Owganystanyň arasyndaky araçäkler geçmişde üznüksiz kesilip geçilipdir. Bu ýagdaý bolsa olaryň ykdysady gurluşyny hakykatda birmeňzeş etdi, ol döwletleriň etniki düzümleriniň umumylygyna täsirini ýetirdi. Türkiýäniň 72 mil-

lion iletynyň 50 millionyny türkler düzýär, Eýranda ýaşayan türk halklaryň sany bolsa 30 million adam. Etniki we dil meňzeşlikleri döwletleri ýakynlaşdyryjy faktor bolup durýar. Ýöne kämahal durnuksyzlygyň çeşmesi hem bolup biljek faktora öwrülýär. Mysal üçin, kürt meselesi. Esasan jaýlaşykly ýaşayan 25 milliondan gowrak kürt etnosynyň öz döwleti bolman olar dürli ýurtlaryň düzümine girýärler. Şol sanda Türkiýede 12 million we Eýranda 6 million kürt ýaşayar. Şunuň ýaly etniki aýratynlyk (kürtleriň, buluçlaryň, eýran türk-azerbaýjanlarynyň arasynda) separatistik meýilleri döredýär.

Özleriniň tebigy gurlary boýunçada ýurtlar mese-mälim tapawutlanýarlar. Dünýäde nebit gurlary boýunça başynji orny we tebigy gazyň gurlary boýunça ikinji orny eýeleýän Eýran gazylyp alynýan tebigy baýlyklara örän baý. Türkiýäniň diňe öz senagat ösüşini üpjün edýän çäkli tebigy resurslary bar. Olar kömür, metal, gurluşyk materiallary, amatly toprak-klimatik şertleri, şonuň ýaly hem özboluşly ykdysady resurs hökmünde garalýan örän peýdaly geografiki ýerleşişidir. Häzirki günde Owganistany çäkli tebigy baýlyklara eýelik edýän ýurtlaryň hataryna degişli etseň bolar.

Şol ýurtlara mahsus bolan ol ýa-da beýleki derejedäki umumylyklara, meňzeşliklere garamazdan, olaryň arasynda ösüş derejesi boýunça-da, şonuň ýaly durmuş-ykdysady modelleri boýunça-da görnetin tapawutlar bar.

10-njy tablisa

2004-nji ýylda Orta Gündogar ýurtlarynyň iletaty we jemi içerki önümi

Ýurduň ady	Ilaty mln adam.	Jemi milli girdejisi mlrd doll.	Jemi milli girdejinin adam başyna düşýäni
Türkiýe	71,7	269/551	3750/7680
Eýran	66,9	154/505	2300/7550
Owganystan	31,0	21,5	310/800

Eýran we türk modelleri diňe bir şu sebit üçin dälde, eýsem ähli yslam dünýäsi üçin hem häsiýetlidir. Ösüşin türk modeli musulman jemgiýetiniň ýokary gatlakly döwletin çägendäki ösüşiniň netijesini görkezýär. Ol düzgün baryp uruşdan öňki ýyllardan başlap kanuny tarapdan berkidilen (1928-nji ýyllarda we 1937-nji ýyllardan başlap – konstitusiyada). Eýran, onuň tersine, 1979-njy ýyldaky yslam rewolýusiyasyndan soň yslam düzgünlerini ykdysadyýetde we syýasatda-da ulanýar. Owganystan hem talibanlaryň ýurduň köp sebitlerinde höküm sürýän wagtylarynda yslam döwlet gurluşly döwri başyndan geçirdi. Ýöne häzirki wagtda Eýran we Türk tejribelerini we özüniň taryhy tejribelerini peýdalanmak bilen Owganystanyň täze ykdysady modeli döreýär.

Durmuş-ykdysady ösüşin esasy meýilleri we meseleleri. Orta Gündogar ýurtlarynyň esasy meseleleri durmuş-ykdysady gurluşyň XX asyryň başyna emele gelen ýarym kolonial häsiýetinden üýtgemeginden, olaryň ykdysady ösüş derejesiniň ýokarlanmagyndan ybaratdyr. Ýurtlar ösüşin dürli modellerini ulanyp gördüler. Şol döwürde, aýratyn-da 1970-nji ýyllaryň ahyryna gabat gelýäni ösüşin türk we öňki eýran modelleridir. Adam başyna düşýän jemi milli girdejiniň ululygy boýunça öz goňşularyndan ep-esli yza galýan Owganystan hem pes derejedeligine garamazdan şol ugur boýunça ösýärdi.

1950-nji ýylda adam başyna düşýän jemi milli girdeji Türkiýede 125 dollara, Eýranda 85 dollara, Owganystanda 35 dollara deň bolupdyr. Türkiýede (ony Ýewropa Soýuzyna assosirlenen agza hökmünde kabul edilenden soň), esasanam patyşa hökümeti tarapyndan «ýokardan» özgertmeler geçirilen Eýranda 1960–1970-nji ýyllarda modernizirleme prosesiniň çaltlaşmagy, iki ýurdy adam başyna düşýän girdejisi boýunça deňleşdirdi diýen ýaly, ýöne olaryň Owganystan bilen üzňeligi ýokarlandy. Şol görkeziji boýunça Owganystan 1970-nji ýyllaryň aýagyna dünýäniň has pes ösen ýurtlarynyň hataryna girýärdi, adam başyna düşýän jemi milli girdejiniň möçberi 160 dollara deňdi. Eýran bilen Türkiýe – orta derejedäki ýurtlaryň toparyna girýärdi, olarda adam başyna düşýän jemi milli girdejiniň möçberi degişlilikde 2,0 we 1,2 mün dollara barabardy.

Orta Gündogar ýurtlaryna uruşdan soňky birinji onýyllyklarda «garyşyk ykdysadyýet» modelini (ýagny gýüýçli döwlet sektory hem-de işjeň döwlet düzgünleşdirişi bilen) ulanmak bilen, özüniň durmuş-ykdysady ösüş derejesini ep-esli ýokarlandyrmak başartdy. Ýöne ykdysady modernizirleme prosesiniň çaltlaşmagy düzülen durmuş-syýasy gurluşyň bozulmagyna eltýardi, bu ýagdaý bolsa ýiti syýasy tolgunmalara getirdi. Owganystanda SSSR-iň kömegi bilen (1973-nji ýylda monarhiýanyň synmagyndan we 1979-njy ýylyň dekabrynda sowet goşunlarynyň girizilmeginden soň) sosialistik modeli gurmaklyga synanyşygyň netijesi köpýyllyk raýatlyk urşuna öwürldi. Eýrandaky yslam rewolýusiýasy ösüşiň ýokary gatlakly modeliniň amala aşyrylyşyny togtadyp hem-de Eýranyň dünýä bileleşigi bilen özara gatnaşyklaryny düýpli üýtgedip, yslam dolandyryşyny gurdy.

Türkiýe Halkara walýuta fondy (HWF) bilen bilelikde işläp düzen maksatnamasynyň esasynda, ykdysady liberal düzgünlerini ornaşdyrmak bilen özüniň ykdysady strategiýasyny düýpli üýtgetmeklige girişdi. 1983-nji ýylda hökümeti raýat dolandyrylyşyna berilmeginden soň ykdysady liberallaşdyrmak prosesi çaltlaşdy, importy çäklendiriji modeli eksporta nazarlanýan model bilen çalşyldy. 80-nji ýyllar Türkiýede hojalygy dolandyrmagyň bazar şertleriniň emele gelen döwri boldy. Şol döwürde Eýranda Yrak bilen sekiz ýyla çeken urşuň netijesinde döwletiň ykdysadyýetdäki roluny ýokarlandyran we senagat taýdan ösüşiň importy çäklendiriji meýilleriniň saklanyp galmagyny üpjün edýän yslam düzgünlerini ulanýan model emele geldi. Eger Türkiýe bazar ykdysadyýetiniň emele gelmeginiň başlangyç döwründe daşary kreditlerini we daşary yurt kapitalyny giňden ulanan bolsa, onda Eýranda rewolýusiýadan soňky on ýyllykda daşary yurt kapitalyny peýdalanmaklyk gadagan edildi.

Häzirki wagtda sebitiň ýurtlary, dürli syýasy gurluşlaryna garamazdan, esas bolup durýan liberal bazar ykdysadyýetiniň modelini amala aşyryrlar. Nyrhlary döwlet tarapyndan düzgünleşdirmek doly ýatyryldy, walýuta we daşary söwda düzgünleşdirilişi düýpli üýtgedi, döwlet eýeçiligini hususlaşdyrmak amala aşyrylýar.

Eksporta gönükdirlen pudaklaryň has çalt depginde ösmegini üpjün edýän açyk görnüşli ykdysadyýeti döretmegiň ýolunda Türkiýe hasda öňe gitti. Eýran durmuş-medeni ugra gönükdirlen bazar ykdysadyýetini döretmekligi özüniň esasy maksady edinip, entek liberal bazar ykdysadyýetiniň emele gelmeginiň başlangyç döwründe dur. Hākimiýetiň yslam düzgünleri şertlerinde Eýrana nebiti eksport etmekden walýuta girdeýjileriniň gelmegi, düzümläýin reformalary geçirmekden, esasanam hususylaşdyrmakdan, döwlet subsidirlemegin-den boýun gaçyrmakdan, hususy bank we daşary ýurt kapitallarynyň işlerini çäklendirmekden saklaýan faktor boldy.

Ykdysady liberallaşdyrmak işi ykdysady ösüş depgininiň tog-tamagy, maliýe we ykdysady çökgünlik, daşary ýurtlara bergiň artmagy, girdeýjileri paýlamakda gyrađeň dälligiň ýokarlanmagy ýaly ýagdaýlar bilen baglylykda uly kynçylyk bilen geçýär. Eýranda we Türkiýede 2006-njy ýyla çenli ilatyň ösüş depgini 1%-e çenli peselendigine garamazdan, iş bilen üpjünçilik meselesi sebitiň ýiti meseleleriniň biri bolmagynda galýar. Yslam rewolýusiýasyndan soň ilatyň artmagy (80-nji ýyllarda ýyllyk artyş 3,4%-e çenli) bilen bir hatarda hojalygy dolandyrmagyň yslam düzgünleriniň girizilmegi netijesinde önümçiligiň aşak gaçmagy hem-de Yrak bilen alnyp barylýan uruş işsizligiň artmagyny çaltlaşdyrды hem-de ilatyň düzüminiň üzül-kesil üýtgemegi bolsa ykdysady liberallaşdyrmaga geçirmekligiň zerurlygyny döretди. İş bilen üpjün etmek meselesi Owganystanyň öňünde has-da ýiti meseleleriň biri bolup durýar. Onuň ilaty 1,3 million bolup, ol 1975-nji ýyl bilen deňeşdireniňde iki esse artdy.

Gizlin işsizligiň bolmagy sebitde kölegeli ykdysadyýetiň ep-esli geriminiň saklanmagynyň sebäpleriniň biri bolup durýar. Ol Owganystanda neşe önümçiliginiň we söwdasynyň esasynda has negatiw häsiýetli duýulýar.

Önümçilik potensialynyň artmagy sebit üçin umumy hem-de wajyp mesele bolup durýar. Ýöne her ýurt üçin bu wezipeler dürli-dir. Eger Türkiýe üçin öz harytlarynyň dünýä bazarynda bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak esasy mesele bolup dursa, Eýran üçin – işläp taýýarlaýan senagatyň eksporta nazarlanan pudaklaryny ös-

dürmek we gazyň eksportyny artdyrmak, Owganystan üçin bolsa – senagatyny dikeltmek we ýakyn ýyllarda ony importy çäklendirilen görnüşinde ösdürmek esasy mesele bolup durýar.

Ykdysady ösüşiň daşarky faktorlary. Sebitiň ýurtlarynda ösüşiň daşky faktorlarynyň ähmiýetliligi ösüşiň liberal bazar modeline geçilmekliginiň netijesinde ep-esli ýokarlandy. Olardan daşary söwda we daşary ýurt kapitalyny ulanmaklyk esasy wezipe bolup durýar. Sebitiň daşary söwda dolanşygynyň jemi içerki önümdäki paýy 1982-nji ýyldaky 29% bolanlygyndan artyp, 2002-nji ýylda 60% deň boldy. Eksport kwotasy, eksport önümçiliginiň höweslendirilýändigine garamazdan import kwotasýndan geçmeýär we ol 30%-e deňdir (Bu görkeziji 1982-nji ýylda 15% barabar bolupdy). Sebitiň dünýä hojalygyna gatnaşmak derejesi orta halda bolup, daşary söwda dolanşygy 250 mlrd dollardan geçmeýär. Esasy eksport edilýän harytlary eýran nebiti we gazy, Türkiýäniň ýeňil we azyk senagatynyň önümleri, el halyлары, maňyzlar we guradylan miwelerdir.

Sebitiň ýurtlarynyň daşary söwdasy ep-esli derejede sebit bazaryna dälde dünýä bazaryna gönükdirilendir. Eýran, Türkiýe we Owganystan Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasynyň agzalary bolup durýarlar. 1969-njy ýylda Eýran, Türkiýe we Päkistan tarapyndan Sebitiň hyzmatdaşlyk guramasy döredildi. 1985-nji ýylda ol gurama Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasyna (YHG) çalşyryldy. 1992-nji ýylda Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasyna doly hukukly agzalary hökmünde täze musulman ýurtlary – öňki SSSR-iň respublikalary we Owganystan goşuldy. Ykdysady hyzmatdaşlyk, esasanam bilelikdäki ulag kommunikasiýasy ugrundaky hyzmatdaşlyk YHG-yň makstnamasy boýunça amala aşyrylýar, Owganystan bilen ykdysady aragatnaşyk hem ep-esli derejede Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasynyň çäginde amala aşyrylýar.

Eksporta gönükdirilen ykdysadyýete geçmeklik sebitiň ýurtlarynda daşary ýurt kapitalyny çekmeklige gyzyklanma döremegine sebäp boldy. Türkiýe eýýäm 50-nji ýyllarda öz güýjüne daýanmak syýasatyndan boýun gaçyrdy we 80-nji ýyllardan soň ýurduň öz investisiýalary bilen deň derejedäki hukuga eýe bolan daşary

ýurt kapitalyny giňden ulanyp başlady. Gyrađeň bolmadyk ösüş, ýygy-ýygydan bolýan maliýe çökgünlik Türkiýä gelýän daşary ýurt kapitalynyň akymynyň çäklenmegine sebäp bolýarlar. Daşary ýurt kömegi häzirki wagtyda Owganystanyň ykdysady ösüşiniň esasy faktory bolup durýar. Daşary ýurt kapitalyny çekmeklik meýli Eýranda antiimperialistik şygary astynda geçen 1979-njy ýylyň rewolýusiýasy tarapyndan togtady, ýöne 90-njy ýyllarda doly dikeldildi. Eýran kanunynyň çäklendirmeleri we ABŞ-nyň Eýrana deňişlilikdäki sanksiyalar syýasaty sebäpli, Eýranyň daşary ýurt kompaniýalarynyň kömegi bilen täze nebit we gaz ýataklaryny özleşdirmeklige we gazy dünýä bazarlaryna eksport etmeklige gyzyklanma bildirýändigine garamazdan, onuň ykdysadyýetine gelýän göni daşary ýurt maýalarynyň akymy juda uly däl (2004–2005-nji ýyllarda ortaça 400 million dollara deň). Eýran gazyny we nebitini peýdalanmakda Türkiýe we Hindistan göni gyzyklanma bildirýärler, ýöne ABŞ-nyň Eýran babatdaky pozisiýasy geçiriji turbalaryň gurluşygy boýunça taslamalara maýa goýmaklygy juda kynlaşdyrýar.

7.2. Ykdysady ösüşiň türk modeli

Türkiýe Respublikasy özüniň dörän wagtyndan, ýagny 1923-nji ýyldan bäri durmuş-ykdysady ösüşiň dürli modellerini we strategiýalaryny başdan geçirdi. 1930–1940-nji ýyllarda şol wagtyň ykdysady syýasatynyň konseptual ýörelgesine öwrülen, etatizm, ýagny «döwletçilik» görnüşindäki döwlet kapitalizmi has uly rol oýnady. Ol öz güýjüne daýanýan hem-de esasan döwletň güýji bilen tizleşdirilen ykdysady ösüşiň görnüşini häsiýetlendirýärdi. Döwlet walýuta amallaryny, daşary söwdasyny düzgünleşdirmekligi öz gözegçiligine aldy, içerki bazary sazlaşdyrmaga işeň goşulyşýardy. Döwlet ykdysady guramalary döwletçilik syýasatyny geçirmekligiň esasy serişdeleriniň biri bolup çykyş edýärdiler. Döwlet ykdysady guramalary aglaba pudaklarda monopol pozisiýany eýeleýärdi.

1950-nji ýyllarda ykdysadyýeti liberallaşmaga geçmeklige synanyşyk, esasan, daşary ýurt kapitalyny peýdalanmak bilen bagly syýasatyň üýtgemegine getirdi. NATO-nyň hem-de halkara maliýe institutlarynyň agzasy bolanyndan soň, Türkiýe daşary ýurt karzlaryny we maýa goýumlaryny ykdysadyýeti modernizasiýa etmek maksady bilen, işjeň ulanyp başlady. Daşary ýurt karzlaryny we maýalaryny çekmekde 1950-nji ýylda döredilen Türkiýäniň Senagat ösüş banky esasy maliýe guraly boldy.

1960-njy ýyldaky harby agdarylyşykdan soňra ýigirmi ýyla çeken «garyşyk ykdysadyýet» döwri başlandy. Ol döwür döwlet we hususy sektorlaryň ýokarlanmagyny özünde jemleýär. Meýilnamalaşdyрма döwletiň ykdysady syýasatynyň esasy gurallarynyň biri hökmünde giňden ulanylýardy.

«Garyşyk ykdysadyýet» döwründe maşgala kompaniýalarynyň telekeçilik korporatiw görnüşlerine, ýagny holdinglere öwrülişigi bolup geçýär. 1963-nji ýylda birinji holding «Koç» döredilen bolsa, on ýyldan eýýäm ykdysadyýetde öz orunlaryny işjeň artdyran 56 holding hereket edýärdi. Şol bir wagtda döwlet ykdysady guramalarynyň paýy peselip başlaýar. «Garyşyk ykdysadyýet» modeliniň ulanylmagy oňat netijeli bolup çykdy. Jemi içerki önümiň ortaça ýyllyk ösüş depgini 1960–1970-nji ýyllarda 6,8% deň boldy, senagat pudaklarynyň jemi içerki önümdäki paýy ýokarlandy, gaýtadan işleýän senagatyň önümleriniň eksporty ösüp başlady. Ýöne importy çäklendirmek, döwlet kärhanalaryna goltgy bermek, baha emele geliş prosesine goşulýmak strategiýasynyň ters netijeleri ykdysadyýeti döwlet düzgünleşdirmesiniň oňat netijelerinden barha agdyklyk edýärdi. 1978-nji ýyldan başlap inflýasiýa görnetin artyp başlady, işsizlik ýokarlanýardy. Durmuş taýdan närazylygyň artmagy syýasy durmuşyň durnuksyzlygy bilen baglanyşyklydy.

Türkiýäniň hökümeti Halkara walýuta fondy bilen birlikde 1980-nji ýylda, täze ykdysady strategiýa hökmünde ykdysady stabilleşdiriji çärelerini işläp düzdüler. Täze ykdysady strategiýa liberal bazar prinsiplerini ornaşdyrmak ýoly bilen aýyk ykdysadyýete geçmekligi aňladýar. Bu maksatnamany amala aşyrmak üçin harby faktorlar

ulanyldy. Ýurtda tertip ýola goýlandan soňra we 1982-nji ýylda ählihalk ses berlişigi esasynda täze konstitusiýa kabul edilenden soňra, ýagny 1983-nji ýylyň noýabr aýynda parlament saýlawlary üstünlikli geçirilip, ozalky harby häkimiýetiň ornuna raýat hökümeti gelýär.

1980-nji ýylyň başlaryndan başlap Türkiýede bazar ykdysadyýetiniň liberal modeli üçin şertler döräp başlady. Onuň esasy ugurlary daşary söwda düzgünini we walýuta sazlaşygyny liberallaşdyrmak, döwlet kärhanalaryna goltgy bermekligi (subsidiýlemekligi) azaltmak hem-de käbir ykdysady we durmuş wezipelerini hususylaşdyrmak, nyrhly düzgünleşdirmekden boýun gaçyrmak, salgyt syýasatyny üýtgetmek we goşmaça gymmata salgydy girizmek, daşary ýurt maýalaryny höweslendirmek, giň gerimli hususylaşdyrmaklygy amala aşyrmak bolup durýar. Ösüş strategiýasy – importy çäklendirýän ugurdan eksporta gönükdirilen ugra düýpli üýtgedi.

Ykdysady reformalar uly kynçylyklar bilen alnyp barylýdy. 1994-nji, 1998–1999-njy ýyllardaky ykdysady çökgünlikler, 2000-nji ýylyň aýagyndaky çökgünlik, 2001–2002-nji ýyllardaky maliýe çökgünligi has-da güýçli boldy. Türkiýe 1990-njy ýyllary ösüşiň hümmetsizlenme ýoly bilen geçdi. 1992-nji ýyldan başlap sarp ediş bahalaryň indeksi 1982-nji ýyldaky 31% bilen deňeşdireniňde 70%-den geçdi, ýöne 1990-njy ýyllaryň ikinji ýarymyndan başlap kem-kemden pese gaçdy (2006-njy ýylda – 10% çenli).

Türkiýede ykdysadyýeti liberallaşdyrmak syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri döwlet eýeçiligini hususylaşdyrmakdan ybaratdy. 1980-nji ýyllaryň başynda, 1990-njy ýyllar döwlet maýasy az gatnaşýan garyşyk kompaniýalar hususylaşdyryldy. Hususylaşdyrmagy esasy bökdeýän mesele döwlet kärhanalarynda işleýänleriň sanynyň artykmaçlyk edýänligidi. 1994-nji ýylda kabul edilen hususylaşdyрма baradaky kanunda hususylaşdyrmagyň netijesinde işiň ýitiren ýagdaýynda öwez tölegini tölemeklik, pensiýa wagtyndan öň çykmaklyga hukuk we pensiýada goşmaça tölegler göz önünde tutuldy. Hususylaşdyрма gory döredilip, ol kärhanalary satmakdan gelýän ähli serişdeleri toplaп şol serişdeler diňe hususylaşdyrmak maksatlaryna gönükdirilýärdi. Şol bir wagtda fonduň serişdeleri býujet çyk-

daýjylaryny ýapmaklyk üçin ulanmaklyk kanun tarapyndan gadagan edildi. Hususylaşdyrylýan obýektleriň ugurlary giňeldildi. Paýnamalary Istanbul biržasynyň üstünden satmaklyk hususylaşdyrmagyň has netijeli usuly diýlip hasap edildi. Netijede, hususylaşdyrmak işi güýçlendi, köp döwlet ykdysady guramalary hususylaşdyryldy.

Ykdysadyýeti liberallaşdyrmagyň gowşak ýerleriniň biri bolup çykdaýjyly döwlet kärhanalaryny subsidirlemekligiň (kömek bermekligiň) saklanyp galmagydyr. Maliýe ulgamynda, esasanam, salgyt ulgamyndaky kemçilikler, uly göwrümde ýaşyryn ykdysadyýetiň bardygyny görkezýär. Halkara we türk ekspertleriniň hasaplamalaryna görä, onuň gerimi 28%-den 49%-e çenli (salgyt girdeýjileriniň ösüşi baradaky maglumatlara görä) ýa-da 30–40% töwerekleridir (iş bilen meşgullyk baradaky maglumatlar esasynda).

Türkiýede häkimiýetiň ýokary gatlaklylyk häsiýeti dini häsiýetli ykdysady kada-kanunlaryň hereket etmekligini aradan aýyrmaýar, esasanam, ýörite yslam maliýe guramalary we yslam holdingleri barada şeýledir. Ýöne olaryň ýurduň ykdysadyýetindäki orny ýokary däl, ýagny yslam maliýe institutlarynyň umumy bank aktiwlerindäki paýy 2%-den gowrakdyr.

Türkiýäniň ykdysadyýeti aýyk görnüşe geçmekligiň netijesinde ýüze çykan kynçylyklara garamazdan ep-esli derejede modernizirlendi. Häzirki wagtda ol orta girdeýjili ýurtlaryň toparyna girýär. Jemi içerki önümiň ortaça ýyllyk ösüş depgini bazar reformalarynyň birinji on ýylynda (1982–1992-nji ýyllarda) 5,1%-e deň boldy, soňky on ýylynda (1990-njy ýyllaryň ortalarynda we 2000-nji ýylyň başlaryndaky çökgünlik sebäpli) ol görkeziji 2,8%-e çenli peseldi. Ýöne jemi içerki önümiň ösüşindäki bökdençlikler liberal meýilleriň depgininiň gowşamagynyň däl-de, olaryň giňelmeginiň netijesidir. Senagat önümçiligi diwersifisirlenýärdi, köp pudaklar, şol sanda aragatnaşygyň täze görnüşlerem modernizirlendi. Bilim derejesi ýokarlandy. Eksportyň düzümi has-da amatly ýagdaýa geçdi, dünýä bazary bilen milli önümçiligiň arabaglanyşygy çuňlaşdy. Öndebaryjy tehnologiýalary ulanmaklyga mümkinçilik döredýän göni daşary ýurt maýa goýumlary artdy. Özünüň ykdysady görkezijileri boýun-

ça Türkiýe Ýewropa Soýuzynyň agzalary bolan we bolmak isleýän Günorta-Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň käbirleriniň derejesinden yza galmaýar.

Hojalygy ýöretmegiň bazar şertlerine geçmekde Türkiýe girdejileriň gyradeňsiz paýlanmagynyň ösmegine uçrady. 1987–1994-nji ýyllarda bary-ýogy 20%-i tutýan has ýokary girdejili topar, beýleki toparlaryň hasabyna özüniň milli girdejidäki paýyny (49,9-dan 54,9%-e çenli) ýokarlandyryp bildi. Ol bolsa liberallaşmagyň dowamynda birinji syýasy sarsgynlyga getirdi. Oňa garamazdan girdejilerdäki üzňelik haýal bolsa-da, ýuwaş-ýuwaş gysgalýardy. 1996–2002-nji ýyllarda ýokary toparyň paýy 46,7%-e çenli peseldi.

Daşary söwda düzgünini liberallaşdyrmagyň çäklerinde eýýäm 1984-nji ýylda import kwotalarynyň tertibi ýatyryldy, ýurda getirmeklik gadagan edilen harytlaryň sanawy her ýylda gysgalýardy. Ol sanaw 1986-njy ýyldan ýatyryldy. Tarif düzgünleşdirmeleri sazlamagyň esasy usullary bolup, ol hem hemişe liberallaşýar. Türkiýe 1995-nji ýylda Bütindünýä söwda guramasynyň agzasy boldy, 1996-njy ýylda bolsa ÝS-y bilen gümrük soýuzyna goşuldy.

Ösüşiň eksporta niýetlenen strategiýasyna geçmeklige, eksporty goldamakda döwlet çäreleriniň ýörite ulgamynyň kömegi bilen amala aşyrylyp başlandy. Salgyt ýeňillikleri, ýeňillikli karzlar, höweslendiriji sylaglar, döwletiň kömegi bilen dürli ýeňillikleri bolan iri eksport firmalaryň döredilmegi giňden ulanylýardy. Sylaglar 1980-nji ýylda döredilen Bahalary goldamak we stabilleşdirmek gorunyň üsti bilen berilýärdi.

Ýöne höweslendiriji pul kömekleri kem-kemden eksporty goldamaklygyň bazar usullaryna geçip başlady. Eksport edijilere döwlet kömegini bermek üçin marketing barlaglarynyň ýoly bilen, daşary ýurt sergilerini geçirmek, ylmy-tehniki işläp düzmeleri geçirmek üçin maliýe kömegini berer ýaly ýörite maksatnama düzüldi. Türk harytlarynyň ykdysady taýdan aralaşmasy, şol sanda Merkezi Aziýa we Zakawkazýa ýurtlaryna, 1988-nji ýylda işläp başlan döwlet Eksimbankyň (eksport-import) işi tarapyndan üpjün edilýär. Eksporty höweslendirýän zat onuň paçsys amala aşyrylýanlygydyr,

eksporta gözegçilik etmek bolsa eksport edilýän harytlaryň oňat hilli bolmagynda hem-de ýurda walýuta girdejisiniň (üç aýyň dowamynda 70%) gelmegini üpjün etmekde jemlenendir. Daşary söwda syýasatynyň üýtgemeginiň netijesinde daşary söwda ösüp başlady. Liberallaşdyрма ýyllarynda daşary söwda dolanyşygynyň ösüşi jemi içerki önümiň ösüş depgininden hem geçýärdi. Esasanam türk gurluşyk kompaniýalarynyň işiniň hem-de syýahatçylykdan gelýän girdejileriň artýanlygynyň hasabyna, öňi bilen hyzmatlaryň eksportynyň ösüşi ýokarydy. Haryt eksportynda işläp taýýarlaýan senagatyň harytlary agdyklyk edýärdi – 2002-nji ýylda 83%. İşläp taýýarlaýan senagatyň pudaklary türk ykdysadyýetiniň has täsirli pudaklarydyr, esasanam dokma, gön-aýakgap we azyk senagaty. Eksportyň ýarsyndan gowragy Ýewropa Soýuzy ýurtlarynyň paýyna düşýär, ol bolsa türk senagatynyň önümçiliginiň göwrüminiň hem-de hiliniň ýokarlanýandygyny häsiýetlendirýär. Muňa garamazdan inwestision harytlaryň eksportdaky paýy 7–8%-den geçmeýär, türk ykdysadyýetiniň çig mal we aralyk harytlaryň importyna mätäçlik derejesi ýokarylygyna galýar.

Daşary ýurt maýadarlary 1990-njy ýyllar ýokary mümkinçilikli ýeňillik düzgünleri bilen üpjün edildi. Toplanan göni daşary ýurt maýalarynyň göwrümi 2004-nji ýylda 36 milliard dollara çenli ýokarlandy. Ýurtda münlerçe daşary ýurt kompaniýalary hereket edýärler, esasanam, maliýe sferasynda we söwdada olaryň paýy 54% baryp ýetýär. Iri kompaniýalaryň ählisinde diýen ýaly daşary ýurt kapitaly gatnaşýar.

Daşary ýurt karzlaryny we maýalaryny ykdysady ösüşiň maksatlarynda ulanmaklygyň nygtalmagy daşary ýurtlara berginiň döremegine getirdi. 1982-nji ýylda daşary bergi jemi içerki önümiň 31%-ini düzýärdi, 2005-nji ýylda onuň möçberi jemi içerki önümiň 53%-ine bardy. Berginiň ululygy 1982-nji ýyldan 2005-nji ýyl aralygynda 19,7 milliard dollardan 161,8 milliard dollara çenli artdy, diňe bergi boýunça tölegler 2004-nji ýylda 30,5 mlrd dollar boldy, ýagny haryt eksportynyň ululygynyň ýarysyna golaýlady. Soňky wagtlarda onuň möçberi has-da peseldi.

7.3. Türkmen-türk gatnaşyklary

Türkmenistanyň ýurt Garaşsyzlygyny ilkinji bolup ykrar eden döwlet Türkiýedir. Iki doganlyk döwletleriň asyrlaryň jümmüşinden gözbaş alyp gaýdýan özara gatnaşyklarynyň taryhy turuwbaşdan deň hukuklylyk, özara peýdalylyk we milli bähbitleri hasaba almak esasynda gurulýan hyzmatdaşlyga esaslanýar.

Uly möçberli kadalaşdyryjy – hukuk binýady köp babatda netijeli, okgunly ösýän türkmen-türk hyzmatdaşlygyna giň mümkinçilik açýar. Häzirki wagtda Türkmenistan bilen Türkiýe Respublikasynyň arasynda döwletara, hökümetara we pudagara derejesinde ikitaraplaýyn resminamalaryň 94-ne gol çekildi. Kabul edilen ylalaşyklara görä iki döwletiň ilçihanalary we konsullyklary açyldy, yzygiderli awiagatnawlar ýola goýuldy, bilelikdäki taslamalar amala aşyrylýar. Türk kompaniýalarynyň Türkmenistanda golçur kärhanalary, filiallary we wekilhanalary açylyar, söwda-ykdysady hyzmatdaşlyk pugtalanýar. Iki ýurduň arasynda haryt dolanyşygynyň gyşarnyksyz ösüşi muňa şaýatlyk edýär. 2007-nji ýylda haryt dolanyşygynyň möçberi 2000-nji ýyldaka garanyňda 3 essä golaý artyp, 1 milliard 296 milliard amerikan dollaryna barabar boldy.

Türkiýe Türkmenistanyň daşary söwda dolanyşygynda eksport babatda Russiýadan, Eýrandan we Italiýadan soňra dördünji, import babatda birinji orny durnukly eýeleýär. Türkmenistan, esasan, ýurdumyzyň dokma senagatynyň önümlerini, pagta süýümini, elektrik energiýasyny, himiýa senagatynyň önümini we türk bazarynda durnukly ýagdaýda isleg bildirilýän beýleki harytlary eksport edýär. Türkiýe öz nobatynda Türkmenistana stanoklary, maşynlary, enjamlary, metallary hem-de olardan ýasalan önümleri, elektrik we hojalyk harytlaryny, gurluşyk materiallaryny, azyk önümleri we başga önümleri getirýär.

Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň maglumatlary boýunça 2008-nji ýylyň mart aýynyň 15-däki maglumatyna görä, ýurdumyzda türk maýasynyň gatnaşmagynda kärhanalaryň 479-sy bar. Munuň özi ýurdumyzda bellige alnan daşary ýurt kompaniýalarynyň

33% golaýdyr. Türk kompaniýalary öňden gelýän, wagtyň synagyndan geçen hyzmatdaşlaryň biridir. Olar durmuş-ykdysady ösüşiň Hormatly Prezidentimiz tarapyndan başy başlanan iri möçberli taslamalary durmuşa ornaşdyrmaga özleriniň mynasyp goşantlaryny goşýarlar. Olaryň işeňňir gatnaşmagy bilen ýurdumyzda bilelikdäki taslamalaryň ýüzlerçe, şäher gurluşygynda, ýangyç-energetika toplumynda, saglygy goraýyşda, dokma we gurluşyk senagatynda, ulaglarda we beýleki ençeme pudaklarda durmuşa geçirilýär. Mysal üçin, türk kompaniýalarynyň gatnaşmagy umumy möçberi 6 milliard amerikan dollaryna barabar bolan şertnamalaryň 809-sy bellige alyndy.

Iki ýurt gumanitar ugurdaky hyzmatdaşlygy ösdürmäge-de aýratyn ähmiýet berýär. Häzirki wagtda Türkiýäniň ýokary okuw mekdeplerinde türkmen talyplarynyň münlerçesi okaýar. Türkmenistanda türkmen-türk umumy bilim berýän mekdepleriň birnäçesi, türk başlangyç mekdepleri, «Başkent» bilim merkezi, Halkara türkmen-türk uniwersiteti işleýär. Türk alymlary Türkmenistanda geçirilýän ylmy maslahatlarlara we seminarlara örän işeňňir gatnaşýarlar, iki halkyň medeniýet günleri, amaly-bezeg sungatynyň sergileri yzygiderli geçirilýär.

7.4. Eýran ykdysady modeliniň ösüşi

1925-nji ýylda Pehlewi neberesiniň hökümet başyna gelmegi bilen, goňşy Türkiýe döwletinde bolşy ýaly, ykdysady syýasatyň esasy ugry etatistik, ýagny «döwletçilik» modelini ornaşdyrmakdan başlandy. Monarhiýanyň hem-de ýurduň ösüşiniň esasy hökmünde yslam dininiň kanun tarapyndan berkidilen ähmiýetiniň saklanyp galmagynda, täze nebere hakykatda ýokary gatlakly modernizasiýa ýoluny saýlap aldy. Ýewropa nusgasyndaky hukuk esaslary döredildi, ýurtda hojalygy alyp barmagyň, bilimiň ýokary gatlakly ulgamynyň, kazyýet ulgamynyň, saglygy goraýyşyň ýewropa görnüşleri işjeň ornaşdyrylýar, ruhanylaryň täsiri ep-esli çäklendirildi. 1930-njy ýyllardan başlap, ykdysady işlerde-de döwletiň içgin gatnaşmagy netije-

sinde döwlet kapitalizminiň modeli gutarnykly emele geldi. Döwletiň elinde ähli infrastruktura, aýry kärhanalar görnüşindäki, şeýle hem iri pudak monopoliýasy görnüşindäki senagat eýeçiligi jemlenendi. Şol döwürde importy çäklendirýän senagatlaşmanyň birinji tapgyry amala aşyryldy.

Ösüşiň şol tapgyrynyň maliýe esasy bolup ýurduň öz döwlet kapitally çykyş edýärdi. Eýran daşary ýurt maýa goýumalaryny ulanmakdan, şeýle hem XX asyryň başlarynda ýurduň ýarym kolonial ýagdaýynda goýlan daşary karzalaryny tölemekden yüz öwürdi. Muňa garamazdan ýurtda nebit gazyp almaklygy we eksportyny amala aşyran konsession şertlerde inlis-eýran nebit kompaniýasy hereket edýärdi.

Iknji jahan urşundan soň eýran ykdysadyýetinde ABŞ-nyň täsiri güýçlendi. Amerikan kompaniýalarynyň kömegi bilen ösüş meýilnamasy düzülýär. 1951-nji ýylda nebit senagatyny millileşdirilmeginden hem-de inlis-eýran nebit kompaniýasynyň dargamagyndan soň halkara nebit konsorsiumy döredildi. Onda agalyk ediji orny amerikan kompaniýalary eýeleýärdiler.

Nebiti eksport etmekden gelýän girdejileriň artmagy modernizasiýanyň ikinji tapgyryny geçirmekligiň esasy maliýe bazasy boldy. Ol 1960–1970-nji ýyllarda «ak rewolýusiýa» adyny alan toplumlaýyn özgerişleri geçirmekligi üpjün etdi. Iri ýarym feodal ýer eýeçiligi we üleşçiligi ýok eden düýpli agrar reformalary geçirildi. Senagatlaşmagyň täze etapynyň mazmuny täze tehnologiýalaryň import etmekden, ösen ýurtlarda kärhanalary «açar astyna» satyn almakdan ybarat. Ykdysady syýasatyň täze gurallarynyň biri daşary ýurt kapitallaryny, köplenç hususy maýalar görnüşinde, peýdalanmakdan ybarat. 1955-nji ýylda ýurduň mejlisi «Daşary ýurt maýa goýumalaryny çekmek we goramak barada» kanun kabul etdi. Kanunda maýa goýumlaryň el degirmesizligi kepillendirildi. 1958-nji ýylda Eýranda daşary ýurt banklary üçin çäklendirmeleri ýatyrnak barada kanun kabul edildi. Bu bolsa häzirki zaman bank ulgamynyň emele gelmegini çaltlaşdyrды hem-de Eýranda daşary ýurt kapitalynyň gatnaşmagyny güýçlendirdi.

1960–1970-nji ýyllardaky özgertmeleriň netijesinde Eýranyň durmuşynda ykdysadyýetde bolşy ýaly, syýasatda hem birnäçe iri ähmiýetli ilerlemeler gazanyldy. Jemi içerki önümiň ortaça ýyllyk ösüş depgini 1960–1961-nji ýyllarda, 1966–1967-nji ýyllarda 6,7%-e, 1967–1977-nji ýyllarda 10,8%-e deň boldy. 1970-nji ýyldan başlap senagat pudaklarynyň paýy (nebiti goşmanynda) oba hojalygyň paýyndan ýokarlanyp başlady. Birnäçe täze pudaklar döredi. Olara nebit-himiýa, metallurgiýa, maşyngurluşygy degişlidir. Eýran täze tehnologiýalary köp satyn alyp başlady, esasanam, geçen asyryň 70-nji ýyllaryň birinji ýarymynda nebitiň dünýä bahasynyň ýokarlanmagyndan soň bu meýil has artdy. Öňdebaryjy tehnologiýany, şonuň ýaly hem öňdebaryjy tehnika, patyşa düzgüni ozaly bilen goranýş ulgamynda jemledi.

Ýurtda ýadro maksatnamasy amala aşyrylyp başlandy. Ol maksatnama ilki başda 20 sany iri reaktorlaryň gurluşygyny we hususy çig mal bazasyny döretmekligi göz önüne tutýardy. Soňra taslamalaryň sany ikä çenli azaldyldy. Eýranyň dünýä bazarynda häzirki zaman tehnologiýalaryny özleşdirmekde potensial mümkinçilikleri hem-de maliýe mümkinçilikleri nukdaý nazaryndan tutýan orny gysarnyksyz ýokarlanýardy.

Emma ykdysadyýeti modernizirlemäge, esasan, döwlet sektory bilen telekeçileriň käbir topary bilen gatnaşdy. Ol topar bolsa patyşa köşgi hem-de daşary ýurt kapitally bilen berk baglanyşykly. Döwletiň ykdysadyýete, aýratyn-da nyryň emele gelmegine goşulmak derejesi güýçlenýärdi. Netijede, gara bazar döredi, korrupsiýa ösdi. Jemi içerki ösüş depgini haýallap başlady, hümmetsizlenme güýçlendi. Bu bolsa 1979-njy ýylyň fewral aýynda patyşa düzgüniň ýykylmagyna getirdi.

Şaýy ruhanylary syýasy, ideologik we ykdysady täsir etmeleri ulanyp, bir ýyla ýetmän ýurtda teokratik (dini) düzgüni girizdiler. Uruş döwriňiň yslam ykdysady garaýyşlaryna we şertlerine görä ykdysadyýetiň birhudaýlylyk modeli emele geldi. Onuň esasy häsiýeti öz güýjüne daýanmakdan, daşary ýurt we iri şahsy eýeçiligi millileşdirmekden, yslam emlägini goramakdan ybaratdy. Yslam

emlägine döwletiň haýryna geçirilen ýer we senagat eýeçilikleriniň ep-esli bölegi geçirilýärdi. Bu iş ilki başda ownuk telekeçilere ýardam bermekden başlandy. Halkara nebit konsorsiumy bilen baglaşylan ylalaşyk ýatyryldy, daşary ýurt kompaniýalarynyň işi togtadyldy.

Walýuta bazary, daşarky we içerki söwda berk gözegçilik astyna alyndy. Metjitleriň üsti bilen paýlanylýan kupon ýa-da kartočka düzgüni girizildi. 1987-nji ýylda 5 mün harydyň bahasyna kontrolyk edilýärdi. Bahalaryň derejesini saklamaklyk döwlet dotasiýalarynyň köpelmegini talap edýärdi, «ýaşyryn» bazar ulaldy, gizlin eksport ýokarlandy. 1986-nji ýyldan 1988-nji ýyl aralygyndaky döwürde döwletiň ykdysadyýete goşulýşmasy ýokary derejä ýetdi. Birnäçe walýuta kurslarynyň girizilmegi üç sany özbaşdak bazarlaryň – sazlanýlýan, täjirçilik we ýaşyryn bazarlaryň bolmagyna getirdi. Banklar yslam düzgünlerine geçirildi, bank karzlarynyň üstüne alynýan göterim ýatyryldy. Bu iş bank ulgamynyň ösüşini bökdedi.

Ýurtdaky ýagdaýy kynlaşdyrýan ýagdaýlara demografiki faktor hem goşuldy. 1980-nji ýyllarda ilatyň artyş depgini 3%-den hem geçdi. Diňe resmi taýdan hasaba alnan işsizleriň derejesi 1986-njy ýylda ýurduň zähmete ukyply ilatynyň 14%-ini düzýärdi. Jemi içerki önümiň ösüşi örän pesdi.

Yrak bilen bolan uruşdan soň ykdysadyýetiň ösüşini çaltlandyrmagyň zerurlygy, yslam ykdysady düzgünlerini ulanmaklygy çäklendirmegi talap etdi. Ykdysady ugur üýtgedildi, 1989-njy ýylyň aýagyndan başlap bazar ykdysadyýetiň durmuşa gönükdirilen modeli ornaşdyrylyp başlandy. Onuň esasy ugurlary – döwlet düzgünleşdirilişini gowşatmakdan, walýuta we daşary söwda düzgünleşdirilişini liberallaşdyrmakdan, baha emele geliş işine göni goşulýşmakdan kem-kemden boýun gaçyrmak, hususylaşdyrmak, daşary ýurt kapitalyny çekmek, erkin ykdysady zonalaryny döretmek, işläp taýýarlaýan senagatyň eksport pudaklaryny ösdürmekden ybaratdy.

Ykdysadyýeti liberallaşdyrmak syýasatyna geçmeklik ýurda uzaga çeken ykdysady çökgünlikden çykмага, ykdysady ösüşiň depginini ýokarlandyrmaga, jemi toplaýşyň möçberini ýokarlandyрма-

ga mümkinçilik berdi. Senagat önümçiliginiň, senagat eksportynyň, ilatyň bilim derejesiniň görkezijileri ep-esli ýokarlandyryldy.

Liberal özgerişleriň geçirilen döwründe soňky on ýylda jemi girdejiniň möçberi 12,4%-den 34,9%-e çenli ýokarlandy, şol bir wagtda hususy sektoryň umumy milli maýa goýumlardaky paýy 54%-den 75%-e çenli ýokarlandy.

Täze ykdysady syýasatyň gowy netijeleriniň biri hem nebit önümleriniň eksportynyň ýokarlanmagydyr (özgerişleriň on ýylynda onuň möçberi 1 milliard dollardan 4,1 milliard dollara çenli, ýagny 4,1 esse artdy).

Emma jemi içerki önümiň oňaýly hereketine garamazdan, onuň durnuksyzlyk derejesi örän ýokarylygyna galdy. Jemi içerki önümiň görkezijileriniň üýtgäp durmagyna nebit meselesi täsir edýär. Eýran ykdysadyýetiniň düzümi ep-esli derejede diwersifisirlendi, ýöne nebit pudagy walýuta girdejilerini almakda monopol ýagdaýy eýeleýär. Nebit eksportynyň hasabyna ähli walýuta girdejileriniň 80%-den gowragy we ähli býujet girdejileriniň ýarysyna golaýy üpjün edilýär.

Liberallaşdyrma syýasatyny geçirmeklik juda durnuksyzlygy, hatda çaprazlygy bilen tapawutlanýar. Döwlet pul maýalary, bank ulgamy liberallaşdyrmagyň has gowşak bölegi bolmagynda galýar. Yslam düzgünleri bilen bank işleriniň çäklendirilmegi, hususy banklaryň hereket etmegine rugsat berýän bank kanunlarynyň ýoklugy, gürrüňsiz, hojalygy alyp barmagyň bazar usullaryny girizmekligi bökdeýär.

Hususylaşdyrma maksatnamasyny işläp düzmek we amala aşyrmak işi gyrađeň gitmeýär. Konstitusion düzgünler uly päsgelçilik berýär. Ol düzgünler boýunça möhüm pudaklar döwlet eýeçiligine degişli edildi. Hususylaşdyrma işine daşary ýurt maýalarynyň gatnaşmagy çäklendirildi. Hususylaşdyrmagyň maksatnamalaryna yslam fondy hem girizildi, ýöne ol maksatnamalary amala aşyrmakda kynçylyk döredýär.

Liberallaşdyrma syýasatynyň geçirilmeginiň onlarça ýyllaryň geçendigine garamazdan döwlet ykdysadyýetiň birnäçe önümçilik pudaklaryndaky eýeleýän esasy ornunyň saklanmagyny dowam etdir-

ýär. Aýratyn-da bu ýagdaý nebit senagatynda has güýçlidir. Bu puda-ga hususy maýalar diňe soňky ýyllarda çekilip başlandy. Infrastrukturaly pudaklary hususylaşdyrmaklyga edilen synanyşyga garamazdan, olaryň barysy entek döwletiň elindedi.

Yslam dolandyryş şertlerinde ykdysady ösüşiň tejribesi «yslam ykdysadyýetiniň» kem-kemden bazar ykdysadyýetine geçýändigini görkezýär. Yslam düzgünleri bolsa diňe geçiş döwrüniň oňaýsyz durmuş netijelerini düzetmäge ygtyýar berýär. Umuman alanyňda, yslam ykdysady gurluşyny ulanyp, özüniň netijeliligini subut eden Ýewropa we Gündogar Aziýa ýurtlarynyň modeline garanyňda, musulman halkly ýurtlar üçin has özüne çekiji bolan, üýtgeşik ykdysady modeli gurmak Eýrana başartmady.

7.5. Owganystanyň ykdysady aýratynlyklary

Owganystan – agrar ýurt bolup, onuň ilatynyň 80%-den gowragy häzirki güne çenli obada ýaşaýar hem-de oba hojalygynda işleýär. Ilatynyň diňe 30% golaýy sowatlydyr. Ol diňe XX asyryň ikinji ýarymynda, ozalky SSSR-iň, şeýle-de ABŞ-nyň we beýleki ösen ýurtlaryň maliýe we tehnika kömeklerini peýdalanmak bilen senagatlaşmaga başlamaklyga synanyşyk etdi. Emma halk hojalygyň ähli pudaklaryny senagatlaşdyrmakda gazanylan käbir üstünliklere garamazdan, ilatyň adam başyna düşýän milli girdejisiniň derejesi boýunça 128 döwletiň içinde 120-nji orny eýelemek bilen, Owganystan dünýäniň iň yzagalak ýurtlarynyň biri bolmagynda galýar. Jemi içerki önümiň 58%-i oba hojalyk girdejilerinden gelýär, senagat bolsa jemi içerki önümiň diňe 23%-ini berýär (onuňam ýarysý senetçilik önümçiliginiň paýyna düşýär).

XX asyryň 80-nji ýyllarynda başlap, 20 ýyldanam gowruga çeken raýatlyk urşy halk hojalygyna örän uly zyýan ýetirdi. Ähli ilatyň 8–10%-i bu urşuň pidasy boldy. Ykdysady gatnaşyklaryň ulgamy doly bozuldy, kärhanalaryň eýeleriniň hem-de tehnika bilen meşgullanýan intelligensiýanyň köp bölegi ýurdy taşlamaga mejbur boldular.

1999-njy ýylda urşa çenli bar bolan 366 sany senagat kärhanalarynyň diňe 6 sanysy öz işini dowam etdiler. Baş milliondan gowrak adam emigrasiýadady, köp sanly mallar, maşynlar, dürli enjamlar daşary ýurda alyp gidildi. Kābir sebitler diňe öz-özünü üpjün etmegiň hasabyna gün görmäge mejbur boldular.

Ilatyň serişde ýetmezçiligi hem-de olary adaty ýol bilen gazanmaklyga mümkinçiligiň ýoklugy, tirýek öndürmekligiň ösmegine getirdi. Onuň hasyly Owganystanda 4 müň tonna ýetdi, ol bolsa tirýegiň dünýä önümçiliginiň 80%-e golaýyny düzýär. Ýurduň territoriýasynda geroin öndürýän laboratoriyalar döredilip başlandy. Geroin daşary ýurtlara eksport edilýär, ol ýagdaýy saklamaklyk entek hem başardanok. 2004-nji ýylyň başyna jemi içerki önümiň möçberi 7 milliard dollar töweregi hasaplanyp, onuň adam başyna düşüşi 310 dollar töweregidi. Bu görkezijiniň 35% bolsa neşe söwdasyndan gelýärdi.

Talibanlar häkimiýeti derbi-dagyn edilenden soň, prezident Karzaýyň ýolbaşçylygynda merkezi agalygyň dikelmeginden soň, hojalygy dikeltmek boýunça gaýragoýulmasyz çäreleriň maksatnamasy işlenip düzüldi. Ol maksatnama üçin kömek ediji ýurtlar 2001-nji ýylyň ýanwaryndaky Tokiýa konferensiýasynda 4,5 milliard dollar bermäge, 2004-nji ýylda Berlin konferensiýasynda 8,9 milliard dollar bermäge söz berdiler. Hünärmenler 10 ýylyň dowamynda ýurdy dikeltmek üçin 15 milliard dollar gerek boljakdygyny belleýärler. Ýöne söz berlen kömek haýal gelýär, bar bolan döwlet apparaty entek juda gowşak hem-de netijeli işläp bilmeýär. Bütindünýä banky ileri tutulýan meseleleri kesgitledi, olar: bilimi, medisina-sanitariýa hyzmatyny dikeltmek, administratiw apparaty güýçlendirmek, oba hojalygyny ösdürmek, ýol ulgamyny, energetiki we telekommunikasiýa obýektlerini abatlamakdan ybarat bolup durýar.

Senagat. Üç sany kömür şahtalary bir ýylda bary ýogy 200 müň tonna kömür berýär. Gazyň umumy anyklanylan gorlary 180–200 milliard metr kuba, nebitiňki 12–15 million tonna barabardyr. Uruşdan oň bir ýylda gazylyp alynýan 2,5–3 milliard metr kub möçberdäki gaz

geçiriji turba boýunça azot dökünleri zawodyna we Mazari-Şarifdaky elektrik stansiýasyna satylýardy hem-de ozalky SSSR-e eksport edilýärdi. Ýöne häzir tebigy gaz gazylyp alynmaýar.

Ýurduň Hajy Gek geçelgesiniň golaýynda baý demir-magdan käni bar (gory 1700 million tonna bolup, düzüminiň 68-72%-ni demir tutýar), emma bu etrap barmasy kyn we ony özleşdirmek uly çykda-jylary talap edýär.

Bir ýylda 105 müň tonna karbamid öndürýän kuwwatly zawod we 150 müň tonna sement berýän sement zawody agyr senagatynyň esasyny düzýärler. Has uly ösüşi ýeňil we azyk senagatlary, şeýlede önümçiligiň 120-den gowrak görnüşi bolan senetçilik önümçiligi gazydy. Olardan has ähmiýetlisi haly önümçiligidir. Bu önümçilikde 1 milliona golaý adam işleýär.

Oba hojalyk. Ulanmaga ýaramly bolan ýeriň umumy meýdany 17 million gektar bolup, onuň 5,3 million gektary suwarymly ekerançylyga ýaramlydyr. Ýöne suwuň ýetmezçiligi bilen her ýylda 3,5 million gektardan köp bolmadyk ýerler suwarylýar.

Esasy ekin bolan bugdaý (her ýylda 2,8–3 million tonna alynýar) ekin meýdanynyň 60%-e golaýyny eýeleýär, ondan soň mekgejöwen (her ýylda 800–900 müň tonna), arpa (300–350 müň tonna), tüwi (200–250 müň tonna) ýygnaýlar. Tehniki ekinlerden pagtaçylyk, gant şugundyryny we ýag alynýan ösümlikleri ýetişdirmek ösüşe eýe boldy. Ýurt köp miwe ösdürip ýetişdirýär, olary gaýtadan işlemek we daşary ýurda çykarmak ýola goýuldy.

Maldarçylyk ähli sebitlerinde ösendir. Ýurduň demirgazygynda garaköli goýun köpeldilýär. Olaryň baş sany 6 milliona golaý, dowlalaryň umumy sany 20 milliona ýetýär. Iri şahly mallaryň sany 3–3,5 million başdan geçmeýär.

Ulag we aragatnaşyk. Owganystanda 2003-nji ýylda uzynlygy 34,8 müň kilometr bolan awtomobil ýollary bar, olaryň 8,2 müň kilometri asfalt, beton ýa-da çagyl düşelen, galany bolsa – möwsümleýin ulanylýan daş düşelmedik ýollardyr. Guşgy–Turgundy (9,6 km) şahasyny we Termezden Amyderýanyň üsti bilen Haýratana (Russiýadan, Merkezi Aziýadan we Ýewropa ýurtlaryndan gelýän ýükleriň

ammarlara ýerleşdirilýän ýeri) çenli 15 kilometrlik şahasyny hasaba almasaň demir ýol ulagy ýok diýerliklidir.

Maliýe. Raýatlyk urşy döwründe ýurtda hümmetsizlenme hereket edýärdi, dollaryň kursy dürli ýyllarda 17 mün owgana, resmi kursy 2,3–3 mün owgana ýetýärdi.

Uruşyň taraplaryň bisarpa çykarýan pullarynyň umumy göwrümini hasaba almak mümkin däldi. Pul reformasy geçirilenden soň bir ABŞ-nyň dollary 49 owgana deň diýlip kesgitlendi. Dolanyşykdaky puluň möçberi bolsa 30 milliard owganydan geçýär.

Karzaýyň hökümeti ýurdyň maliýe ýagdaýyny gowulandyrmak üçin birnäçe çäreleri geçirdi. Merkezi bank öz işinde doly özbaşdaklygy aldy, täze banklary, şol sanda daşary ýurt banklaryny döretmek üçin 11 sany ygtyýarnama berildi, daşarky we içerkî maýa goýumlar barada kanun işlenip taýýarlanyldy. 2003-nji ýylyň awgust aýynda maýa goýumlary goldamaklyk boýunça agentlik döredildi, onuň wezipesi ýurtda maýadarlaryň işini düzgünleşdirmekden ybarat bolup durýar.

Owganystanda geçiş döwrüniň hökümeti döredilenden soň 60-a golaý ýurt we dürli halkara guramalary ýakyn ýyllarda ýurda uruş sebäpli ýykylan hojalygyny dikeltmäge 4,5 milliard dollar möçberinde kömek bermäge taýýardyklaryny aýtdylar.

Daşary söwda. Owganystanyň eksportyny, esasan, ter we kakadylan miweler, garaköli bagana, ýüň, pagta, haly, bagana önümleri, gymmat bahaly we ýarym gymmat bahaly daşlar hem-de neşe serişdeleri düzýär. Importyň esasy bölegini senagat enjamlary, maşynlar, gurluşyk materiallary, nebit önümleri, gündelik sarp edilýän harytlar eýeleýär.

Häzirkî wagtda Owganystanyň esasy söwda hyzmatdaşlary Päkistan, Hindistan, Ýaponiýa we Ýewropa Soýuzy çykyş edýär. Hökümet tarapyndan goňşy ýurtlar bilen ýitirilen söwda gatnaşyklaryny dikeltmek üçin birnäçe çäreler kabul edildi, täze ylalaşyklara gol çekildi. Daşary söwda meýdanynda hereket edýän kanunlara we düzgünnamalara (gümrük haklary, tarif düzgünleri) täzedan seretmeklige girişildi.

VIII bap

GÜNORTA AZIÝA ÝURTLARYNA UMUMY HÄSIÝETNAMA

Günorta Aziýa ýurtlaryna Hindistan ýarym adasyndaky döwletler we Hindi ummanyndaky adalar girýär. Günorta Aziýa ýurtlaryna Hindistan, Päkistan, Bengladeş, Şri-Lanka, Maldiw Respublikalary, Nepal şalygy we Butan korollygy degişlidir. Günorta Aziýa ýurtlarynyň tutýan meýdany 4,5 million inedördül kilometre deň bolup, ilatynyň sany 1,5 milliard adamdan gowrakdyr. Günorta Aziýa ilatynyň sany boýunça dünýäniň iri sebitidir. Günorta Aziýa ýurtlarynyň çäginiiň uly bölegini düzlükler, peslikler we tekiz daglyklar tutýar. Bu bolsa sebitde hojalygyň dürli ugurlaryny ösdürmeklige oňaýly täsir edýär. Günorta Aziýa ýurtlary amatly ykdysady-geografik we ulag-geografik ýerleşşi bilen tapawutlanýar. Sebitiň ýurtlarynyň köpüsi halkara ähmiýetli ulag ýollarynyň çatrygynda ýerleşýär. Ýuwaş we Hindi ummanlarynyň köp sanly gämi gatnaw ýollaryna şu sebitiň portlary hyzmat edýär. Mumbaý, Kalkutta, Karaçi, Kolombo portlarynyň üstaşyr ýükleri geçirmekdäki ähmiýeti ulydyr.

8.1. Günorta Aziýa ýurtlarynyň umumylygy we aýratynlygy

Günorta Aziýa sebitiniň ýurtlary özüniň fiziki-geografiki gurşawy, döwlet gurluşy, ilatynyň etniki düzümi, ilatynyň durmuş-ykdysady şertleri, ykdysady ösüşiniň derejesi bilen tapawutlanýar. Şol bir wagtyň özünde sebitiň döremegini kesgitleýän umumylyklar hem bardyr.

Bu ýurtlaryň arasynda aýratyn-da Ikinji jahan urşundan soňra uly tapawutlar döräp başlady. Syýasy we durmuş-ykdysady ösüş derejeleri boýunça olaryň tapawudy güýçlendi.

Taryhy ösüşi we häzirki zaman halkara ýagdaýy boýunça sebitiň ýurtlarynyň ençeme umumylyklary bardyr. Ikinji jahan urşuna çenli bu ýurtlar Ýewropa ýurtlaryna we ABŞ bakna döwletler bolupdylar.

Ykdysady mümkinçilikleri, çağınıň möçberi we ilatynyň sany boýunça Hindistan sebitiň merkezi bolup çykyş edýär. Hindistanyň sebitiň hojalyk, syýasy we medeni ösüşine täsiri agdyklyk edýär.

Sebitiň ähli ýurtlary integrasion topar bolan Günorta Aziýa sebit kooperasiýa assosiýasyna girýär. Toparyň integrasion gatnaşygy pes derejede alnyp barylýar. Sebitara söwda häzirki wagtda jemi daşary söwda dolanyşygynyň 5% geçenok. Sebitara ykdysady gatnaşyklaryň gowşak ösmegini birnäçe sebäpler bilen kesgitlemek bolar. Sebitiň ähli ýurtlary birmeňzeş çig mallary eksport edýär we daşary bazarda bäsdeş bolup çykyş edýärler. Günorta Aziýa ýurtlarynda (Şri-Lankadan başga) ýokary tarif we tarif däl päsgelçilikleri bar, bu bolsa özara söwdanyň ösmegini düýpli bökdeýär. Özara söwdanyň ösmegine täsir edýän sebäplere ýeterlik derejede ösmedik ulag ulgamyny we syýasy gapma-garşylygy hem goşmak bolar.

Sebitiň wajyp strategiki problemasy – uzak wagtyň dowamynda ulanylýan çäkli tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak bolup durýar. Şol bir wagtda umumy strategiki mesele Gimalaý dagynyň ummasyz energiýasyny, ýagny 83 müň megawatt sagat diýip, baha berilýän gidroenergiýasyny netijeli peýdalanmak bolup durýar. Gidroenergiýa baý derýalar Bangladeş, Buton, Hindistan, Nepal we Päkistan döwletleriniň çäginde geçýär, şol sebäpli bu meseläni çözmek sebit ýurtlarynyň has ýakyn öz tagallalaryny birleşdirmekleri zerurdyr.

8.2. Hindistanyň durmuş-ykdysady ösüş aýratynlygy

Hindistanyň ykdysady-geografik ýerleşşi onuň hojalygynyň ösmegi üçin amatlydyr. Hindistan Respublikasy Günorta Aziýanyň merkezinde ýerleşip, onuň günbatar, günorta we gündogar kenarlary Arap deňziniň we Bengal aýlagynyň suwlary bilen ýuwulýar. Üç tarapy aýyk deňiz bilen araçäkleşen bu ýurduň kenarýakasynyň umumy uzynlygy 7,5 müň kilometr bolup, onuň 5,4 müň kilometri yklyma we 2,1 müň kilometri adalara degişlidir. Munuň özi ýurduň

ykdysady-geografik ýerleşişiniň aýratyn amatlyklaryny döredýär. Hindistanyň üstünden dünýäniň söwda ýollary geçýär. Bu bolsa ähli yklymlar bilen aragatnaşyk etmäge giň mümkinçilik berýär. Ýurduň demirgazygynda dünýäniň iň beýik dag ulgamlary bolan Gimalaý we Garakorum ýerleşýär. Bu dag ulgamlary ulag ulgamyny we söwda-ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmeklige belli bir derejede päsgelçilik döredýär. Şol sebäpli Hindistan Respublikasynyň daşary söwda-ykdysady gatnaşyklarynyň uly bölegi deňiz ýollary arkaly amala aşyrylýar. Hindistan günbatarda Päkistan, demirgazyk-gündogarda Hytaý, Nepal we Butan, gündogarda Bangladeş we Mýanma döwletleri bilen araçäkleşýär. Jedelli Jammu we Kaşmir ştatynyň çäkleri Owganystan bilen araçäkleşýär.

Hindistan Respublikasy tutýan meýdany (3,3 million inedördül kilometre golaý) boýunça dünýäde ýedinji orunda durýar. Hindistan ýer üstüniň gurluş häsiýeti boýunça üç görnüşe bölünýär. Ýurduň demirgazygyny Gimalaý we Garakorum beýik dag ulgamy tutýar. Dag ulgamyň günortasynda giň Gang düzlügi, ondan günortada bolsa Dekan tekiz daglygy ýerleşýär. Ýurduň çäginin uly böleginiň düzlükde we tekiz daglykda ýerleşmegi hojalyk hem-de inžener-gurluşyk işlerini alyp barmaklyga oňalyý täsir edýär. Hindistan Federatiw Respublika bolup, ol 28 sany ştata, 6 sany soýuz territoriýalara hem-de Deli Milli merkezi okrugla bölünýär. Ähli ştatlar we soýuz territoriýalar dolandyryş we häkimiýet birlikleri bolan okruglara bölünýär. Ýurtda 600-den gowrak okruglar hereket edýär. Okruglar hem öz gezeginde has kiçi dolandyryş birligi bolan taluklara bölünýär.

Hindistanda çygly hem-de gurak tropik, mussonly subtropik we beýik dagly klimat agdyklyk edýär. Hindistanyň klimatyna Gimalaý dagy we Tar çöli güýçli täsirini ýetirýär. Gimalaý dagy sowuk merkezi-aziýa ýellerini özünden geçirmän, Hindistanyň uly böleginde ýyly we ýumşak klimaty üpjün edýär. Tar çöli bolsa çygly günorta-günbatar tomus mussony çekmekde esasy rol oýnaýar. Ygallaryň ýyllyk möçberiniň 80 göterimi tomusky günorta-günbatar mussonyň döwrüne düşýär (iýun-oktýabr). Ýylyň beýleki wagtlarynda ýurduň

çäginin uly böleginde otnositel salkyn demirgazyk-gündogar passat (noýabr-fewral), şeýle hem örän yssy we gurak geçiş (mart-maý) döwürleri agdyklyk edýär. Ýurduň çäGINE düşýän bol ýylylyk ekerançylygy bütün ýylyň dowamynda alyp barmaklyga, her ýylda iki hasyl almaklyga mümkinçilik berýär. Ygalyň in köp düşýän ýeri Günbatar Gat we Gimalaý daglarydyr (ýylda 600 millimetre çenli). Dünýäniň in ygally ýeri bolan Şillong tekiz daglygyna ýylda 12 000 mm golaý ygal düşýär. Ygalyň in az düşýän ýerlerine Tar çöli (100 millimetre golaý) we Indostanyň merkezi bölegi (300-500 millimetr) degişlidir. Hindistanyň içerki suwlary köp sanly derýalardan ybaratdyr. Ýurduň derýalary iýmitleniş çeşmeleri boýunça «gimalaý» we «dekan» toparlaryna bölünýär. Gimalaý toparyna degişli derýalar (Gang, Brahmaputra) esasan gar-buzlardan we ýagyşdan iýmitlenip, ýylyň dowamynda doly akymynda akýarlar. Dekan tekiz daglygyndan gözbaşyny alýan derýalar (Godawari, Mahanadi, Krişna, Narmada) esasan ýagyşlardan, mussonlardan iýmitlenýärler. Şonuň üçin bu derýalaryň akymy güýçli üýtgep, iýundan oktyabr aýlary aralygynda joşup durýar. Hindistanyň derýalarynyň köpüsiniň suwaryş çeşmesi, elektroenergiýa almak, hem-de derýa ulag ýollary hökmünde ähmiýeti uludyr.

Hindistanyň çäginde ýaýran mes toprakly ýerler ekerançylyk üçin amatlydyr. Gang düzlüğünde derýalaryň getiren mes topraklary ýaýrandyr. Ýurduň köp bölegini tutýan dekan tekiz daglygynyň toýunly topraklary tebigy mesligi bilen tapawutlanýar. Maldarçylyk üçin tebigy ot binýady çäkli. Oba hojalygynda ýaramly meýdanlaryň esasy bölegi sürümlü ýerlerdir. Hindistan biodürlilige baý ýurtdyr. Ösümlük dünýäsiniň 33% endemikdir. Hojalyk işleriniň artmagy we medeni çäkleriň giňelmegi netijesinde tokaý baýlyklarynyň tutýan meýdany yzygiderli azalýar. Andaman adalarynda tropiki ygally, daglyk sebitlerinde bolsa pürli tokaýlar ösýär. Tokaýlar häzirki wagtda ýurduň çäginin 20 göterimini tutýar. Ilatyň aşa gürlüligi we tebigy landşaftlaryň uly derejede özgerdilmegi Hindistanyň haýwanat dünýäsiniň düýpgöter azalmagyna getirdi. Hindistanyň özboluşly biologiki baýlyklaryny gorap saklamak we baýlaşdyrmak maksady

bilen, ýurtda 500 gowrak milli seýilgähler we goraghanalar, şol sanda 13 sany biosfera goraghanalary döredildi.

Hindistanyň köp görnüşli we uly gorly tebigy resurslary ýurduň ykdysady taýdan ösdürilmegine oňaýly täsirini ýetirýär. Energetiki resurslardan daş kömrüň gurlary uly ähmiýete eýedir. Daş kömrüň uly gurlary ýurduň demirgazyk-gündogar, goňur kömrüň gurlary bolsa günorta-gündogar böleginde ýerleşýär. Hindistanyň monasitli çägelinde energiýanyň wajyp çeşmesi hasaplanýan, radioaktiw element bolan toriýniň uly gurlary jemlenendir. Ýurduň günbatarynda we Arap deňiz kenarynda nebitiň we gazyň gurlary bar. Ýurt demir we marganes magdanlarynyň, boksitiň dünýä ähmiýetli gurlaryna eýedir. Hindistanda mis, wolfram, kobalt magdanlarynyň, altynyň, almazyň, uranyň iri senagat ähmiýetli gurlary jemlenendir.

Hindistan Respublikasy ilatynyň sany boýunça (1,2 milliard adam) dünýäde Hytaýdan soň ikinji orunda durýar. Dogluşy kemeltmek maksady bilen, alnyp barylýan demografik syýasata garamazdan, Hindistanda ýokary tebigy artyş saklanýar. Ilatyň tebigy ösüşi her ýyl 2 göterimden geçýär. Ilatyň 40 göterimden gowragy 14 ýaş çenli çagalardan we ýetginjeklerden, 55 göterime golaýy 15–59 ýaş aralygyndaky we 5 göterimden gowragy 60 we ondan ýokarky ýaşdaky adamlardan ybaratdyr. Ilatyň ýokary tebigy ösüşi we köp sanly ýaş nesli iş bilen üpjün etmek meselesi wajyp ähmiýete eýedir. Ilatynyň sanynda erkek adamlar agdyklyk edýär. Ilatyň 51,5% erkek adamlar, 48,5% aýal adamlar. Hindistanyň ilatynyň sowatlylygynyň orta görkezijisi 64,8% deň.

Hindistanda ilatyň gürlüğü 1 inedördül kilometre ortaça 364 adamdan düşýär. Ilatyň ýerleşşi deň dälidir. Deňiz kenarýaka çäklerinde ilatyň gürlüğü 1 inedördül kilometre 700 adama ýetýär, Gang düzlüginde 400–450, demirgazykdaky daglyk çäklerde bolsa 20–25 adama ýetýär. Hindistanyň ilatynyň 70% golaýy oba ýerlerinde ýaşaýar. Uly şäherleriň sany boýunça Hindistan Russiýadan we Hytaýdan soň üçünji ýerde durýar. Ilatynyň sany boýunça Mumbaý (13,7 million adam), Deli (12,1 million adam), Bangalor (5,2 million adam), Kalkutta (5,1 million adam), Çennaý (4,6 million adam), Haýdarabad

(4,0 million adam), Ahmadabad (3,9 million adam) şäherleri tapawutlanýar. Mumbaý dünýäniň iň uly şäherleriniň biri bolup, Hindistanyň durmuşynda wajyp orny tutýar. Mumbaý Hindistanyň port, senagat, maliýe, söwda we medeni merkezidir.

Hindistan işçi güýjüniň sany boýunça (520 million adam) dünýäde ikinji orunda durýar. Şol bir wagtyň özünde ýurtda, aýratyn hem oba ýerlerinde we kiçi şäherlerde ýokary hünärli, häzirki zaman tilsimatlaryny dolandyryp bilýän hünärmenleriň ýetmezçiligi duýulýar. Ýokary depginde sany artýan işçi güýjüni iş bilen üpjün etmek döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugrudyr. İşçi güýjüniň 60% oba hojalyk, 28% hyzmatlar we 12% senagat pudaklarynda zähmet çekýärler.

Hindistan köp milletli ýurtdyr. Hindistan iki sany uly hindi-ariý we drawidiý dil maşgalalarynyň watanydyr. Hindi iň giň ýaýran dil bolup, ol resmi döwlet dilidir. Inlis dili dolandyryşda, işewürlikde we bilimde «kömekçi resmi dil» derejesine eýedir. Ilatyň köp böleginiň gürleýän 21 sany dili resmi taýdan Hindistan Respublikasynyň konstitusiasynda kesgitlenen.

Hindistanyň halklary dürli dinlere uýýarlar. Ilatyň 80,5% induizm dinine uýýar. Beýleki dinlerden yslam (13,4%), hristian (2,3%), sikhizm (1,9%), buddizm (0,8%) dini hem bar.

Hindistan 150 ýylyň dowamynda Beýik Britaniýanyň koloniýasy boldy. Kolonial şert we koloniýadan öňki durmuş-ykdysady özboluşlylygyň aýratynlygy köp derejede ýurduň milli hojalygynyň düzümini kesgitledi. Syýasy garaşsyzlygyny gazanandan (1947-nji ýyl) soňky döwürdäki ykdysady ösüşi iki sany iri döwre bölmek bolar. Onuň birinjisi garaşsyzlygy alan ýylyndan başlap 1990-njy ýyla çenli, ikinjisi bolsa 1990-njy ýyldan şu wagta çenli bolan döwri alýar. Birinji döwrüň ykdysady syýasaty «Gatyşyk ykdysadyýetli» ugra esaslanyp, onda döwlet hojalyk gurluşygyna işjeň gatnaşyp, kolonial ykdysadyýeti düzümläýin, tehnologik hem-de çäkleýin özgertdi. Döwlet eýeçiligi ýurduň ykdysadyýetinde möhüm ähmiýete eýe boldy. 1990-njy ýylyň başyna ýurduň jemi içerki önüminiň 25% gowragy döwlet eýeçiliginiň paýyna düşdi. Esasy milli hojalyk pudaklaryň 28-si döwlet gözegçiligindedi. Hususy milli maýa goýum

diňe ýeňil we azyk senagat kärhanalaryna eýelik edýär. Senagatyň ösüş derejesi içerki islegi doly kanagatlandyryp bilmeýärdi. Oba hojalygynda geçirilen möhüm özgerişikler netijesinde pudagyň önümliligi ýokarlanýar. 1990-njy ýylyň başyna «Gatyşyk ykdysadyýetli» model öz mümkinçiligini doly gutardy. Milli hojalygyň wajyp pudaklaryna esaslanýan döwlet sektory ýokary girdejili işläp bilmedi. Bu bolsa býujet ýetmezçiligine, bahalaryň galmagyna we inflýasiýa getirdi. Şonuň üçin, 1990-njy ýyldan başlap «Gatyşyk ykdysadyýetli» modeliniň köp alamatlaryny özünde jemleýän täze durmuş-ykdysady özgerişikli – ykdysadyýeti liberallaşdyrýan, döwlet sektorynyň täsirini azaldýan täze döwre geçilip başlandy. Hindistanyň ykdysady ösüşiniň ikinji döwründe, esasan, oba hojalyk önümçilik bazarynda bäsleşikli şert döretmekden ugur alyndy. Oba hojalygynda ykdysady işjeňlige we bazar ýörelgelerine oňaýsyz täsir eden döwlet gözegçiligi we düzgünleşdirilmegi ýatyryldy. Senagatda döwlet aktiwiniň bir bölegi hindi telekeçilerine satyldy, döwlet kärhanalaryna hususy maýa goýumlaryny gönükdirmeklige mümkinçilik döredildi. Geçirilýän ykdysady reformalar netijesinde Hindistan Respublikasynyň çykdajyly ykdysady modeli ýokary ösüşli ulgam bilen özgerdildi. Bu bolsa býujet ýetmezçiliginiň azaldylmagyna, inflýasiýanyň pese garmagyna hem-de ýurduň ykdysady ösüş depgininiň yzygiderli ýokarlanmagyna getirdi. Ýagny 1990-njy ýyllarda Hindistanyň jemi içerki önüminiň orta ösüş depgini 5,8% deň bolan bolsa, bu görkeziji XXI asyryň birinji onýyllygynda 8% golaý ýokarlandy. Amala aşyrylýan ykdysady özgertmeler Hindistan döwletiniň dünýä hojalygyna amatly goşulýşmagyna oňaýly şert dörettdi. Ýurduň ykdysadyýetine erkin ýagdaýda daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek maksady bilen degişli kanunlar kabul edildi.

Kiçi önümçilik Hindistanyň industrial aýratynlygydyr. Ýurduň kiçi önümçiligi adaty we häzirki zaman görnüşlerine bölünýär. Adaty önümçilik hünär-senetçilik görnüşde bolup, ol esasan el zähmetine we sada gurallara daýanýar. Bu önümçilikler, esasan, ýurduň oba ýerlerinde we kiçi şäherlerinde ösendir. Adaty kiçi önümçilikler nah mata, haly dokamaklyga, sada gurallary, altyndan, kümüşden, misden

dürli şaý-sepleri öndürmeklige ýöriteleşen. Adaty kiçi kärhanalaryň sany 3,5 milliona golaý bolup, olaryň öndürýän önümleri içerki we daşarky bazarlara ugradylýar. Häzirki zaman kiçi önümçilikler düýpli maýa goýumlaryň möçberi boýunça kesgitlenýär. Häzirki zaman tehnologi enjamlar bilen üpjün edilen bu kiçi kärhanalar, esasan, şäherlerde ýerleşýär. Häzirki zaman kiçi kärhanalaryň paýyna ýurduň senagatynyň esasy maýasynyň 5% we senagat pudaklarynda işleýänleriň 30% düşýär. Häzirki zaman kiçi kärhanalaryň öndürýän önümleri köp ugurlydyr. Elektronika, kompýuter, gurallar, stannok we enjamlar öndürmeklik kiçi kärhanalarda has ösen ugurdyr. Hindistanyň eksportynyň üçden bir bölegi kiçi önümçilikleriň paýyna düşýär. Ýurduň ykdysady syýasaty kiçi telekeçiligiň ähli görnüşlerini dürli ugurlar boýunça ösdürmeklige gönükdirilendir.

Hindistan Respublikasy industrial-agrar ýurtdyr. Hindistanda hojalygyň ähli ugurlary ösdürilýär. Ýurduň milli hojalygynda oba hojalygy, hyzmatlar we senagat aýratyn orny tutýar. Jemi içerki önümiň 28% oba hojalygyň, 54% hyzmatlaryň we 18% senagatyň paýyna düşýär.

Hindistan senagat taýdan ösen ýurt. Ýurduň işçi güýçleriniň 12% we jemi içerki önümiň 18% şu pudagyň paýyna düşýär. Hindistanda senagat pudaklarynyň dürli ugurlaryny ýerleşdirmek we ösdürmek üçin köp görnüşli tebigy resurslar we durmuş şertler bar. Kolonial döwürde ýurduň senagaty diňe mineral çig-mallary gazyp almaklyga, ýeňil we azyk önümçiligine ýöriteleşýärdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Hindistanyň senagaty pudaklaýyn we çäkleýin özgerdi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ýeňil senagaty güýçli depginde ösdürildi. Soňky ýyllarda ýurduň senagatynyň düzüminde ýeňil we azyk senagat pudaklary bilen bir hatarda, düýpgöter täze önümçilikler, şol sanda, maşyn gurluşygynyň dürli pudaklary uly ösüşlere eýe boldy. Eger 1950-nji ýyllarda dokma pudagy ýurduň senagat önüminiň 50% golaýyny beren bolsa, häzirki wagtda bu görkeziji 12% çenli pese gaçdy. Şol bir wagtyň özünde maşyn gurluşygynyň önümi 8-den 22% çenli ýokarlandy. Täze senagat gurluşygy önümçiligiň ýerleşişine hem öz täsirini ýetirdi. Kolonial döwürde Hindistanyň senagat kär-

hanalary, esasan, iri hem-de port şäherlerde jemlenipdi. Häzirki wagtda öňki kärhanalaryň ösüşine ýardam bermek bilen bir hatarda, täze şäherlerde täze önümçilik pudaklary döredilýär. Täze önümçilik pudaklar, esasan, ýokary taýýarlykly hünärmenleriň bar ýerlerinde döredilýär. Senagatyň esasy pudaklaryna awtomobil gurluşygy, himiýa, sement, azyk, elektronika, maşýngurluşygy, tebigy baýlyklary gazyp alýan, nebit, farmasewtika we dokma önümçilikleri degişlidir.

Hindistanyň ýokary depginli ykdysady ösüşi uly möçberde energoresurslary talap edýär. Şol sebäpli ýurtda sarp edilýän energoresurslaryň möçberi yzygiderli artýar. Häzirki wagtda Hindistan nebitiň sarp edilişi boýunça dünýäde altynjy, daş kömrüň sarp edilişi boýunça bolsa üçünji ýerde durýar. Hindistanyň energetika hojalygy öň, esasan, ýurduň gündogar böleginde gazylyp alynýan kömre esaslanýardy. Häzirki wagtda Arap deňiz kenarynda we ýurduň günbatarynda nebit gazylyp alynýar. Ýurtda nebitiň çykarylyşynyň hem-de onuň importynyň artmagy netijesinde ýangyç balansy özgerdi. Hindistanda öndürilýän elektroenergiýanyň uly bölegi ýylylyk elektrostansiýalaryň paýyna düşýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda iri gidro we atom elektrostansiýalary işe girizildi. Hindistanyň energetika pudagyňyň ösmegi bilen daşary ýurtlardan import edilýän ýangyjyň we elektroenergiýanyň möçberi belli bir derejede azalýar. Hindistanyň metallurgiýa zawodlary daş kömrüň hem-de demir we marganes magdanlarynyň gazylyp alynýan gündogar sebitindäki Bokaro, Durganpur, Rourkela, Bhilay, Wisakhapnamed şäherlerinde ýerleşýär. Bu zawodlar ýurduň metala bolan islegleriniň köp bölegini üpjün edýär. Ýurduň agyr maşyn gurluşyk kärhanalary gara metallurgiýa zawodlaryň golaýynda jemlenendir. Ulag, çylşyrymly maşyn gurluşyk kärhanalary Kolkata, Mumbaý, Ahmadabad, Çennaý, Çit-tarandjan, Rançi şäherlerinde ýerleşýär. Bu zawodlar, esasan, metal kesiji stanoklary, elektrotehniki enjamlary, ulag we oba hojalyk maşýnlaryny öndürýär. Hindistanyň reňkli metallurgiýa pudagynda alýumin önümçiligi ösendir. Ýurduň demirgazyk-gündogar çäginde ýerleşen alýumin çig mallarynyň golaýynda alýumin öndürýän kärhanalar hereket edýär. Soňky ýyllarda Hindistanda ylmy hünärmenleri

talap edýän atom, elektron, aerokosmiki pudaklary ösýär. Himiýa senagatynda nebithimiýa, farmasewtika we dökün öndürmeklik ösendir. Sandri şäheri ýurduň himiýa senagatynyň merkezi hasaplanýar. Gurluşyk materiallary öndürýän kärhanalar esasan, sement önümçiligine ýöriteleşendir. Ýeňil senagat pudaklarynyň arasynda dokma we aýakgap önümçiligi has ösendir. Nah matalar, jut önümleri, ýün ýaglyklar, halylar we keçeler ýeňil senagaty pudagynyň esasy eksport harytlarydyr. Azyk senagaty ýerli çig mallaryň esasynda ösümlük ýaglaryny, gant, dürli şerbet, balyk önümlerini öndürmeklige ýöriteleşýär.

Hindistanyň tebigy şertleri oba hojalyk pudaklaryny ösdürmek üçin amatlydyr. Hindistanyň işçi güýçleriniň uly bölegi, ýagny 60% oba hojalyk pudaklarynda zähmet çekýärler. Hindistanyň oba hojalyk önümleriniň köp bölegini ekerançylyk pudagy berýär. Ýurduň sürüm meýdanlary 141 million gektardan gowrak bolup, şonuň 15 million gektarynda ýylda iki gezek ekin ekilip, hasyl alynýar. Hindistanyň esasy ekerançylyk zolagy Hindi-Gang pesliginde ýerleşýär. Hindistanyň ekin meýdanlarynyň uly bölegini, ýagny 80% gowragyny azyk ekinleri tutýar. Azyk ekinlerinden esasan şaly, bugdaý, mekgejowen ösdürilip ýetişdirilýär. Şaly ekerançylygy deňiz kenar ýakasyndaky pesliklerde, Gangyň we Brahmaputranyň aşaky we ortaky akymlarynda has ösendir. Bugdaý Gang derýasynyň ýokary we orta akymlaryndaky suwarymly ýerlerde ekilýär. Darynyň esasy bölegi Dekan tekiz daglygynda ekilýär. Tehniki ekinlerden, esasan, gant çişňirigi, gowaça, jut, çay ösdürilip ýetişdirilýär. Gant çişňirigi Gang derýasynyň jülgesinde, gowaça Dekan tekiz daglygynyň demirgazyk-günbatarynda hem-de Hindi-Gang derýa aralygynda ekilýär. Pagtany ösdürip ýetişdirmek boýunça Hindistan dünýäde ikinji ýerde durýar. Ýurtda arahis, tagamly nygmatlary, kofe ösdürip ýetişdirmeklige aýratyn ähmiýet berilýär. Çay Hindistanyň esasy eksport ekinidir. Çay Gündogar Gimalaýyň dag eteklerinde has köp ekilýär.

Hindistanyň maldarçylyk pudagyny ösdürmek üçin tebigy ot binýady çaklidir. Hindi halky mal etini az iýýär, dini adamlar bolsa iri şahly mallary keramatly hasaplap onuň etini iýmeýärler. Şonuň

üçin, Hindistanyň oba hojalyk pudagynda maldarçylyk ekerançylyga garanyňda az girdeji berýär. Iri şahly mallaryň sany boýunça Hindistan dünýäde birinji ýerde durýar. Maldarçylyk, aýratyn hem goýundarçylyk ýurduň demirgazyk-günbatarynda ösendir. Hindistan dünýä boýunça uly möçberde süýt öndüriji ýurtdyr. Deňizýaka kenarlarynda balyk hojalygy ösen. Balyk önümlerini öndürmek boýunça Hindistan dünýäde altynjy orunda durýar.

Hindistan Respublikasynda hyzmatlar pudagy ýokary depginde ösýär. Ýurduň täsin we owadan relýefi, gadymy şäherleri we binalary dünýä syýahatçylarynyň üns merkezindedir. Hindistan tebigatynyň gözelligi hem-de orta asyrlarda gurlan ymaratlar bilen jahankeşdeleri özüne çekýär. Diňe ýurduň paýtagty Deli şäherinde ýerleşýän bütündünýä ähmiýetli taryhy ýadygärlikleriniň sany 60 müňe ýetýär. Ýurduň ykdysady girdejisiniň esasy bölegini syýahatçylyk pudagy berýär. Hindistana gelýän syýahatçylaryň sanynyň artmagy bilen söwda we hyzmatlar pudagy uly ösüşe eýe bolýar. Hyzmatlar pudagynda ýurduň işçi güýçleriniň 28% zähmet çekýän hem bolsa, jemi içerki önümiň 54% şu pudagyň paýyna düşýär. Hindi halkyna ýurduň taryhy we keramatly ýerlerine zyýarat etmeklik mahsusdyr. Ýurduň ähli taryhy hindileriň keramatly hasaplaýan Gang derýasy bilen aýrylmaz baglanyşykdadyr. Hindistanda kinoindustriýa pudagy güýçli ösendir. Çennaý we Mumbaý şäherleri ýurduň kinoindustriýa merkezleridir.

Ösýän ýurtlaryň arasynda Hindistan ösen ulag ulgamy bilen tapawutlanýar. Hindistanda ulaglaryň ähli görnüşleri ösendir. Ýurduň içerki ýük we adam gatnawynda demir ýol ulaglaryna esasy orun degişlidir. Hindistanyň demir ýol ulaglarynda her ýyl 6 milliarda golaý ýolagçy gatnadylýar we 350 million tonna ýük daşalýar. Ýurduň içinde ýükleri daşamakda we adamlary gatnatmakda ikinji orunda awtomobil ulagy durýar. Gang, Krişna, Godawari, Kaweri derýalarynyň aşaky akymlarynda derýa ulagy ösendir. Hindistanda derýa akymalarynyň ýylyň dowamynda güýçli üýtgäp durýanlygy sebäpli, ýurtda derýa ulaglarynyň ähmiýeti uly däl. Halkara gatnaşyklarynda howa ulagynyň tutýan orny ýylsaýyn artýar. Häzirki wagtda Hindistanda 454 sany aeroport hereket edýär. Hindistanyň

daşary söwda gatnaşygynda deňiz ulagynyň ähmiýeti has uludyr. Mumbaý, Kalkutta, Çennaý ýurduň esasy port şäherleridir. Nebit we gaz pudagynyň ösüp başlamagy bilen geçiriji turbalar ulgamy hem ösýär.

8.3. Päkistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy meýilleri

Päkistan Yslam Respublikasy Günorta Aziýanyň demirgazyk-günbatar böleginde ýerleşýär. Meýdany 804 müň inedördül kilometr. Ilaty 163 million adamdan gowrak. Paýtagty Yslamabat şäheri. Päkistan günbatarda Eýran, demirgazyk-günbatarda Owganystan, demirgazyk-gündogarda Hytaý we günorta-gündogarda Hindistan döwletleri bilen araçäkleşýär.

Päkistan Yslam Respublikasy 1947-nji ýylda özüniň garaşsyzlygyny gazandy.

Päkistan döwletine uly derejede bolmadyk durmuş-ykdysady ösüş häsiýetlidir. Ykdysady taýdan işjeň ilatyň 44% gowragyny özünde jemleýän we ýurduň 23,1% jemi içerki önümini öndürýän pudak bolup oba hojalygy hasap edilýär. Şol bir wagtyň özünde gaýtadan işleýän senagatyň (esasan azyk we dokma) paýyna ýurduň jemi içerki önüminiň 18,3% düşýär. Uly ýaşdaky ilatyň sowatlylyk derejesi 50% geçýär.

Ýurduň durmuş-ykdysady meselelerine garamazdan Päkistan köp ugurly ykdysadyýete eýedir. Ýurduň ykdysadyýetinde hususyýetçilik esasy rol oýnaýar. Päkistanyň ykdysadyýetiniň ýyllyk ösüş derejesi 3% gowrakdyr. Päkistanyň ykdysadyýetiniň esasy meselesi býujet ýetmezçiliginiň ösmegidir, ol käbir ýyllarda jemi içerki önümiň 10% hem geçýär. Ony çözmegiň esasy guraly bolup içerki we daşary karz pul alma hem-de ýetmezçilikli maliýeleşdirmek syýasaty durýar. Bu bolsa öz gezeginde puluň hümmetiniň gaçmagyny häsiýetlendirýär.

1990-njy ýyllaryndan başlap Halkara walýuta Fondunyň we Bütindünýä bankynyň hödürlemesi esasynda Päkistanyň häkimiýeti li-

beral ykdysady reformalary geçirip başlady. Özgertmäniň esasy maksady döwlet býujetiniň we töleg balansynyň ýetmezçiligini azaltmak; hümmetsizlenmegiň derejesini peseltmek; esasy bolsa – ykdysadyýeti kadalaşdyrmazlyk we hususy sektoryň roluny ýokarylandyrmak hem-de milli ykdysadyýeti, kem-kemden daşary döwletler üçin açmak bolup durýar.

XXI asyryň başyndan bäri geçirilýän ykdysady reformalar ykdysady ösüşiň ýokary derejesini gazanmaklyga mümkinçilik berdi. 2003–2008-nji ýyllar aralygynda ykdysady ösüşiň ýetmezçiligi ep-esli azaldyldy. Döwlet çykdajylaryna gözegçiligiň has güýçlendirilmegi we şol bir wagtda salgyt reformalarynyň geçirilmegi netijesinde býujetiň girdejileri çykdajylardan artyp başlady.

Şol bir wagtda ýurduň salgyt sektorynyň esasy meselesi az sanly salgyt töleýjileriň bolmagydyr (163 million ilatyň diňe 1,5 milliony girdeji salgytlaryny töleýär, galanlary bolsa garyplygy sebäpli tölegden boşadylandyr).

Hümmetsizlenmegiň garşysyna geçirilen çäreler hem öz oňyn netijesini berip başlady. Eger 1990-njy ýyllarda hümmetsizlenmegiň ortaça ýyllyk derejesi 10–14% bolan bolsa, bu görkeziji 2004–2008-nji ýyllarda 6–9% çenli pese düşdi.

Daşary ýurt maýadarlaryny özüniň gymmat bahaly kagyzlaryna bolan gyzyklanmany artdyrmak we päkistan rupiýasynyň kursuny berkitmek maksady bilen, 1990-njy ýyllaryň başynda Päkistanyň walýuta kanunçylygy hem liberallaşdyryldy.

Ýurduň ykdysadyýetinde hususy sektoryň eýeleýän ornuny artdyrmak maksady bilen, Päkistanyň häkimiýeti kärhanalary, şol sanda telekommunikasiýa we käbir energiýa kompaniýalaryny hususlaşdyrýar. Hususlaşdyrmak işine daşary ýurt maýadarlary hem çekilýär, olar üçin ykdysadyýetiň ähli sektory açykdyr. Döredilen mümkinçiliklere garamazdan hususlaşdyrmagyň derejesi ýokary däl. Soňky ýyllarda iri döwlet kärhanalarynyň diňe 5% golaý paýnamalary hususlaşdyryldy.

Päkistanda geçirilýän özgertmeleriň ýene-de bir wajyp ugry, ýurtda erkin eksport-önümçilik zolaklarynyň döredilmegidir. Erkin

eksport-önümçilik zolaklarynyň döredilmegi daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmeklige, senagat we oba hojalyk önümçiliklerini gurmaga, hem-de täze iş orunlarynyň döredilmegine, durmuş meseleleriň çözülmegine mümkinçilik berdi. Häzirki wagtda ýurtda resmi taýdan şular ýaly zolaklaryň başisi hasaba alnandyr. Bu zolaklaryň ösdürilmegine, taslamalary maliýeleşdirmeklige diňe päkistanly däl, eýsem daşary ýurtly telekeçiler hem (aýratyn hem hytaýly telekeçiler) işjeň gatnaşýarlar. Ýurduň içinde toplanýan maýa goýumlar ýokary derejeli ykdysady ösüşi üpjün etmäge ýetenok. Şol sebäpli maliýeleşdirmegiň daşarky çeşmeleri (esasan kömek görnüşinde we hususy daşary ýurt maýalary) köp babatda Päkistanyň ykdysady ösüşini üpjün edýär.

Daşary ýurt kömeginiň esasyň häzirki wagtda zaýomlar (ähli kömegiň 80% gowragy), şeýle hem sowgat edilen we muzdysyz pul kömegi tutýar. Döwletiň üsti bilen geçýän daşary ýurt zaýomlarynyň we kömek pullarynyň akymy her ýylda 2 milliard dollara golaýlaýar, ýagny ol jemi içerki önümiň 3,5% golaýyny tutýar.

Päkistan Yslam Respublikasy öz çäginde daşary ýurt maýa goýumlaryny göni çekmek üçin işjeň syýasaty geçirýär. Emma şol syýasatdan gelýän akym ýylda 1 milliard dollardan geçenok, onuň Päkistanyň ykdysadyýeti üçin toplanan möçberi bolsa bary-ýogy 8 milliard dollardan geçdi (bu möçber ýurduň ykdysadyýetine gönükdirilýän ähli maýa goýumlaryň 4-den 11%-e çenlisini üpjün edýär). Beýik Britaniýa, ABŞ, Hytaý we Pars aýlagy ýurtlary esasy maýa goýujylar bolup çykyş edýär.

Daşary ýurtlarda zähmet çekýän raýatlaryň geçirýän pullary wajyp ähmiýete eýedir. 2004–2005-nji maliýe ýylynda onuň möçberi 3,9 milliard dollara deň boldy.

Sowda balansynda importyň elmydama eksportdan artmagy Päkistanyň daşary söwdasynyň esasy maksadydyr. Soňky ýyllarda onuň aratapawudy yzygider azalýar (2004–2005-nji maliýe ýylynda onuň möçberi 3,3 milliard dollara deň bolupdy). Ýurduň eksportynyň haryt düzümi has çäklidir (ýurduň ähli eksportynyň $\frac{3}{4}$ bölegi 10 sany önümiň paýyna düşýär) hem-de ähli eksportyň 50% golaýy oba hojalyk

bilen baglanyşyklydyr. Päkistanyň ykdysadyýetiniň senagatlaşmagy netijesinde soňky ýyllarda eksportyň düzüminde taýýar önümleriň möçberi artýar. Häzirki wagtda Päkistanyň eksportynyň esasy görnüşleri bolup dokma we ýüplük, taýýar egin-eşikler, tüwi, gön-deri çig maly we taýýar önümler, haly, balyk we balyk önümleri çykyş edýär. Päkistanyň esasy söwda hyzmatdaşlaryna ABŞ, Ýaponiýa, Hytaý, Günbatar Ýewropa we Pars aýlagynyň ýurtlary degişlidir.

Päkistanyň daşary ýurtlara bergisi has wajyp meseleleriň biri bolup durýar. 2005-nji ýylda daşary ýurtlara bergisiniň möçberi 40 milliard dollara golaýlady. Ýurduň eksportyndan gelýän serişdäniň 34% gowragy her ýylda bergileri üzmeklige göýberilýär. Ýurduň resmi altyn pul ätiýaçlygy köp däl. 2006-njy ýylda onuň möçberi 11,5 milliard dollara ýetdi.

8.4. Bangladeş durmuş-ykdysady modeliniň tapawutly alamatlary

---

Bangladeş Halk Respublikasy köp gurluşly agrar-industrial ýurt. Bangladeş dünýäde ilatyň iň gür ýerleşen ýurdy (2010-njy ýylda 144 mün inedördül km meýdanda 159 mln adam ýaşaýar). Bangladeşde ilatyň tebigy artyşy ýokary bolup ol her ýylda 1,4% golaýdyr. Bangladeş 43 sany has pes ösen dünýä ýurtlarynyň hatarynda durýar. Ilatynyň 30 göterime golaýynyň bir günlük girdejisi 1 dollara hem ýetenok.

Oba hojalyk Bangladeşiň ykdysadyýetiniň esasy pudagydyr. Ilatyň 64% oba hojalyk bilen meşgullanýar. Jemi içerki önümiň 30% golaýy şu pudagyň paýyna düşýär. Bangladeş döwletiniň esasy eksportyny hem oba hojalyk önümleri üpjün edýär.

Bangladeş döwletiniň ykdysadyýeti oba hojalyk bilen ýakyn baglanyşykly senagat pudaklaryna—dokma we tikin, çay, jut we gön-deri önümçiliklerine esaslanýar. Şol bir wagtda ýurtda häzirki zaman pudaklary bolan formasetika, himiýa, elektrotehnika, elektron önümçilikleri hem bar. Bu önümçilikleriň ösmeginde daşary ýurt

maýa goýumlary esasy orny eýeleýär. Soňky ýyllarda daşary ýurt investisiýasyny çekmegiň hasabyna gaz senagaty ýokary depginde ösýär. Ilatyň bilim derejesiniň pesligi, düýpli maýa goýumlaryň toplanýşynyň ýetmezçiligi häzirkі zaman pudaklaryny ösdürmeklige esasy päsgelçilik bolup durýar.

Garaşsyzlygyň ilkinji onýyllygynda (1971-nji ýydan başlap) Bangladeşiň häkimiýeti importa garşy modeli alyp bardy. 1980-nji ýyllaryň ortasyndan başlap ýurtda ýuwaş-ýuwaşdan geçýän eksporta niýetlenen açyk ykdysadyýet ýöredildi hem-de içerki hojalyk we daşary ykdysady sfera liberallaşdyrylyp başlandy. Şu modeliň ýöredilmegi netijesinde Bangladeşiň ykdysadyýetiniň ösüş derejesi ýylsaýyn ýokarlanyp başlady. 2001–2008-nji ýyllarda Bangladeşiň jemi içerki önüminiň ösüş derejesi 5–6% çenli ýokarlandy (bu görkeziji 1990-njy ýyllarda 4,8% we 1980-nji ýyllarda 4,4% deň boldy).

1990-njy ýyllaryň ahyryndan başlap käbir döwlet kärhanalarynyň hususlaşdyrylmagy, zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna we enjamlar parkynyň täzelenmegine getirdi. Hususy sektoryň tutýan ornunyň berkemeği häzirkі wagtda ýurtda hereket edýän iki sany – Dokk we Çittagont erkin ykdysady-önümçilik zolagynyň döremegine getirdi. Bangladeşiň häkimiýeti geljekde şular ýaly zolaklaryň ýene-de birnäçesini döretmeklige meýilleşdirýär.

Ykdysadyýetiň karz-bank ulgamynda hem belli bir özgertmeler geçirilýär. Ýurtda iki sany, ýagny Dokk we Çittagont fond biržalarynda 350-den gowrak kompaniýalaryň gymmat bahaly kagyzlary aýlanýar. Söwdanyň ortaça günlük aýlawynyň jemi 1,5 mln dollardan geçýär.

Bangladeşiň ykdysadyýetiniň esasy maliýe meselesi bolup býujetiň çenden aşa ýetmezçiligi çykyş edýär. (jemi içerki önümiň 5% golaýy). Onuň hem ýarysyna golaýy daşyndan gelýän serişdeleriň (häzirkі wagtda daşary ýurtlara bergisi 21 mlrd dollardan geçýär) we azalýan altyn pul ätiýaçlyklaryň hasabyna ýapylýar (häzirkі wagtda ätiýaçlyklyk serişdeleri 3,4 mlrd dollara deň). Ýurtda maliýe meselesiniň döremegine esasy täsir edýän sebäpleriň biri döwlet eýe-

çiligindäki köp sanly düşewüntsiz kärhanalary uly möçberli döwlet harajatlarynyň hasabyna saklamakdyr. Ýurduň durmuş aýratynlygyna görä häzirki wagtda bu kärhanalary hususylaşdyrmak mümkin däl (ilkinji nobatda, ilatyň sanynyň we işsizligiň ýokary derejede artmagy sebäpli).

Daşary ýurt maýasynyň akymy, ilkinji nobatda, daşary ýurtlaryň kömek serişdeleri Bangladeşiň ykdysadyýetinde aýgytly rol oýnaýar. Şol serişdeleriň hasabyna býujet çykdajylarynyň 20% golaýy maliýeleşdirilýär.

Bangladeşde göni çekilen daşary ýurt investisiýasyndan toplanan puluň möçberi köp däl. Onuň möçberi bary-ýogy 3 mlrd dollardan gowrakdyr. Daşary ýurt maýa goýumlary üçin liberal şertleriň döredilmegine garamazdan, ýurtda maýa goýum şertleri amatsyzdyr. Syýasy durnuksyzlyk, ýokary derejedäki parahorlyk we jenaýatçylyk, könelişen kanunçylyk esaslary, pes ösen infrastruktura göni daşary ýurt maýa goýumlaryny çäklendirýär.

Päsgel berýän sebäplere garamazdan daşary ýurtly hyzmatdaşlar ýurduň erkin eksporta niýetlenen zolaklaryndaky investision taslamalara has işjeň gatnaşýarlar.

Ýurduň hyzmatlar eksportynyň düzüminde işçi güýjüniň eksporty wajyp orny eýeleýär. Daşary ýurtda işleýän raýatlaryň zýygyderli geçirýän pul serişdeleriniň ähmiýeti döwlet üçin ujypsyzdyr. Her ýylda daşary ýurtlarda işleýän raýatlar 2 mlrd dollara golaý pul serişdelerini geçirýärler.

Daşary söwda Bangladeşiň ykdysadyýetinde wajyp orny eýeleýär. Ol ýurduň eksport kwotasynyň 14% gowragyny tutýar. Soňky onýyllygyň dowamynda daşyndan getirilýän çig mallaryň we enjamlaryň hem-de daşary ýurt firmalarynyň buýurmasy esasynda we arzan işçi güýçleriniň giňden ulanylmagy netijesinde tikin senagaty güýçli derejede ösýär. Taýýar eşikler, şol sanda trikotaž önümleri eksportyň esasy görnüşi boldy. Häzirki wagtda ýurduň eksportynyň 75% dokma senagatynyň önümleri tutýar. Şol bir wagtda jut we jut önümleriniň eksporty 1980-nji ýylda 68% bolan bolsa, bu görkeziji 2008-nji ýylda 1% çenli pese düşdi.

8.5. Şri-Lankanyň durmuş-ykdysady modeliniň esasy alamatlary

Şri-Lankanyň daşary söwdasy elmydama importyň eksportdan çalt artýanlygy bilen häsiýetlendirilýär. Ýurduň esasy eksport önümlerine çay (12–14%), kauçuk, gymmat bahaly daşlar we soňky ýyllarda dokma senagatynyň önümleri (egin-eşikler) degişlidir. Ýurduň importynda maşyn we enjamlar, himiýa senagatynyň önümleri agdyklyk edýär.

Şri-Lanka Demokratik Sosialistik Respublikasy orta derejedäki döwletleriň hatarynda durýar. Ýurduň jemi içerki önümi 87 mlrd dollar, adam başyna düşýäni bolsa 4,3 müň dollara deňdir. Oba hojalygynda ilatynyň 38% golaýy zähmet çekýär. Ýurduň jemi içerki önüminiň 18% şu pudagyň paýyna düşýär.

Senagat ýurduň jemi içerki önüminiň 27% berýär we bu pudakda ilatynyň 17% golaýy zähmet çekýär. Erkin ykdysady zolaklarda eksporta niýetlenen önümler öndürilýär hem-de çay we kauçuk ilkinji gezek gaýtadan işlenilýär.

Ýurtda toplanan umumy maýa goýumlaryň möçberi jemi içerki önümiň 27% düzýär. Emma 1983-nji ýyldan bäri dowam edýän singal-tamil milletara çaknyşygy ykdysadyýetiň ösüşini belli bir derejede togtadýar.

2002-nji ýyldan başlap ýurtda ykdysadyýeti ösdürmäge we ykdysady durnuklylygy gazanmaga gönükdirilen durmuş-ykdysady ösüş maksatnamasy amala aşyrylýar. Onuň esasy meselesi—döwlet bergisiniň möçberini azaltmak, ykdysady ösüşi höweslendirmek, işsizligiň garşysyna göreşmek we ilatyň girdejisini ýokarlandyrmakdyr. Bu maksatnamanyň ilkinji ugry bolup salgyt we maliýe ulgamynyň özgertmesi, energetiki meseleleri çözmek, ýurduň balyk hojalygyny dikeltmekden we ösdürmekden ybarat bolup durýar.

Şri-Lanka döwletine göni gelen daşary ýurt inwestisiýasynyň toplanan möçberi bary-ýogy 3 mliliard dollar möçberinde bolup, berilýän daşary ýurt kömek pullary Şri-Lankanyň durmuş-ykdysady ösüşinde uly ähmiýete eýedir.

IX bap

AFRIKA ÝURLARYNYŇ

DURMUŞ-YKDYSADY MODELİ

9.1. Afrika ýurtlarynyň ykdysadyýetine umumy syn

Afrika Ýewraziýadan soň, özüniň tutýan meýdany boýunça ikinji orunda durmak bilen, gury ýeriň ýigrimi göterimini tutýar. Yklymyň ini onuň demirgazygynda 7,5 müň kilometre, günortasynda 3100 kilometre çenli ýetýär. Yklymyň geografiki taýdan ýerleşşi amatly hasap edilýär. Sebäbi onuň daş-töweregini suw gurşap alýar. Ýöne bu amatlyklardan yklymyň hemme ýurdy peýdalanyp bilmeýär. Aýratyn hem Merkezi Afrika ýurtlary bu meselede kynçylyk çekýärler. Sebäbi Merkezi Afrika ýurtlarynyň açyk deňze göni çykalgasy ýokdur. Bu ýagdaý bolsa yzagalak ýurtlarynyň ýagdaýyny has hem kynlaşdyrýar.

Häzirki wagtda bu yklymda 50-den gowrak döwlet bar diýlip hasap edilýär. Ýöne olaryň hemmesi diýen ýaly yzagalak ýurtlardyr. Munuň sebäbi hem kolonial basyp alyşlaryň edýän täsirinden gelip çykýan netijesidir. Ilat häzirki günlerde yklymyň jemi ilatynyň 100-den 70 göterime golaýy garyplygyň in pes derejesinde ýaşaýarlar. Sowatsyzlyk bolsa tutuş yklymyň yzagalaklygynyň keşbini açyk görkezýän alamatlaryň biridir.

Afrika yklymynda häzirki wagtda 800 milliona golaý adam ýaşaýar diýlip hasap edilýär. Ilatyň etniki düzüminiň köpdürliligi boýunça Afrika diňe Aziýadan yza galýar. Yklymda jemi 200-den gowrak halklar we halkyýetler ýaşaýar. Bu halklaryň içinde in ululary—araplar ýorubatlar, hausa, fulbe we ahmarlardyr. Araplar we ahmarlar, esasan, Demirgazyk Afrikada ýaşaýarlar. Olar, esasan, musulman döwletlerdir. Afrikada ulanylýan diller onuň ýaşaýan milletiniň sanyndan hem köpdür. Gelip çykyşy birmeňzeş bolsa-da dürli-dürli dillerde gürleşýän halklar hem, özbaşyna aýry dilde gepleşýän taýpalary hem örän köp. Bu ýagdaý bolsa ilatyň özara düşünişmek meselesi-

ni has kynlaşdyrýar. Hut şonuň üçin hem Afrikanyň köp ýurtlary köp milletli döwlet hasap edilýär.

Afrika yklymyň ilatynyň aýratynlyklaryny belläp geçmek möhümdir. Ol hem bu yklymyň ilatynyň örän çalt köpeliýänligidir. Ilatyň köpeliş derejesi boýunça alanyňda bu yklym dünýä-de birinji orunda durýar. Bu ugurdaky rekord görkeziji Keniýa döwletine degişlidir. Bu ýurtda her 1000 adama 46 çaga düşýär. Afrika yklymy diňe bir 1990–2000-nji ýyllar aralygynda tas 4 esse diýen ýaly köpeldi. Ilatyň sanynyň şeýle ýokary derejede artmagy öň hem ykdysady taýdan gowşak ýurtlara has hem agyr täsir edýär.

Çaga ölümi örän ýokary derejededir. Bu görkeziji bu yklymda örän ýokary. Dogulýan 1000 çagadan 100-den gowragy bir ýaşyna ýetmän ýogalýar. Ilatyň ortaça ýaş düzümi hem örän pes. Ortaça ýaş bu yklymda 40–45 ýaş hasap edilýär. Bütindünýä boýunça açlykdan ölüň adamlaryň sany boýunça Afrika ýene-de birinji orunda durýar.

Yklymyň şäher ilatynyň sany hem onçakly ýokary däldir. Tutuş ilatyň 30 göterime golaýy şäher ilatydyr. Ýöne soňky wagtlarda şäherlerde ýaşamak isleýänleriň sany örän ýokary depginler bilen ösýär. Aýratyn hem bu ýagdaý Demirgazyk Afrika ýurtlaryna degişlidir. Ilatyň galan bölegi oba ýerlerinde ýaşaýar. Afrikanyň oba hojalygy häzirki zamanyň iň yzagalak pudagydyr. Şäher ilatynyň artmagyna esasy täsir edýän ýagdaýlaryň biri hem soňky wagtlarda bu yklymda daşary ýurtlara işçi güýjüniň barha köp çykyp başlamagy bilen düşündirilýär. İşçi güýjiniň çykýan ýurtlary, esasan, ösen ýurtlar bolup, olar şol ýurduň öň basyp alan ýurtlary hasap edilýär. Mysal üçin, Demirgazyk Afrikadan gidýän ilat, esasan, Fransiýa barýarlar. Sebäbi Fransiýa bu yklymyň 60 göterimini diýen ýaly basyp alypdyr. Ýöne iş gözläp gidýänlariň köpüsi ol ýurtlarda hem «bal gününe» batyp barmaýarlar. Sebäbi sowatsyzlyk zerarly işçi güýjüň aň-bilimi pesdir. Bu bolsa olara ýokary hak tölenýän işlerde işlemeklige mümknçilik bermeyär. Olar esasan ýerli ilatyň işläsi gelmeýän, hapa hasap edilýän işlerde işleýärler. Ýöne şeýle-de bolsa bu yklymdan işçi güýjüniň migrasiýasy barha artýar.

Geçen asyryň altmyşynjy ýyllarynda bu yklymda içerki migra-siýa has güýçlüdi. Sebäbi şol ýyllarda bu yklymda raýatlyk urşy möwç urýardy. Şonuň üçin hem şol ýyllarda gaçgaklaryň – bosgunlaryň köpüsi ol döwletden, beýleki döwlete geçýärdi. Sowuk urşuň tamamlanmagy bilen yklymda raýatlyk urşy hem kiplarlady. Ýöne indi ilatyň açlyk we gurakçylyk zerarly ondan-oňa göçmekleri entek hem dowam edýär.

Afrika yklymy tebigy baýlyklara örän baý hasap edilýär. Bu yklymda her dürli gazylyp alynýan tebigy resurslaryň örän uly, dünýä belli gorlary bar. Emma olaryň bolmagy hem döwletleri ýeterlik derejede kuwwatlandyryp bilmeýär. Sebäbi kolonial döwletler bu ýurtlaryň ykdysadyýetine örän güýçli täsir edýärler. Şonuň üçin hem olary diňe çig mal öndürýän bazaryna öwrüpdirlir. Umuman, dünýä bazaryna diňe çig mal çykarmak Afrikanyň häzirki zaman keşbidir. Gaýtadan işleýän senagat bu yklymda örän pes. Ýogsam yklymda altyn, kümüş, uran, nebit, gaz, kömür, demir, kobalt, mis, polimetallar we ş.m. ýaly dünýä bazarynda örän ýörgünli tebigy baýlyklary bar. Emma gaýtadan işleýän senagatyň bolmazlygy zerarly, bu çig mallar ösen ýurtlara mugtuna diýen ýaly alnyp gidilýär.

Diňe soňky ýyllarda käbir ýurtlarda gaýtadan işleýän senagat merkezleri gurlup başlandy. Mysal üçin, nebit we gazy gaýtadan işleýän kärhanalar Liwiýada, Alžirde, Tunisde, Müsürde gurulýar. Liberiýa, Mawritaniýa ýaly ýurtlar demir magdanlary gaýtadan işleseler, Gwineýa, Kamerun beýleki gazylyp alynýan magdanlary özleşdirilip başladylar. Umuman, yklymda häzirki zaman senagat nokatlary barha köpeliýär. Emma ilatyň durmuş ýagdaýy we ilatyň tebigy ösüşi bilen deňeşdireniňde bu ösüş örän ujypsyzdyr.

Afrika yklymy diňe bir ýerasty baýlyklara däl-de, eýsem ýerüsti baýlyklara hem örän baýdyr. Mysal üçin, yklymyň gury ýeriniň 10 göterimini tokaý tutýar. Bu tokaýlaryň arasynda seýrek duşýan gymmat bahaly agaçlar beýleki materiklere garanynda örän köpdür. Emma kolonial döwürde tokaýlyklar örän aýawsyz we rejesiz peýdalanylandygy üçin, yklymda indi olaryň tytýan meýdany örän azaldy.

Afrikada gür tokaýly ýurtlar diýlip häzirki wagtda Gabon, Zair we Kongo hasap edilýär. Bu döwletleriň ykdysadyýetinde tokaý hojalygy örän möhüm rol oýnaýar.

Afrikanyň örän özboluşly tropiki we subtropiki mes ýerleri bar. Umuman, mes toprakly ýerler yklymyň köp ýurtlaryna giňden ýaýrandyr. Emma bu toprak agrotehniki kadalar bozulanda örän tiz ýaramazlaşýar. Şol sebäpli hem yklymyň toprak zaýalanmasy örän ýokary. Bu ýagdaý aýratyn hem Merkezi Afrika ýurtlaryna degişli.

Gurakçylyk we tokaýlaryň yzygiderli çapylyp ýok edilmegi, yklymyň haýwanat dünýäsine hem örän uly zeper ýetirýär. Dünýä boýunça hasap edeniňde ýitip, ýok bolmak howpy abanýan haýwanlaryň aglaba bölegi bu yklymyň paýyna düşýär.

Umuman alanyňda, Afrika suw resurslaryna hem baý hasap edilýär. Yklymda dünýä belli derýalaryň birmäçesi mysal üçin, Nil, Kongo, Niger ýaly derýalar köplenç çygly, subtropik ýerlerden akyp geçýärler. Şonuň üçin hem bu derýalaryň suwy yklymyň köp ýurtlary üçin peýdasyz diýen ýalydyr.

Afrika tutuş ýer togalagynyň iň yssy materigidir. Sebäbi bu yklymy ekwator ikä bölüp, kesip geçýär. Ekwatoryň kesip geçýän zolagynda dünýäde iň uly Sahara çöli ýerleşýär. Bu çöl birmäçe döwletleriň territoriýasyna ýaýylyp ýatyr. Yklymyň iň gurak ýerleri hem bu çölün paýyna düşýär.

Bu çöle ýylyň dowamynda ýagşyň ýagmaýan ýerleri hem bolýar. Bu bolsa ösümlik we haýwanat dünýäsine ýaramaz täsir edýär.

Yklymda suw meselesini çözmek üçin ýerasty suwlar örän giňden ulanylýar. Geçmişden miras galan gurallar we şu günki tehnika daýanylyp, ýerasty suwlar bilen hem ekerançylyk ýöredilýär. Emma gurak ýyllarda ýerasty suwlaryň hem gory azaldy. Umuman alanyňda, materik suw resurslaryna baý hasap edilse-de, onuň geografiki taýdan deň ýerleşmezligi zerarly, köp ýurtlarda suw meselesi ör-boýuna galyp duran meseleleriň biridir.

Afrika ýurtlarynyň ykdysadyýeti üçin esasy mahsus zatlaryň biri hem bu yklymda oba hojalygy we dag magdany çykaryjy senagatyň agdyklyk etmegidir. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, işläp bejeriji se-

nagat, köplenç, başlangyç etapyndadyr. Afrikanyň ykdysadyýetine syn berlende, umuman deňeşdirilende, paýtagt, çig mal çykarýan we yzagalak toparlara bölýärler. Yklymyň ösen etraplary ýurduň paýtagtlary hasap edilýär. Ikinji orunda ösen ýerleri bolup çig mal çykarýan etraplar degişli hasap edilýär. Ýöne bu etraplar yklymyň keşbini açyp görkezýär.

Afrikanyň ykdysadyýetiniň esasy düzümi oba hojalygydyr. Oba hojalygynda ekerançylygyň paýy maldarçylyga garanynda ýokarydyr. Esasy ekilýän ekinler däneli ekinlerdir. Soňky ýyllarda ýurtlaryň arasynda ýöriteleşme hem bolup geçýär. Mysal üçin, Müsür – bugdaý, şaly ekse, Gabon – mekgejöweni köp ekip başlady.

Mallaryň baş sany boýunça Afrika hiç bir materikden yzda däl. Emma ösüşiniň ekstensiw ýol bilen gitmegi, şeýle hem eýeçiligiň dürli görnüşleriniň agdyklyk etmegi, et we süýt önümleri bilen özüni ekläp bilmeýär.

Ýurduň oba hojalygynyň tehniki bazasy örän gowşakdyr. Onuň hem birinji sebäbi suwaryş ulgamlarynyň örän gowşak ösenligi bilen düşündirilýär. Yklymyň ekerançylyk ýerleriniň 40 göterime golaýynda wagtal-wagtal güýçli gurakçylyk bolýar. Diňe soňky ýyllarda käbir ýurtlarda häzirki zamana mahsus suwaryş ulgamlary peýda boldy. Ol ulgamlar ekerançylygyň ösmegine uly itergi berip başlady. Maldarçylykda hem özgertmeler geçirilip başlandy. Hususy eýeçilikde durýan mallaryň sany artyp başlady. Hususy fermerleriň sany barha ýokarlanýar.

Yklymyň ykdysadyýetiniň ýene-de bir möhüm aýratynlygy bar. Ol hem milli senagatyň düýbünüň ýaňy tutulyp başlanmagydyr. Sebäbi daşary ýurt maýasyny – ýerli çig mallary özlerine satyn almak üçin diňe bu pudaga maýa goýýardylar. Döwletler hem eksporty höweslendirmek üçin çig mallaryň satylyşyny, şeýlelikde, ondan gelýän walýutanyň möçberini artdyrmak işleýärler. Bu bolsa gaýtadan işleýji, ýagny milli senagatyň ösüşine ters täsir edýär.

Yklymyň köp ýurtlarynda senagatyň düzüminde ýeňil we azyk senagatynyň paýy agdyklyk edýär. Şeýle hem maşyn gurluşyk metal-lurgiýa, himiýa senagatynyň paýyny artdyrmaklyk hem belleniýär.

Munuň üçin bolsa näçe diýseň mümkinçilikler bardyr. Bu ugry ösdürmek üçin esasy daýanylýan çeşmeler bolup tebigy baýlyklar we daşary ýurt kapitally çykyş edýär. Tutuşlygyna alanyňda agyr senagat bu yklymda ýok diýip bolmaz. Kābir az sanly ýurtlarda mysal üçin, Mūsūr, Zair, Zimbabwe ýaly ýurtlarda agyr senagat kārhanalary hem hereket edýär.

Yklymyň ulag ulgamy gowşak ösendir. Gaz ýa-da nebit geçirijiler, esasan, ýerli baýlyklary alyp gitmek üçin koloniýaçylar tараpyndan gurlandyr. Esasan gara ýollar ösdürilýär. Suw ýollary hem kenarýaka döwletleri üçin amatlydyr. Mysal üçin, Liberiýa döwletiniň esasy girdejisi gāmiler arkaly yük daşamakdan gelyär.

9.2. Afrika yklymynyň ösen ýurtlarynyň ykdysadyýeti

Afrika yklymy dünýäniň iň yzagalak bölegi bolsa-da, onda beýleki döwletlerden tapawutlanýan ýurtlar hem bar. Yklymyň iň ösen ýurtlary diýlip iki ýurt hasap edilýär. Olar Günorta Afrika Respublikasy, (GAR) beýleki bolsa Mūsūr Arap Respublikasydyr (MAR). Dürli ýagdaýlarda bu iki döwlet aýratyn ösüşlere eýe boldy. Olaryň hem özüne ýetik sebäbi bar. Ilki bilen ýurtlaryň ikisiniň hem açyk deňze göni çykalgalarynyň bolmaklygydyr. Şeýle hem dürli tebigy resurslara baý bolmaklygy bu döwletlere uly amatlyk döredýär.

Mūsūr Arap Respublikasy (MAR) ýeke bir Afrikanyň dāl, eýsem Arap Gündogarynyň hem esasy ýurtlarynyň biridir. Mūsūr gadymy medeniýetiň esasy ojaklarynyň biri bolup, ol gaty köp halklaryň medeniýetine hem güýçli täsir edýär. Bu ýurduň jemi meýdany 1001,4 müň inedördül kilometrdir. Bu döwlete Sinaý ýarym adasy hem degişlidir. Onuň meýdany 130 müň inedördül kilometr. Bu döwlet Afrikanyň demirgazygy, gündogarynda bolsa Sues kanalynyň çekilmegi bilen baglanyşyklydyr. Mūsūr Ysraýyl, Palestina, Liwiýa ýaly ýurtlar bilen araçäkleşýär. Demirgazygynda bolsa Ortaýer deňzi ýerleşýär. Sues kanaly bu ýurduň içi bilen jemi 173 kilometr akyp

geçýär. Sues kanalyňyň açylmagy netijesinde Ortaýer deňzinden Hindi ummanyna çenli iň gysga ýol bu ýurduň üstünden geçýär diýildi-gidir. Bu kanalyň açylmagy bilen Müsür örän amatly ýurda öwrülip-di. Sebäbi bu kanaldan geçýänligiň üçin tölenýän töleg ýurduň gyzyl walýuta girdejileriniň biri bolup durýar. Ýöne bu kanalyň Müsüriň üstüne betbagtçylyk getiren ýagdaýlary hem bolupdy. Sebäbi ilki iňlis, soňra ysraýyl basybalyjylary bu kanala göz gyzdyryp, ony öz gözegçiliklerinde sakladylar. Milli azat edijilik hereketiň netijesinde bu kanal ýene-de millileşdirildi.

Müsüriň esasy ilaty araplardyr. Olaryň hem aglabasy sünni musulmanlardyr. Şeýle-de az sanly hristianlar hem ýaşaýar.

Müsüriň paýtagty Kair şäheridir. Ol dünýäniň iň iri şäheriniň biridir. Häzirki wagtda onuň ilaty 16 million adama golaýdyr. Kair şäheri Müsüriň dini, medeni, ykdysady ojagydyr. Ýurduň jemi ilaty daşary ýurtly müsürlileri goşanyňda 63 million adam diýlip hasap edilýär (2000-nji ýyl boýunça). 2050-nji ýylda ýurduň ilaty 85 million bolar diýlip çak edilýär. Daşary ýurtlarda bolsa müsürlileriň 3,5 milliondan gowragy ýaşaýar.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, Müsür Ýakyn Gündogaryň we Afrikanyň iň ösen ýurdudyr. Müsür 1980-nji ýyllardan başlap diýseň durnukly ösüşe eýe bolup başlady. Sebäbi şol wagtky Prezident Anwar Sadat ýurdy ösdürmegiň ýeke-täk ýoly hökmünde bazar ykdy-sadyýetini saýlap alypdy. Daşary ýurt maýadarlary üçin giň mümkin-çilikler döredilipdi. Bu ýurt 1980–1990-njy ýyllarda jemi içerki önü-mini ýylda 5,4 göterim bilen ösdürmegi başarypdy. 1990–2000-nji ýyllar aralygynda 4,6 göterim ösüş gazandy. 1993–1994-nji ýylda bu ýurduň jemi içerki önümi 41,3 milliard dollar bolan bolsa, 2002-nji ýylda bu san 60 milliard dollara barabar boldy. Jemi içerki önümiň adam başyna düşýän bölegi barha ýokarlanýar. Mysal üçin, 1994-nji ýylda JIÖ-ň jan başyna düşýäni 520 dollar bolan bolsa, 2001-nji ýylda bu san 600 dollardan hem geçdi. Aýratyn bellemeli zat hem öndüri-lýän önümiň içinde hususyýetçileriň paýy barha ösýär. Hut häzirki günlerde jemi içerki önümde hususy sektoryň paýy 65 göterimdir. Ga-lany bolsa döwlet we dürli eýeçilikdäki öndürijileriň paýyna düşýär.

Ýurtda oba hojalygynyň ähmiýeti örän ýokary. Asuan bendiniň gurulmagy bilen mes toprakly ýerlere suw çykarmaga mümkinçilik açyldy. (Dünýä belli Asuan bendi ozalky SSSR-iň kömegi bilen müsür halkyna sowgat diýlip gurlupdy). Oba hojalygyň jemi içerki önümdäki paýy 16 göterime golaýdyr. Ýurduň jemi ekin meýdany 4,9 million gektara barabar bolup, onuň 3,1 million gektary işlenilip bejerilýän ýerlerdir. Müsüriň ýer meýdanynyň diňe 4 göterime golaýy işläp bejermäge ýaramlydyr. Sebäbi onuň meýdanynyň 90 göterime golaýyny çöllük meýdan tutýar. Çöl ýerlerde diňe maldarçylyk ösdürilýär. Maldarçylygyň esasy ugurlary düýe we goýunlardyr.

Müsür azyk önümlere we et-süýt önümlere bolan isleginiň 40 göterime golaýyny üpjün edip bilýär.

Ýurduň senagatynyň esasy pudaklary nebit we gaz çykaryjy we gaýtadan işleýän ýeňil we azyk senagaty hereket edýär. Täze döredilen we barha ösdürilýän pudaklarynyň biri hem metallurgiýa senagatydyr. Bu senagat 1980-nji ýyllarda döredilipdi. Şeýle hem bu ýurtda maşyn gurluşyk senagatynyň käbir pudaklary hem hereket edýär. Senagat önümçilikde esasy orny döwlet eýeçiligi oýnaýar. Senagat önümçiliginiň möçberiniň 70 göterime golaýy, haryt eksportynyň 90 göterime golaýy döwletiň paýyna düşýär. Elektrik energiýasyny öndürmek, nebit we gaz çykarmak we gaýtadan işlemek tutuşlaýyn döwletiň eýeçiligindedir. Ýurduň nebit we gaz ätiýaçlygy beýle bir uly däl. Häzirki wagtda nebitiň ýüze çykarylan gorlary 981 million tonnadyr. Her ýylda 4,5–5 million tonna nebit çykarylýar. Gazyň ätiýaçlygy bolsa 5 trln 950 milliard kub metre golaýdyr. Onuň her ýylda 11,3 milliard kub metri çykarylýar. Umuňman alanymyzda, geljekki onýyllyklarda Müsür nebiti daşyndan satyn alar diýlip çak edilýär.

Müsürüň ykdysadyýetiniň esasy ugurlarynyň biri hem işçi güýjüni eksport etmekden ybaratdyr. Her ýylda işçi güýjüniň satylmagyndan ýurda 6–8 milliard dollar girdeji gelýär diýlip hasaplanylýar. Munuň özi Sues kanalyňy peýdalananyňdan hem has peýdalydyr. Sues kanalyndan 3,5–4 milliard dollar peýda alynýar. İşçi güýjüni eksport etmeklik Müsürde öňe sürülýän esasy meseleleriň biridir. Bu

ýagdaý ýurtda işsizligi azaltmaga hem mümkinçilik döredýär. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, häzirki wagtda müsürlileriniň 3,5 milliony öz watanlaryndan daşarda zähmet çekýärler. Olaryň köpüsi hem şol ýurtlarda raýat bolup galýar. Olar esasan hem ABŞ-da Fransiýada we Angliýada ýaşaýarlar. Müsüriň esasy hyzmatdaşlyk edýän ýurtlary aşakdakylardyr.

11-nji tablisa

Müsüriň daşary söwdasynyň ýurtlar boýunça paýlanyşy

	Ýurtlar	Paýy %-de
1	ABŞ	13,1
2	GFR	9,8
3	Fransiýa	8
4	Italiýa	7,6

Müsüriň daşary söwdasynyň haryt dolanyşygy ýylda 55,9 milliard müsür funtuna ýa-da 16,6 milliard amerikan dollaryna deň diýiligidir.

Şol sanda ýurduň eksporty 5,1 milliarda, importy bolsa 11,5 milliard dollara deň boldy.

Ýurduň ykdysadyýetiniň esasy pudaklarynyň biri hem syýahatçylykdyr. Gadymy ösen medeniýete eýe bolan Müsüre ýylda millionlarça jahankeşde gelýär. Jahankeşdeleriň sany boýunça Müsür dünýäde oňdäki ýurtlaryň hataryndadyr.

Soňky ýyllarda Müsüriň ykdysadyýeti ösüş depginini gowşadyp başlady. Aýratyn hem Yrak urşy Müsüre uly zyýan çekdirdi. Bilermenleriň çaklamasyna görä, bu uruşda Müsür her ýylda 15 mlrd dollar zyýan çekdi diýip hasap edýärler. Müsür ykdysadyýetiniň eýeleýän syýahatçylyk we eksport pudaklarynyň bu ýitgilerden saplanmagy üçin ep-esli wagt gerek boljakdygy hem aýdylýar. Müsüriň syýahatçylyk ministrligi tarapyndan berlen beýanatda 2003-nji ýylda syýahatçylyk pudagynyň girdejisi 38 göterim pese gaçyp, 3,65 mlrd dollardan 2,25 mlrd dollara düşüpdü.

BMG-niň «azyga derek nebit» atly maksatnamasyna laýyklykda Yrak bilen 1996-njy ýylda şertnama baglaşan Müsür Yraga dürli önümleri eksport edýärdi. Yrak urşy Müsüriň bu sebitdäki ýurtlara edýän eksportyna uly täsir etdi. Türkiýä edilýän eksport бүтінлеý togtady. Müsür Türkiýä ýylda 7,5 million tonna suwuklandyrylan gaz satmak boýunça 1996-njy ýylda şertnama baglaşypdy. Şol bir wagtyň özünde hem Müsüriň dokma senagatynyň önümlerini Ýewropa bazarlaryna çykarmakda Türkiýäniň uly orny bardyr. Bu ýagdaýlar ýurduň bergisiniň artmagyna hem getiripdir. Müsüriň merkezi bankynyň maglumatyna görä 2003-nji ýylyň ikinji ýarymynda ýurduň daşary ýurt bergileri artyp, 28,8 mlrd dollara ýetipdir.

Häzirki wagtda Müsürde täze karar kabul edilip, eksporta uly goldaw berilýär. Täze karara laýyklykda eksport we import işleri bir ýerden dolandyrylýar. Şeýle hem müsürlü ykdysatçylar Yragy dikeltmegiň zerurdygyny aýdýarlar. Sebäbi Yraga her ýyl 2,8 mlrd dollarlyk haryt eksport edilýärdi. Emma bu işiň amala aşmagy üçin pesinden 8–10 ýylyň gerekligi hem aýdylýar.

Afrika yklymynyň ýene-de bir ýokary derejede ösen döwleti Günorta Afrika Respublikasydyr. Bu respublika yklymyň senagat taýdan iň ösen ýurdudyr. Respublikanyň ilaty 25 mln adam bolup, paýtagty Pretoriý şäheridir. GAR prezident dolandyryşly respublikadyr.

Günorta Afrika beýleki Afrika ýurtlaryna garanyňda tebigy baýlyklarynyň dürlüligi bilen tapawutlanýar. Bu respublikada gazylyp alynýan çig mallary gaýtadan işlemeklik giňden ýaýrandyr. Bu ýurt ähli Afrika yklymyndaky ýurtlaryň jemi önümleriniň 25 göterimi, senagat önümçiliginiň 40 göterimi düşýär. Bu döwletiň hojalygyny ozaly bilen dag-magdan senagaty kesgitleýär. GAR altynyň gory we ony çykarmak birinji, almazyň gory ikinji, uran boýunça üçünji orny eýeleýär. Eksportynyň düzüminde hem şu sanalyp geçilenler has agdyklyk edýär. Metallurgiýa ýerli çig mala daýanýar. Maşyn gurluşygy ýokary derejede ösendir. Ýurduň oba hojalygynda, esasan, ekerançylyk agdyklyk edýär. Esasy ekinleri bugdaý we mek-

gejowendir. GAR tutuş Afrikada azyk önümlerini eksport edýän ýeke-täk döwletdir.

Günorta Afrika Respublikasy diňe bir ykdysady taýdan däl-de harby taýdan hem ösen ýurtdur. Bu ýurt 1960-njy ýyllardan başlap apertaid (jynsparaz) syýasaty ýöretdi. Goňşuçylykda ýerleşýän ýurtlary basyp alyp başlady. Ýöne halkara gysyslardan soň bu syýasatyny bes etmeli boldy. Emma basylyp alnan ýerlerden özüne arzan çig maly we işçi güýjüni import edýär. Bu döwlet yklymyň işçi güýjüni import edýän ýeke-täk döwletdir.

9.3. Afrikanyň ykdysady taýdan yzygalaklygyny ýeňip geçmegiň esasy meseleleri

---

Afrika yklymynyň ykdysadyýetini ýokary götermek üçin 1965-nji ýylda ilkinji gezek geňiş geçirildi. Bu geňeşe gatnaşýan ýurtlar yklymy nädip halas etmelidigi barada giňişleýin maslahat geçirdiler. Bu forum soň-soňlar hem geçirildi.

Käbir ykdysadyýetçiler bu ýurtlary halas etmek üçin esasy roly ösen döwletler oýnamaly bolarlar diýip çak edýärler. Ilkinji nobatda bu döwletleriň daşarky bergilerini geçmelidir diýip, ykdysadyýetçiler nygtaýarlar. Sebäbi birnäçe ýyllaryň dowamynda karzyna alnan bergiler, olaryň wagtynda üzülmazligi, göterimleriň ýokarlanmagy netijesinde bu ýurtlaryň daşary bergileri jemi 1 trln dollardan geçýär. Bu bergileri geçmeklik, şeýle hem berginiň ujundan azda-kände süýşürilip durulmagy öňem ysgynsyz ykdysadyýete agyr zarba urýar. Emma ösen ýurtlar bu ýagdaýdan peýdalanýarlar. Sebäbi bu ýurtlaryň tebigy çig mallara baý bolmaklygy ösen ýurtlaryň «işdäsini» oýarýar. Olar berginiň ujundan arzan bahadan çig mal satyn alýarlar. Afrika ýurtlarynyň iň köp bergidar ýurdy ABŞ-dyr. ABŞ-a hatda GAR-nyň hem bergisi ýeterlik derejededir. GAR jynsparazlyk syýasatyny ýöredýän ýyllary ABŞ-a bu ýurdy jany-teni bilen goldady. Aýratyn hem onuň döwlet eýeçiligine geçmek isleýän ýurtlara has agressiw garşylyk görkezmegi ABŞ üçin amatlydy. Şonuň üçin ABŞ bu ýurda örän

köp möçberde harby tehnikalar satdy. Goşuny dişinden-dyrnagyna çenli ýaraglandyrdy. Hatda golaý aralyga atýan we howa hüjümine garşy ulanylýan raketalara çenli berdi. Emma «sowuk urşuň» tamamlanmagy bilen sosialistik ulgam hem ýykyldy. ABŞ-a bolsa bütin dünýäde demokratiýany goramak baradaky syýasatyny jar etdi. Indiden soň oňa jynsparazlyk düzgüni ýöredýän ýurt amatly boljak däl. Şonuň üçin hem ABŞ, GAR-y jynsparazlykda aýplady. Şeýle hem öňki berlen harby, maliýe we beýleki kömekleri yzyna gaýtarmalydygy ýatladylyp başlady. Bu kömekler bolsa 18 mlrd dollardan hem geçýärdi. Munça bergini birbada beräýmek islendik ýurda agyr düşjekdigi görnüp durdy. Şonuň üçin hem hökümet amerikan hökümetiniň talabyna görä ýerli çig mallara daşary ýurt maýasyna goýlýan päsgelçilikleri amerikan maýasy üçin aradan aýyrady. Amerikan maýasyna salynýan salgytlary peseltdi. Berginiň ujundan çig mallar aýratyn hem altyn, almaz we uran bilen hasaplaşyp başlady. Hut şular ýaly ýagdaýlar yklymyň beýleki ýurtlary üçin hem häsiýetli zatlardyr. Mysal üçin, Fransiýa Tunis öz garaşsyzlygyny jar eden-den soň bu ýurda embargo girizdi. Beýleki gatnaşyk saklajak bolýan döwletlere hem dürli hili päsgelçilikler döretdi. Emma birdenem bu ýurt bilen gatnaşyklaryny dikelti. Öz maýasy üçin erkinlik bermegini talap etdi. Halkara gabawdan sypmak üçin Tunis bu talaplary kabul etdi.

Ýokardaky getirilen mysallardan görnüşi ýaly, ösen döwletler özleri üçin bu aňsatja awdan dynaslary gelmeýär. Şonuň üçin hem bergileri geçmek baradaky mesele entekler başa bararly däl.

Käbir ykdysadyýetçiler diňe ýerli senagaty ösdürmegiň zerurdygyny aýdýarlar. Munuň özi elbetde dogrudyr, ýöne nädip ösdürmeli? Ýerli hökümetiň senagaty ösdürmek üçin ýeterlik serişdeleri ýok. Şonuň üçin olar ýene-de kömege mätäç. Halkara walýuta fondundan (HWF) kömek amatly diýip hasap edýänlerem ýok däl. Ýöne HWF hem afrika döwletlerine uly möçberlerde karzyň berilmegini juda töwekgelçilikli hasap edýär. Sebäbi bu ýurtlar entek öňki bergilerini hem berenokdylar. Şeýle hem HWF bu ýurtlara şonuň ýaly uly möçberde karzyň berilmegi beýleki ýurtlara berilýän karzyň

azalmagyna getirjekdigini aýdyrlar. Bu bolsa öz gezeginde dünýä ykdysadyýetiniň ösüşine ters täsir etmek mümkinçiligi bar diýip hasaplaýarlar.

Afrikanyň ykdysadyýetini ýokary götermek üçin esasy meseleleriň biri hem ilatyň sowatsyzlygydyr. Ilatyň sowatsyzlygy bu ýerde akyl zähmetini köp talap edýän önümçilikleri açmaga mümkinçilik bermeyär. Şeýle hem täze tehnikany durmuşa ornaşdyrmak birnäçe adamlaryň işsiz galmagyna getirjek. Mysal üçin, bir ýer sürýän traktoryň satyn alynmagy 120 adamyň işsiz galmagyna getirýär. Bu bolsa öň hem zordan güzeranyny aýlaýan adamlara has hem agyr düşjek. Ykdysadyýetde amala aşyrylýan özgertmeleriň köpüsini birbada amala aşyrmaly däl diýip hasap edýänlerem bar. Sebäbi täze önümçilikde işläp biljek hünärmenleri ýetişdireniň bilen hem öndürilen önümleri satyn almaga halkyň gurby çatanok. Şonuň üçin hem halkyň sarp edijilik ukybyny ýokary götermek hem zerur bolup durýar.

Çözmesi kyn bolan meseleleriň biri hem açlyk, çaga ölümi we keselçilikdir. Açlyk we dürli kesellerden ýaňa bu yklymda her ýylda 10 milliona golaý adam ýogalýar. Aýratyn hem çaga ölümi biçäk ýokary. Amerikan bilermenleri şeýle hasaplama çykarypdyrlar. Ýewropada bir sygra günde 3 dollarlyk çykdajy edilýär. Emma Afrikada ýaşaýan halklara bir günlük çykdajy 1dollara hem ýetenok. Haýran galaýmaly hasaplama. Keselçilikden ýogalanlary azaltmak üçin käbir dindarlar yslamy ýaýratmagyň zerurdygyny aýdýrlar. Olaryň nygtamagyna görä, yslam dinine uýýanlaryň arasynda keselçilik az bolýar. Geçirilen barlaglar munuň dogrudygyny tassyk etdi.

Umuman alanyňda, Afrika yklymyň yzagalaklygynyň esasy alamatlaryny görkezýän deliller örän kän. Ýöne bu müşgillikleri nädip çözmelidigini görkezip bilýän ýeke-täk we dogry çözgüt welin entek tapylaýanok.

X bap

TÜRKMENISTANYŇ DURMUŞ-YKDYSADY MODELİ

10.1. Türkmenistanyň ykdysady modeliniň ýörelgeleri we alamatlary

---

Türkmen ykdysady-durmuş modeliniň emele gelmegi ykdysadyýetimiziň geçiş döwri bilen şertlendirilendir. Ykdysadyýetimizi tapgyrlaýyn bazar gatnaşyklaryna geçirmek bu modelniň aýratynlygydyr. Geçiş döwründe halkyň durmuş-medeni ýagdaýyny gorap saklamak, ony ösen döwletleriň hataryna çykarmak bu modelniň häsiýetli taraplarynyň biridir. Geçiş döwründe emele gelen bu model birnäçe ýörelgelere esaslanýar. Ol ýörelgeler aşakdakylardan ybaratdyr:

– *Agalyk etmek hukugynyň ýörelgesi.* Bu ýörelge jemgyýetimizde diňe kanunçylyk-hukuk esaslaryň agalyk edýänligini aňladýar. Kämil jemgyýetçilik, ykdysady kanunlaryň kabul edilmegi we olaryň ýerine ýetirilmegi ýörelgäniň esasy mazmunyny düzýär.

– *Ählumumy we adalatly abadançylyk üçin maddy esas hökmünde ykdysady ösüşiň durnuklylygynyň ýörelgesi.* Bu ýörelgäniň esasy mazmuny durmuşa ornaşdyrylýan her bir özgertmeleriň wagtlaýynça däl-de, yzygiderli, durnukly ösüşi üpjün etmek üçindir. Ýurdumyzyň eýýäm birnäçe ýyllar bäri aýratyn-da bütin dünýä maliýe-ykdysady çökgünlik döwründe-de durnukly ösüşe eýe bolmagy bu ýörelgäniň doly ýerine ýetirilýändigini görkezýär.

– *Bar bolan kanunlaryň çäklerinde hojalygy ýörediji subýektleriň ykdysady işiniň erkin ýörelgesi.* Türkmenistanda hojalygy ýöretmägiň dürli guramaçylyk-hukuk görnüşleri üçin deň ykdysady şertler döredilýär. Beýle diýildigi ýurdumyzyň her bir raýaty we hasaba alnan daşary ýurtly telekeçiler üçin deň derejede şertler döredilýär diýilmekligi aňladýar.

– *Ilatyň zähmete ukyplylarynyň doly iş bilen üpjün etmegiň ýörelgesi.* Bu şertleri döwlet döretmelidir. Bu ýörelge Türkmenistanyň

hökümetiniň üns merkezinde durýar. Ýurtda iş orunlaryny, aýratyn hem ýurduň gür ilatly sebitlerinde döretmegi göz önünde tutýar ýörite maksatnamalar işlenilip taýýarlanylýar. Mysal üçin, täze etraplaryň döredilmegi, gür ilatly ýerlerden ilatyň täze açylan ýerlere göçürilmegi, el we akyl zähmetini köp talap edýän önümçilikleriň durmuşa ornaşdyrylmagy bu aýdylanlara aýdyň mysaldyr.

– *Ilata durmuş kepilliklerini bermek ulgamy yzyylderli kämilleşdirilýär we ýurtda durmuş-ykdysady ýagdaýlaryň üýtgemeginiň derejesi boýunça düzedişler girizilýär.* Şeýlelik bilen, eger islendik ykdysady ulgamyň umumy wezipesi jemgyýetiň durmuşa ukyplylygynyň maddy şertlerini üpjün etmek bolup durýan bolsa, onda ol, elbetde, durmuşa gönükdirilen bazar ykdysadyýeti üçin hem şeýle bolup galýar, onuň özboluşly borçlary bolup, olar hem şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- Raýatlaryň durmuş isleglerini kanagatlandyrmak;
- Durmuş adalatlygynyň üpjün edilmegi;
- Ykdysady ösüşiň çäklerinde jemgyýetiň ähli gatlagynyň maddy we ruhy hal-ýagdaýynyň ösüşini üpjün etmek;
- Durmuş ylalaşygy, durmuş-garşylygynyň gowşadylmagy.

Durmuş bazar ykdysadyýetiniň esasy düzüjileri bolup döwlet we bazar çykyş edýär. Şunda durmuş hal-ýagdaýy bilen ykdysady ösüşiň arasyndaky gatnaşyk berk ýagdaýda aňladylmaly däl, sebäbi ol, gürrüňsiz, ykdysady ulgamyň nusgalarynyň (ýurda, onuň ösüşine, mümkinçiligine, raýatlaryň mentalitetine) durmuşa geçirilişiniň anyk şertlerine baglydyr. Şonuň bilen birlikde, durmuş bazar ykdysadyýetiniň häzirki zaman ösüşiniň tapgyrynda beýleki ykdysady ulgamlar bilen deňşdireniňde artykmaçlyga eýedir, sebäbi olar nusgalary döretmäge mümkinçilik berýär, olar dürli şertlerde has uly (ýa-da has pes) oňyn ykdysady we durmuş netijelerine getirýär.

Durmuşa gönükdirilen bazar ykdysadyýetiniň manysy şu aşakdakylarda jemlenýär:

- döwlet raýatlaryň mynasyp we howpsuz ýaşaýşynyň kepili bolup durýar;

– döwlet durnuklylygy we ähli ýagdaýlaryň hukuga laýyklygyny üpjün etmek maksatlary bilen, bazar ykdysadyýetini öz eline alýar, olar öz nobatynda durmuş institutlaryna täsir edýär.

Garyşyk ykdysadyýetde hojalyk guraly düýpli özgertmä seze-war bolýar. Hojalygy ýöretmegiň meýilnamalaşdyryş institutlary dolandyryşyň marketing ulgamy görnüşinde aýry-aýry firmalaryň çäklerinde mundan beýläkki ösüşe eýe bolýarlar. Şol bir wagtda makro derejäniň meýilnamalaşdyryş usullary ykdysadyýeti döwlet kadalaşdyryşy bilen baglanyşyklydyr.

Meýilnama laýyklykda bazaryň talaplaryna işjeň uýgunlaşan hökümde çykyş edýär. Netijede, ykdysady ösüşiň esasy wezipele-ri hem täze çözgüdi alýar. Diýmek, öndürilýän önümleriň möçbe-ri we gurluşyk baradaky mesele firmalaryň çäklerinde marketing barlaglarynyň, şeýle hem ylmy-tehniki ösüşiň (YTÖ) ileri tutul-ýan ugurlarynyň seljermesi, makro derejä jemgyýetçilik isleginiň ösüşiniň çaklamasy esasynda çözülýär. Bazaryň çaklamasy öz wagtynda könelişen harytlaryň çykarylyşyny kemeltmäge we önümleriň görnüşini boýunça hil taýdan täze nusgalaryna geçmäge mümkinçilik berýär. Önümçiligi dolandyrmagyň marketing ul- gamy heniz önümi öndürmäge başlamazdan öň şu önümleriň esasy agramly bölegini öndürýän kompanýalara jemgyýetiň ze- rur bolan çykdajylaryna laýyklykda özbaşdak çykdajylary çykar- maga mümkinçilik berýär. Döwletiň pudaklaýyn we umumymil- li maksatnamalary we gurluşyna düýpli täsiri ýetirip, üýtgeýän jemgyýetçilik isleglerine laýyklykda olaryň has uly üpjünçiligini gazanýarlar.

Serişdeleri peýdalanmak wezipesi has uly geljegi bar bolan pu- daklary göz önünde tutmak bilen, strategiki meýilnamalaşdyrmagyň esasynda iri kompanýalaryň çäklerinde çözülýär. Şol bir wagtda mö- hüm pudaklaryň ösdürilmegine serişdeleri paýlamakda býujet geçir- meleriniň, ylmy-tehniki rewolýusiýanyň (YTR) ileri tutulýan ugur- larynda ylmy-barlag we tejribe-konstruktorçylyk işleriniň (YBTKI) geçirilmeginiň, döwlet umumymilli we döwletara maksatnamala- rynyň hasabyna bolup geçýär.

Ahyrsoňy, döredilen jemi içerki önümi (JIÖ) paýlamak diňe bir döp boýunça emele gelen görnüşleriň esasynda çözülmän, eýsem «adam faktorynyň» ösüşi üçin goýlan goýumlaryň üsti bilen iri kompaniýalar, şeýle hem döwlet tarapyndan berlen has uly serişdeler bilen doldurylýar (bilim ulgamyny, şol sanda dürli hünäril işgärleri gaýtdan taýýarlamagy, ilata medisina hyzmatlaryny kämilleşdirmegi, durmuş hajatlaryny maliýeleşdirmegi).

Döwletiň strategiýasynyň geljekde başga ýagdaýa geçmegi şulardan ybarat bolmaly:

- ykdysady we durmuş hal-ýagdaýyny goldamakda döwleriň roluny güýçlendirmek;

- ygtybarly kepilleriň we kanunlary ýerine ýetirmegiň, hyzmatdaşlygyň, dürli jemgyýetçilik toparlarynyň we döwlet institutlarynyň üsti bilen döwlet syýasatyny ýöretmäge raýatlaryň işjeň gatnaşmagynyň esasynda durnukly ösüşi üpjün etmek, bazar, döwlet we jemgyýetçilik kadalaşdyrylyşyny netijeli utgaşdyrmak we sazlaşdyrmak.

Bu strategiki ugurlary durmuşa geçirmek üçin döwletiň ýerine ýetirýän wezipeleri boýunça şu aşakdaky toparlary anyklamak gerek:

- şahsyýetiň hukuklarynyň we azatlygynyň, hususyýetçiniň hem-de hojalygy ýöredijiniň hukuklarynyň üpjünçiligini;

- durnukly durmuş-ykdysady ösüş we durnukly makroykdysady ýagdaýy emele getirmek esasynda ykdysadyýetiň anyk ulgamynyň netijeli ösüşi üçin şertleriň döredilmegini;

- milli ykdysadyýetiň bäsleşige ukyplylyk derejesiniň ýokarlandyrylmagynyň goldanylmagyny;

- ýakyndaky we uzakdaky daşary ýurtlar bilen köp sanly ýakynlaşma gatnaşyklaryny ösdürmäge gönükdirilen işjeň daşary ykdysady syýasatyň geçirilmegini;

- saglygy goraýşy, bilimi we ylmy, medeniýeti we sungaty, sporty we syýahatçylygy ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlary esasynda milletiň sagdynlaşdyrylmagy, onuň bilim we medeniýet

derejesini ýokarlandyrmak üçin zerur bolan şertleriň döredilmegini;

- ilatyň durmuş taýdan goragsyz gatlagynyň goldanylmagyny;
- töwerekdäki gurşawyň goragyny we ekologiki ýagdaýyň gowulandyrylmagyny;

- ýurduň milli howpsuzlygynyň üpjün edilmegini.

Şeýlelik bilen, durmuşa gönükdirilen bazar ykdysadyýeti şu aşakdakylary hasaba almalydyr:

- bäsleşikli ykdysadyýeti ösdürmek üçin şertleri we döwletiň bazar ykdysady kadalaşdyryşynyň elementlerini;

- ykdysadyýetiň netijeliligini ýokarlandyrmaga gönükdirilen güýçli döwlet syýasatyny we jemgyýetde durmuş adalatlylygynyň üpjün edilmegini;

- hususy eýeçilige eldegirmesizligini we goldawy, ykdysadyýetiň, netijeli döwlet ulgamy bilen onuň amala aşyrylmagynyň üpjünçiligini.

Netijede, Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüş nusgasyny emele getirmekde şu alamatlar peýda bolýar:

Birinjiden, bu garyşyk bazar ykdysadyýetli durmuşa gönükdirilen nusga bolmalydyr, ol durmuş bazar hojalygynyň we makroykdysady kadalaşdyryşyň guralyna sazlaşykly utgaşýar.

Ikinjiden, ol bir tarapdan, ykdysadyýetiň hususy ulgamyny göz önünde tutmalydyr. Şunda döwlet ulgamynyň agdyklyk etmegi oňa haýsydyr bir aýratyn ýeňillikleriň, artykmaçlyklaryň ýa-da aýratyn hukuklaryň berilýändigini aňlatmaly. Bu ýerde esasy ölçeg hökmünde eýeçiligi başga ýagdaýa geçirmegiň ykdysady we durmuş netijeliligi göz önünde tutulmalydyr.

Üçünjiden, ýakyn geljekde Türkmenistanyň ykdysadyýeti başga bir zat däl-de, ykdysadyýet bolmalydyr, onuň dolandyrylyşyna ykdysady ýagdaýlara we bazaryň öz-özini kadalaşdyryşyna bitewi döwlet kadalaşdyryşy wekiçilik eder. Şunda makro kadalaşdyryş ulgamynyň gowşadylmagy we gysylmagy diňe bazaryň öz-özünü kadalaşdyryşynyň ösen görnüşleriniň emele gelmegini we ýokarlanmagynyň derejesi boýunça geçip bolar.

Dördünjiden, ykdysadyýet ulgamynda bazara tarap ugur almagyň we bazar meýilleriniň güýçlenmegi durmuş ulgamynda döwletiň rolunyň güýçlenmegi bilen utgaşyklykda geçmelidir.

10.2. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady syýasaty

Durmuş ulgamy düzüm taýdan çylşyrymly bölekdir. Ol milli ykdysadyýetiň öz wezipesini ýerine ýetirmegi üçin zerur bolan ilatyň ýaşayş işi üçin şertleri döredýän pudaklaryň toparyny öz içine alýar. Durmuş ulgamynyň hyzmatlarynyň uly bölegi bir derejede jemgyýetçilik nygmatlary hökmünde toparlara bölünýär hem-de hyzmatlar sap jemgyýetçilik nygmatlaryna ýakyn boldugyça, olaryň ösdürilmeginde döwlet uly rol oýnaýar. Döwlet Türkmenistanyň Konstitusíyasyn-da we beýleki kanunçylyk namalarynda sanalyp geçilýän jemgyýetçilik nygmatlarynyň belli bir toplumyny ähli raýatlar üçin elýeterli etmek borjuny öz üstüne alýar, olaryň bir bölegi ähli ilata ýa-da raýatlaryň ýeňillige degişli toparlaryna mugt berilýär.

Durmuş pudaklaryna şu aşakdakylar degişlidir:

1. Saglygy goraýyş.
1. Ylym we bilim.
2. Medeniýet we sungat.
3. Sport we syýahatçylyk.

4. Durmuş üpjünçiligi we hyzmatlary döredýän beýleki pudaklar degişlidir.

Türkmenistanda durmuş pudaklarynyň ähmiýeti uludyr. Ykdysadyýetiň ösüşi köp babatda durmuş pudaklarynyň ösüşi bilen baglanyşyklykda bolýar. Häzirki zaman önümçilik derejesini önümçilik däl ugry ösdürmezden göz önüne getirmek mümkin däl. Ykdysadyýetiň döwletdäki orny hökmany suratda halkyň hal-ýagdaýy, saglygy goraýyşy ösdürmek, ýaş nesilleriň terbiýesi ýaly möhüm ugurlar bilen utgaşyp gidýär.

Durmuş syýasatynyň maksady–ilatyň hal-ýagdaýynyň ýokarlandyrylmagy, ýaşaýşyň ýokary derejesini we hiliniň üpjün edilmegi bolup durýar. Olar şu görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär: ýaşaýşyň maddy çeşmesi bolan girdejiler, iş bilen meşgullyk, saglyk, ýaşaýş jaýy, bilim, medeniýet, ekologiýa.

Saglygy goraýyş, bedenterbiýe we sport ozaly bilen iňňän möhüm durmuş wezipelerini ýerine ýetirýärler, şonuň bilen birlikde hem olar adamlaryň jemgyýetçilik peýdaly işe yzygiderli, dowamly, işjeň gatnaşmalaryna, fiziki we döredijilik güýçleriniň dikeldilmegine we pugtalandyrylmagyna ýardam edýärler, zähmet resurslarynyň üznüksiz önümçiligine gös-göni gatnaşýarlar, ýurduň zähmet kuwwatyny artdyrmaga ýardam edýärler.

Saglygy goramaklygyň бүтин ulgamynyň önümçiliginiň ykdysady netijeliligine edýän täsiriniň iş ýüzünde möçberini şu ulgamyň ösdürilmegi we kämilleşdirilmegi arkaly dolandyryp bolýan netijeleriň ýa-da ýitgileriň hasabynyň ýöretmek bilen aňlatmak mümkindir.

Keselçilikden we ölümden çekilýän ýitgiler, ykdysadyýetde ýerine ýetirilmedik iş saglygy bejermek üçin harajatlar görnüşinde ýüze çykýar. Saglygyň berkidilmegi bedenterbiýe işgärleriň zähmet öndürijiliginiň ýokarlandyrylmagyna ýardam edýär. Saglygy goraýyş hyzmatlarynyň netijeliliginiň ýokarlanmagy netijesinde keselçiligiň kemelmegi we zähmet wagtynyň uzalmagy iş wagty gorunyň artmagyna we degişlilikde zähmet arkaly döredilýän jemi içerki önümiň köpelmegine getirýär.

Bedenterbiýe we sport, tebigaty goraýyş işi şolar ýaly ykdysady ugra gönükdirilendir. Gaýry möhüm wezipeler bilen bir hatarda, olar ilatyň döredijilik, fiziki güýçlerini dikeltmek we goldamak, saglygy saklamak we berkitmek üçin şertleri döredýärler.

Medeniýet, sungat edaralary möhüm terbiýeçilik wezipesini ýerine ýetirýärler. Diňe ýokary medeniýetli, işeňňir adam dur-

muş-ykdysady ilerlemäniň çaltlandyrylmagyna önjeýli goşant goşup biler.

Ylym we bilim ykdysady ösüşiň inňän möhüm faktory bolup durýar, çünki olar dünýä derejesindäki innowasion hadysalara ýardam berýän adam kapitalynyň özboluşly hereketlendirijisine öwürülýär.

Bilim ulgamy mekdebe çenli terbiýe, orta mekdep bilimi, işgärleriň başlangyç hünär taýýarlygyndan başlap, tä ýokary ylmy kär edinmeklige çenli ulgamy ýaly basgançaklary öz içine alýar.

Saglygy goraýyş

Durmuş pudaklarynyň içinde saglygy goraýyş esasy orny eýeleýär. Ilatyň saglygyny goramak, olaryň işe ukyplylygyny ýokarlandyrmak saglygy goraýyş edaralarynyň, saglyk öýleriniň esasy wezipesi bolup durýar.

Saglygy goraýyşda işleýän lukmanlaryň umumy sanyna kesel bejeriş, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek gullugynda, durmuş üpjünçilik edaralarynda, ylmy-barlag institutlarynda, işgärleri taýýarlamak bilen meşgullanýan edaralarda, saglygy goraýyş edaralarynda we beýleki ýerlerde işleýän ýokary bilimli lukmanlaryň ählisi girýär.

Orta bilimli saglygy goraýyş işgärleriniň umumy sanyna kesel bejeriş, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek gullugynda, durmuş üpjünçilik edaralarynda, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynda, mekdeplerde, çagalar öýlerinde we beýleki ýerlerde işleýän orta bilimli saglygy goraýyş işgärleriň ählisi girýär.

Gatnalyp bejergi alynýan bejeriş-saglyk edaralarynyň sanyna saglyk öýleri, saglygy goraýyş, keseli anyklaýyş merkezleri, AIDS-e garşy göreş we keseliň önüni alyş boýunça merkezler we beýlekiler girýär.

Saglygy goraýşyň esasy görkezijileri (ýylyň ahyrynda)

	2000	2007	2008	2009	2010	2011
Ähli hünärdäki lukmanlaryň sany – hemmesi, müň	14,2	13,0	12,7	12,9	12,9	13,2
Maşgala lukmanlary, müň	3,1	3,0	2,9	2,9	2,9	2,7
Orta bilimli saglygy goraýyş işgärleriniň sany – hemmesi, müň	38,1	22,5	22,2	22,4	22,8	23,2
Maşgala şepagat uýalary, müň	6,2	5,2	5,2	5,2	5,2	5,2
Hassahana edaralarynyň sany, birlik	114	146	123	124	125	124
Hassahanada orunlaryň sany – hemmesi, müň	24,4	23,1	23	22,8	22,9	22,9
Şäher saglyk öýleriniň sany, birlik	32	33	33	33	33	33
Gatnalyp bejergi alynýan bejeriş-saglyk edaralarynyň kuwwatlylygy (bir tapgyrda kabul edip bilijiligi) – hemmesi, müň	46,5	46,3	47,7	47,7	48,3	48,1

Ýurdumyzda 2012-njy ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýynda ähli hünärdäki lukmanlaryň sany 13,2 müňe, maşgala lukmanlaryň sany 2,7 müňe, orta bilimli saglygy goraýyş işgärleriniň sany 23,2 müňe, maşgala şepagat uýalarynyň sany 5,2 müňe deň boldy. Şol döwürde hassahana edaralarynyň sany 124-e, hassahanadaky orunlaryň sany 22,9 müňe, şäher saglyk öýleriniň sany 33-e ýetipdi. Gatnalyp bejergi alynýan bejeriş-saglyk edaralarynyň bir tapgyrda kabul edip bilijilik kuwwaty 48,1 müňe deň.

Esasy hünärler boýunça lukmanlaryň sany

	2000	2007	2008	2009	2010	2011
1	2	3	4	5	6	7
Hemmesi						
Lukmanlaryň hemmesi	13495	12104	12061	12176	12156	12422

Şolardan						
Maşgala lukmanlary	3138	3004	2927	2937	2860	2735
Iç keseller ugry boýunça lukmanlar	1649	1422	1415	1426	1441	1482
Hirurgiýa ugry boýunça lukmanlar	1586	1463	1478	1475	1483	1521
Akuşer-ginekologlar	909	717	718	726	721	727
Çaga lukmanlary	402	315	310	305	316	313
Göz lukmany	197	159	164	166	164	177
Gulak-burun, bokurdak lukmanlary	144	123	112	114	126	142
Beýni kesellerini bejerýän lukmanlar	212	186	195	201	204	224
Ruhy keselleri bejerýän lukmanlar	139	155	155	151	140	146
Inçekesel bejerýän lukmanlar	236	238	235	239	241	243
Deri we weneriki keselleri bejerýän lukmanlar	174	114	114	113	121	140
Bejeriş bedenterbiýesi we sport bilen meşgullanýanlara gözegçilik ediji lukmanlary	30	17	20	16	15	18
Ähli howply kesellere garşy arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek toparlarynyň lukmanlary	682	725	729	743	734	732
Diş lukmanlary	840	569	568	575	586	604

Saglygy goraýyş ulgamy ykdysady nukdaýnazardan özünde medisina kömegini bermegiň barşyny jemleýär. Oňa derman üpjünçiligi, lukman gözegçiligi, geçirilýän kesel bejerişiniň netijelerine hökmany suratda baha bermek bilen stasionar we ambulator kömekler hem girýär.

Saglygy goraýyşyň guramaçylyk meseleleri durmuş ulgamynyň öňünde durýan wezipeleriň möhüm bölegidir. Hususan-da, eneligi we çagalygy goramak, maýyplara, uruş weteranlaryna, pensionerlere lukmançylyk hyzmatlaryny ýeňillikli şertlerde bermek ýaly durmuş ähmiýetli meseleler kanunçylyk taýdan kepillendirilmedik halatynda saglygy goraýyşyň, sözüň doly manasynda, hereket edýän sazlaşykly mehanizmini göz öňüne getirmek örän kyn. Şonuň üçin, saglygy goraýşy ösdürmek syýasaty we oňa çemeleşmeler umumy durmuş syýasatynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Saglygy goraýşy guramak örän çylşyrymly ylym bolmak bilen dürli nazary bilimleriň, täze tehnologiýalaryň we amaly lukmançylygyň aýratynlyklaryny öz içine alýar. Şol sebäpli ulgamy guramagyň dogry usulyny saýlap almak saglygy goraýyşy dolandyrmaga we onuň işiniň kadaly bolmagyna, maddy-tehniki binýadynyň, kanunçylyk esaslarynyň berkden tutulmagyna uly täsir edýär.

Ilatyň saglygyny goramak babatda Türkmenistanyň syýasatynyň esasy ugurlarynyň konsepsiyasy 1995-nji ýylyň iýul aýynyň 21-inde kabul edilen «Saglyk» Döwlet maksatnamasynda kesgitlenendir. Bu maksatnamada, beýleki pudaklar bilen bir hatarda, Türkmenistanda Saglygy goraýşy ösdürmeklik göz öňünde tutuldy. Bu resminamanyň çäklerinde «Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda» hem-de «Melhemçilik we derman üpjünçiligi hakynda», «Iýmit önümleriniň hili we howpsuzlygy hakynda», «Adamyň immuno ýetmezçilik wirusy sebäpli döreýän keseliň önüni almak hakynda», «Adatdan daşary ýagdaýlaryň önüniň alynmagy we ýok edilmegi hakynda», «Çaganyň hukuklarynyň kepillikleri hakynda», «Neşe serişdeleri, psihotrop maddalar we olaryň bikanun dolanyşygyna garşy göreş çäreleri hakynda» Türkmenistanyň kanunlary, «Çilim çekmegi, nas atmagy gadagan etmek hakynda», «Garaşsyz Türkmenistanyň saglyk gününü bellemek, geçirmek hakynda», «Duzy ýodlaşdyrmak we ony demir bilen rençlendirmek barada», «Türkmenistanda ilatyň saglygyny

goramak babatda işiň aýry-aýry görnüşlerinde ygtyýarlandyrmany kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary we saglygy goraýyş ulgamynyň gurluş düzümi kabul edildi. «Saglyk» Döwlet maksatnamasy ýurdumyzda saglygy goraýyş kämilleşdirmek babatda özgertmeleriň aýgytly tapgyryna geçmäge badalga berdi. Saglygy goraýyş ulgamynyň her bir derejesindäki edara-kärhanalaryň jogapkärçiligini takyk kesgitlep, ýokardan aşaklygyna we keseligine olaryň özara baglanyşygy boýunça täzeçe çemeleşmeleri aýdyňlaşdyrdy. Esasy gazanylan netije – ýurduň ilatynyň näsaglamak derejesiniň üzüň-kesil peselmegidir. Munuň özi ýöne ýerden däl, sebäbi keselleriň önüni almak, sagdyn durmuş ýörelgeleriniň, bedenterbiýäniň we sportuň halkyň arasynda giň meşhurlyk gazanmak syýasatynyň bu ulgamda alyp barýan işleriniň baş ugurlarydyr. Maksatnama laýyklykda wezipe birlikleri we orun sanlarynyň ulanyş möhletleri azaldyldy, şeýle hem gatyşyk maliýeleşdirme ulgamyna geçildi.

«Saglyk» Döwlet maksatnamasynyň esasy komponentleriniň biri 1996-njy ýylda maşgala lukmançylygynyň girizilmegi, birinji lukmançylyk – sanitar kömeginiň günübirin berilmegi halka berilýän lukmançylyk kömeginiň keselleriň önüni alyş häsiýetiniň güýçlendirilmegi boldy. 1996-njy ýylda döwlet meýletin lukmançylyk ätiýaçlandyrmasy ulgamy ornaşdyryldy. Meýletin lukmançylyk ätiýaçlandyrmasy ulgamynyň ornaşdyrylmagy lukmançylyk kömeginiň hil derejesiniň täzesepgitlere ýetmegine, ölkeraýatlarynyň durmuş taýdan goralmagyny we her bir adamyň öz saglygy üçin jogapkärçiliginiň artmagyna sebäp boldy. Lukmançylyk ätiýaçlandyrmasyna geçilmegi ölkä raýatlarynyň hut özleriniň saglygy goraýyşyň maliýeleşdirilmegini göz önünde tutýardy. Halkyň durmuş taýdan goralmagynyň ýokarda agzalan çäresi birnäçe ýeňillikleriň berilmegini göz önünde tutýar. Meselem, meýletin lukmançylyk ätiýaçlandyrmasynyň aýlyk gatanç tölegleriniň möçberi, raýatlaryň aýlyk zähmet haklarynyň, talyp haklarynyň, pensiyalaryň, kömek pullarynyň we girdejileriň, hemişelik girdejisi bolmadyk raýatlar üçin bolsa belli bir mukdaryň 2%-ne deňdir. Lukmançylyk ätiýaç-

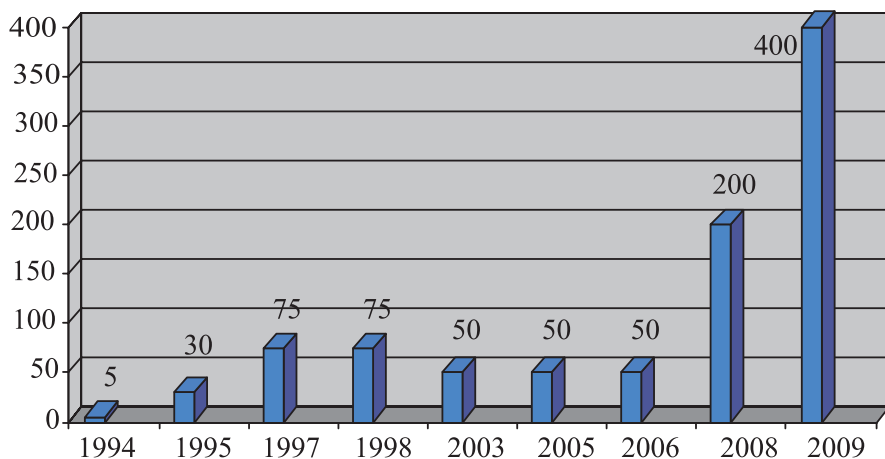
landyrmasy, Türkmenistanyň ýaşajylaryna, şol sanda 16 ýaşyna ýetmedik çagalara derman serişdelerini (128 görnüşli) we lukmançylyk maksatly önümleriň öz bahasyndan 90% kemeldilen baha bilen satyn almagyna mümkinçilik döretti. Olar tölegli lukmançylyk hyzmatlaryndan hem býujete bagly we hojalyk hasaplaşygyndaky bejeriş-öňüni alyş lukmançylyk merkezlerinde 50% pes baha bilen peýdalanýarlar. Mundan daşary-da Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň şypahanalaryna we kurrortlaryna ýylda bir gezek gitmekleri 50% peseldilen baha bilen teklipl edilýär.

Raýatlaryň ätiýaçlandyрма gatanç tölegleri Türkmenistanyň saglygy goraýyş döwlet gaznasyna gelip gowuşýar. Bu gaznanyň hasabyna ätiýaçlandyрма derman hatlaryna laýyklykda öz bahasyndan 90% arzanlandyrylan baha bilen göýberilýän derman serişdeleri, lukmançylyk maksatly önümler, sanjymlar we immunno-öňüni alyş serişdeleri satyn alynýar, şeýle hem ätiýaçlandyrmasy bolan raýatlara arzanlandyrylan baha bilen berilýän hyzmatlaryň çykdajylarynyň öwezi dolunýar. Gaznanyň serişdeleri saglygy goraýyş we derman senagaty desgalarynyň gurluşygyna, durkunyň täzelenmegine we döwrebaplaşdyrylmagyna, maýa goýum taslamalarynyň durmuşa geçirilmegi üçin alnan daşary ýurt karzlarynyň tölenmegine, uly möçberli ylmy-gözleg işleriniň maliýeleşdirilmegine, saglygy goraýyş we derman senagatynyň durmuş maksatnamalarynyň işlerini netijeli we ýokary hilli alyp barýan lukmançylyk kärhanalarynyň ykdysady taýdan höweslendirilmeginiň maliýeleşdirilmegine gönükdirilendir.

Adamlaryň saglygyny olaryň ömrüniň бүтин dowamynda berkitmek we goramak, ynsanyň sagdyn ömrüniň dowamlylygyny artdyrmak hem-de ilatyň «saglyk potensialynyň (mümkinçiliginiň)» doly amala aşyrylmagyny gazanmak üçin zerur şertleri üpjün etmek Türkmenistanyň saglygy goraýyş ulgamyndaky alyp barýan syýasatynyň esasy maksatlary bolup durýar. Pudakda täze ýörite awtoulaglaryň satyn alynmagy amala aşyrylýar.

Awtoulaglaryň satyn alynmagy

«Tiz kömek» gullugy üçin «Ford-tranzit» awtoulaglarynyň 1994-nji ýylda 5 sanysy, 1995-nji ýylda 30 sanysy, 1997-nji ýylda 75 sanysy, 1998-nji ýylda hem 75 sanysy, «Mersedes-Bens» awtoulaglarynyň 2003-nji ýylda 50 sanysy, 2005-nji ýylda 50 sanysy, 2006-njy ýylda hem 50 sanysy, Russiýanyň Ulýanowsk awtomobil zawodynyň (UAZ) çykarýan ýöriteleşdirilen ulaglarynyň 2008-nji ýylda 200 sanysy, 2009-njy ýylda bolsa 400 sanysy satyn alyndy.

Ýurduň ilatynyň arasynda bellige alnan keselleriň mukdary azalýar, arassaçylyk kadalarynyň berjaý edilişine gözegçilik güýçlenýär. Ene süýdi bilen emdirmek hem-de gan azlyga garşy milli maksatnamalar ýerine ýetirilýär, lukmançylyk edaralarynyň birnäçesi «Çaga bolan mähirli gatnaşykly hassahana» derejesine mynasyp boldy. Durmuşa geçirilýän immunno önüni alyş maksatnamasynyň çäklerinde ilatyň hökmany mugt immunnizasiýasy (sanjymy) alnyp barylýar, şonuň netijesinde ýurtda poliomiýelit (ysmaz) we drakunkulez keselleriniň doly soňuna çykyldy. Malýariýa (gyzzyrma keseline) garşy göreşde üstünlikler gazanyldy, AIW-ýokanç keseliniň ýaýramagynyň önüni almak babatda geçirilýän işler nusga alarlyklydyr. Türkmenistan GDA döwletleriniň arasynda ilkinji we dünýäde dördünji bolup nahar duzuny ýod bilen baýlaşdyrmagy ýola goýan

ýurt hökmünde ykrar edildi. Belli bir ýeňillikleri kepillendirýän meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasyňy wagyz etmek we ornaşdyrmak boýunça çäreler degerli üns berilýär.

Ýurtda garaşsyzlyk ýyllary içinde derman serişdeleriniň giň görnüşlerini öndürmek ýola goýuldy. «Türkmenistanda öndürildi» diýlen ýazgyly belgi bilen 180-den gowrak derman serişdeleri öndürilýär, olaryň aglabasynyň önümçiligi soňky ýyllarda özleşdirildi.

Ýurduň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligini ilaty lukmançylyk hyzmatlary bilen üpjün edýän döwlet edarasý bolanlygyndan, saglygy goraýyş ulgamyny strategik dolandyryň döwlet edarasyna öwürmek üçin, guramaçylyk mazmunly özgertmeleri geçirmeklik yzygiderli zerur bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, saglygy goraýyşyň oňat ulgamynyň bolmagy ähli ilatyň saglyk ýagdaýynyň gowulanmagyna oňyn täsir edýär.

Hormatly Prezidentimiziň ilatyň aýry-aýry toparlaryny gatanawly şertlerde derman serişdeleri, lukmançylyk hyzmatlary we saglygy goraýyş hajatly önümleri bilen mugt hem-de ýeňillikli esasyda Türkmenistanyň döwlet býujetiniň serişdeleriniň hasabyna üpjün etmek baradaky karary diňe bir ilatyň maddy hal- ýagdaýynyň gowulanmagyna däl-de, eýsem raýatlaryň bejeriş edaralaryna öz wagtynda ýüz tutmagyna itergi bermek bilen ilatyň arasynda keselçiligiň azalmagyna hem ýardam edýär.

Milli saglygy goraýyş ulgamynyň mundan beýläk-de kämilleşdirilmegi netijesinde ýurduň saglygy goraýyş ulgamyny dünýä ülnüleriniň derejesine ýetirmekde uly işler amala aşyryldy. Ilat kepillendirilen derejede lukmançylyk hyzmatlary bilen gurşalýar.

«Saglyk» Döwlet maksatnamasynyň çäklerinde Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň tabşyrygy boýunça ilatyň jan saglygy üçin bähbitli binalaryň ýüzlerçesi gurlup, ulanylmaga berildi. Şu günki gün ol binalaryň ilatyň baş sagdynlygyny goramakda, adamlaryň ortaça ýaş dowamlylygyny uzaltmakda ähmiýeti diýseň uly.

Aşgabadýň günorta tarapynda, ajaýyp Köpetdagýň eteginde, oňaly tebigat we howa şertleriniň zolagynda, içinde halkara lukman-

çylyk merkezleriniň müdirligi bolan lukmançylyk şäherçesi guruldy. Şäherçäniň özi 2005-nji ýylda ulanylmaga berlip, 12 mln amerikan dollary möçberinde serişde goýberildi. Müdirligiň düzümine häzirki-zaman enjamlary bilen üpjün edilen 1998-nji ýylda açylan «Halkara kardiologiýa we kardiohirurgiýa» merkezi, 2004-nji ýylda ulanylmaga berlen, 11,687 mln dollar serişde goýberilen «Halkara anyklaýyş» merkezi, 2001-nji ýylda açylan, ABŞ-nyň 26.65 mln dollary möçberinde serişde goýlan «Halkara iç keselleri» merkezi, 2005-nji ýylda açylan, 30 mln dollar serişde goýlan «Ene mähri» enäniň we çaganyň saglygyny goraýyş merkezi, 2009-njy ýylda açylan 200 orunlyk bahasy ABŞ-nyň 45 mln dollaryna barabar bolan «Halkara onkologiýa» hem-de 100 orunlyk bahasy 34,5 mln. dollar bolan «Halkara kelle we boýun agzalarynyň kesellerini bejeriş» merkezleri girýär. Bu günki günde lukmançylyk şäherçesiniň çäklerinde, eýýäm Halkara göz keselleri bejeriş lukmançylyk merkeziniň gurluşygy alnyp barylýar. Şäherçäniň ösüşiniň geljek ýyllarynda bolsa – Halkara trawmatologiýa lukmançylyk merkeziniň gurluşygy göz önünde tutulýar.

Türkmen paýtagtynyň demirgazyk böleginde şu günki gün lukmançylyk merkezleriniň toplumynyň, özboluşly ikinji lukmançylyk şäherçesiniň gurluşygy dowam edýär. Bu ýerde 150 orunlyk Merkezi deri we wenerologiýa keselhanasy, 60 orunlyk inçe kesel bejeriş-öňüni alyş merkezi, 260 orunlyk infeksiýa keselleri bejeriş-öňüni alyş merkezi, şeýle hem AIDS-iň öňüni alyş merkezi, Merkezi barlaghana we Gan merkezi özläriniň täze salgy ýazgylaryny alarlar. Ikinji lukmançylyk şäherçesiniň gurluşygyna ABŞ-nyň 103 million dollaryndan hem gowrak serişde bölünip berildi.

Ähli etraplarda täze Oba saglyk öýleri gurulýar we öňki hereket edýänleriniň durky täzelenýär. 2009-njy ýylyň noýabr aýynda «Arçman» şypahanasynda 420 orunlyk, melhem suwlar bilen bejerilýän «Ýyly suw» şypahanasynda 80 orunlyk sagaldyş merkezleri ulanylmaga berildi.

Öz halkynyň saglygy barada alada etmek bilen, Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti ýurduň saglygy goraýşyny dünýä lukmançylygynyň soňky gazananlaryna laýyk derejede ösdürmäge aýratyn üns

berýär. 2008-nji ýylda maliýeleşdirmegiň hemme çeşmelerini göz önünde tutmak bilen, saglygy goraýyş maksatly binalaryň gurluşygy-na 3835,3 mlrd manat möçberde maliýe serişdeleri gönükdirildi.

«Saglyk» Döwlet maksatnamasyny durmuşa geçirmegiň çäklerinde Balkan, Daşoguz, Lebap we Mary welaýatlarynda umumy bahasy ABŞ-nyň 48 mln dollaryna barabar bolan, hersi 50 orunlyk «Ene mähri» atly enäniň we çaganyň saglygyny goraýyş merkezleriniň gurluşygy tamamlanyp, ulanylmaga berler. Bu binalaryň dördüsi hem awtonom (özbaşdak) elektrostansiýa, agyz suwy saklanýan, ýyladyjy we suw gyzdyryjy desgalar bilen üpjün ediler.

2008-nji ýylyň ilkinji günlerinde Türkmenistanyň Prezidenti Ahal welaýatynyň Gökdepe şäherinde 30 orunlyk «Ene mähri» merkezini gurmak hakynda karara gol çekdi. Bu merkez 2009-njy yýlyň iýul aýynda ulanmaga berildi. Bu merkez häzirki zaman enjamlary, öňdebaryjy tehnologiýalar, zerur serişdeler bilen doly üpjün edilen, şeýle hem ýörite bu merkez üçin hünärmenler taýýarlanylady.

Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň täze, deňsiz-taýsyz lukmançylyk merkezlerini gurmak hakynda kabul eden çözgütleri milletiň abadançylygyny we gülläp ösmekligini kepillendirýän şertleriň toplumy hökmünde türkmen halkynyň saglygyny berkitmek babatda Türkmenistanyň saýlap alan ýolunyň gyşarnyksyz durmuşa geçirilýändiginiň aýdyň subutnamalarynyň biri bolup durýar.

Ilatyň saglygyny goramak ulgamynda köp ýyllyk ylmy-nazaryýet we guramaçylyk-amaly işler üçin Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa Medisina ylmylarynyň doktory diýen alymlyk derejesi we Durmuş-gigiýena we saglygy goraýyş guramak hünäri boýunça alym – professor ady berildi. Bu ýokary intellektual derejä we atlara Gurbanguly Berdimuhamedow «Saglyk» Döwlet maksatnamasyny işläp taýýarlamakda we durmuşa ornaşdyrmakda şahsy goşandy üçin, häzirki zaman ylmy guramaçylygy ýurduň saglygy goraýyş ulgamynda ornaşdyrmak işlerine işjen gatnaşanlygy, lukmançylykdaky bilim işleri üçin mynasyp boldy. Hormatly Prezidentimiz Moskwanyň döwlet mediko-stomatologiýa uniwer-

sitetiniň hormatly professory diýen adyň eýesi boldy. Ýurt baştutanymyzyň «Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri» atly ylmy-ensiklopediki eseriniň ilkinji tomy çapdan çykdy.

Hormatly Prezidentimiz her ýylyň 21-nji iýulyny «Saglygy goraýyş we derman senagatynyň işgärleriniň günü» diýip bellemek hakynda Permana gol çekmegi bu ugurda döwletiň nähili alada edýändiginiň aýdyň kepilidir.

Ylym we bilim

Strategiki milli bähbitleri üpjün etmäge gönükdirilen ylmyň ösüşi – ilatyň durmuş derejesini ýokarlandyrmak, ykdysady ösüşiň täze belentliklerini, ýurdumyzyň durmuş-ykdysady progresini gazanmak – Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň bellenilen, ileri tutulýan ugurlarynyň hataryna degişlidir, ýurdumyzyň innowasion ösüş ýoluna geçmegi bolsa onuň maksady bolup durýar.

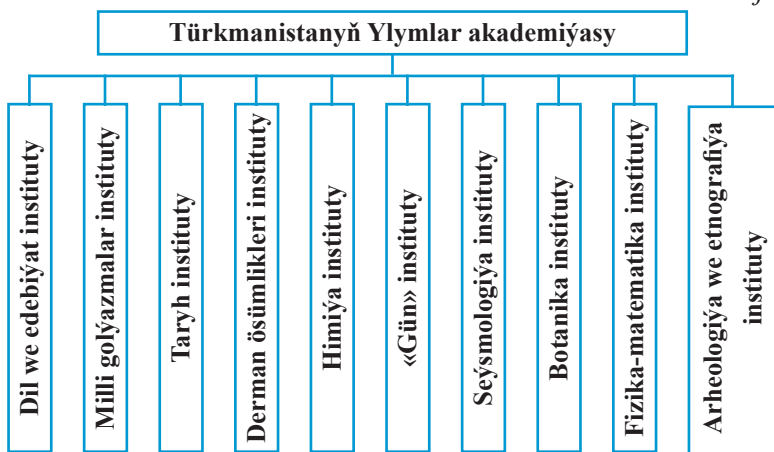
Şu maksada ýetmek üçin döwletimiz tarapyndan ylmy we inžener işgärleri taýýarlamagyň ulgamyny kämilleşdirmek, amaly barlaglary ösdürmek we innowasion işläp taýýarlamalary önümçilige ornaşdyrmak, ýurdumyzyň ylmyny–bilim beriş toplumyny bazar ykdysadyýetiniň şertlerine uýgunlaşdyrmak, şeýle hem biziň ýurdu-myзда ylmy we ylmy-tehniki, barlag işlerini höweslendirýän ykdysady hem-de beýleki çäreleriň ulgamyny döretmek ýaly möhüm wezipeler yzygiderli çözülýär.

Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow «Güýçli döwletde ylym öndebaryjy orny eýeleýär, diýmek, biz ylmyň in täze gazananlary bilen aýakdaş gitmeli» diýip, belleýär. Ýurdumyzda ylmyň gazananlaryny we öndebaryjy tejribäni ykdysadyýetiň ähli pudaklaryna ornaşdyrmak boýunça düýpli çäreler geçirilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2007-nji ýylyň iýun aýynyň 12-sindäki «Türkmenistanyň bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» we «Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işi hakynda» Kararlaryna laýyklykda, ýokary okuw mekdepleriniň we

ylmy edaralarynyň ýanynda aspiranturalar we doktoranturalar, kliniki ordinaturalar açyldy. 2007-nji ýylyň 12-nji iýunynda ýurdumyzyň ylmynda düýpli özgertmeleriň başlangyjy goýuldy. Şondan bärem şol gün Ylymlar günü hökmünde resmi taýdan belenilýär.

Häzirki wagtda ýurdumyzda aspirantlar, doktorantlar, ylmlaryň kandidaty we ylmlaryň doktory alymlyk derejesine dalaşgärler özüleriniň saýlap alan ugurlary boýunça ylmy gözleglerini dowam etdirýärler. Aspirantlaryň we doktorantlaryň iş haklary köpeldildi. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylm we tehnika baradaky Ýokary geňeşde «Ylmyň taryhy we filosofiýasy», «Daşary ýurt dilleri» hem-de «Habarlar-aragatnaşyklar tehnologiýalarynyň esaslary» boýunça kandidatlyk minimumy okuwlary ýola goýuldy. Hormatly Prezidentimiziň Türkmenistanyň ministrliklerini, pudak we ylmy edaralaryny daşary ýurtlarda çap edilýän döwürleýin neşirler bilen üpjün etmek hakyndaky karary esasynda aspirantlara, doktorantlara, ylmlaryň kandidaty alymlyk derejesine we ylmlaryň doktory alymlyk derejesine dalaşgärlere we ähli ylmy işgärlere ylmy edebiýatdan mugt peýdalanmaga giň mümkinçilikler döredildi.

1-nji şekil

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen 2009-njy ýylyň 12-nji iýunynda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy açyldy. Ol döwlet býujetinden maliýeleşdirilýär. Ylymlar akademiýasy döwletiň ylmy,

inžener-tehniki potensialyny ösdürmäge, milli ykdysadyýetimiziň täzeçilikli ösüşine we döwletimiziň hemmetaraplaýyn ýokary derejä galmagyna ýardam etmäge gönükdirilendir. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň düzüminde täze ylmy-barlag edaralarynyň we döwlet gulluklarynyň altysy döredildi. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky Ýokary Geňeşiniň düzümindäki baş sany institut hem Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň düzümine girizildi.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynda dil bilimi hem-de edebiýat bilen baglanyşykly yzygiderli ylmy barlaglary geçirmek, bu babatda ylmy barlaglaryň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemek, türkmen diliniň we edebiýatynyň taryhyny çuňňur öwrenmek, dilimiziň dürli ugurlar boýunça düşündirişli, şeýle hem iki dilli we köp dilli gepleşik sözlüklerini düzmek, ýokary okuw mekdepleriniň, ylmy-barlag edaralarynyň bu ugurdaky işini kämilleşdirmek hem utgaşdyrmak, türkmen diliniň, edebiýatynyň beýleki halklaryň dillerine, edebiýatlaryna bolan gatnaşygyny öwrenip, ylmyň häzirki zaman gazanarlaryny umumylaşdyrmak ýaly anyk wezipeleriň hötdesinden gelmek babatynda düýpli işler alnyp barylýar.

Gadymy golýazma çeşmelerimiziň esasynda türkmeniň dili, edebiýaty, taryhy, medeniýeti boýunça möhüm ylmy barlaglary geçirmek, gadymy ýazuw ýadygärliklerini we halk döredijiliginiň dürdäne eserlerini toplam, wagyz etmek hem neşir etmek, golýazmalary sowatly dikeltmek, olary abat saklap, türkmeniň şöhratly taryhynyň, milli ruhy mukaddeslikleriniň dünýäniň ylmy-medeni jemgyýetçiliginde tutýan ornuny halkara sergilerde we halkara maslahatlarda açyp görkezmek ýaly işler döwrüň öňe çykaran örän möhüm wezipeleriniň biridir.

Ylymlar akademiýasynyň önünde arheologiýa hem-de etnografiýa boýunça hem düýpli ylmy barlaglary geçirmek, maddy we ruhy gymmatlyklarymyzy ýygnamak, öwrenmek, arheologiýa we etnografiýa boýunça dünýä ylmynyň ýeten derejelerini öwrenmek hem umumylaşdyrmak ýaly ençeme jogapkärli wezipeler durýar. Häzirki wagtda gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmelerini halk ho-

jalygynda ulanmak, gün energiýasyndan peýdalanmagy dürli pudaklara ornaşdyrmak boýunça ylmy-tehniki barlaglar alnyp barylýar. Bu ugruň alymlary pudakda amala aşyrylýan işleriň belli bir esasy ugurlaryna salgylanyp, ençeme gyzykly we şol bir wagtyň özünde möhüm meseleleriň üstünde işleýärler.

Watanymyzyň biologik dürlüliginiň aýrylmaz bölegini düzýän ösümlük dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak üçin düýpli ylmy-amaly barlaglar geçirilýär. Türkmen topragynda dermanlyk ösümlükleriň sany örän köp we olardan dürli kesellere em bolýan dermanlar ýasalýar. Bu ugurda zähmet çekýän alymlar dermanlyk ösümlüklere bolan islegleri kanagatlandyrmak maksady bilen, derman serişdeleriniň fitoterapiýa we marketing barlaglaryny geçirýärler, jöwherli şerbetleri, bejeriji çaýlary, gury ekstratlary, sepgileri we beýlekileri işläp taýýarlaýarlar.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynda himiýa pudagyny ösdürmek babatda uly tagallalar edilýär. Bu ugurdan ençeme ylmy işler edildi, ylmy makalalar, monografiýalar, kitapçalar çap edildi, oýlap tapyşlaryň awtorlyk şahadatnamalary we patentleri alyndy. Ýurdumyzda himiýa pudagyny mundan beýläk hem ösdürmäge giň mümkinçilikler bar.

Ýurdumyzda düýpli seýsmologiki we amaly-geofiziki barlaglary alyp barmak babatda zerur işler amala aşyrylýar. Bu ugur boýunça dünýäniň ençeme döwletleri, şol sanda ABŞ, Awstriýa, Germaniýa, Ýaponiýa, Hytaý, Russiýa, Eýran, Türkiýe, Özbegistan, Gazagystan ýaly döwletler bilen ylmy hyzmatdaşlyk ýola goýuldy. Bu hyzmatdaşlygy mundan beýläk-de ösdürmek, ýurdumyzda bu ugurdan ýokary bilimli, ýokary taýýarlykly hünärmenleri ýetişdirmek möhümdir.

Fizika-matematika ylmynda düýpli barlaglary geçirmäge ýygyn edýän alymlaryň ylmy işleri ýurdumyzyň, şeýle-de ABŞ-nyň, Ýewropanyň, Russiýanyň, Ukrainanyň we beýleki ýurtlaryň ylmy žurnallarynda yzygiderli çap edilýär.

Jemgyýetçilik guramasy hökmünde Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işine möhüm orun berilýär. Ýokary hünär de-

rejeli hünärmenleri taýýarlamak, daşary ýurtly kärdeşler bilen öňeýli aragatnaşyklary we tejribe alyşmagy ýola goýmak, ylym we tehnika ulgamynda halkara hyzmatdaşlygyny ösdürmek babatda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy möhüm işleri ýola goýýar. Umuman, milletiň intellektual mümkinçiliginiň netijeli durmuşa ornaşdyrylmagyny, ylmy işgärleriň, ýaş nesilleriniň, döredijilik ukyp-laryny açyp görkezmeklige mümkinçilikleriň döredilmegi Türkme-nistanda ylmyň ösmegine uly badalga berer.

Ýurdumyzyň ylmyny ösdürmegiň esasy nukdaýnazarlarynyň arasynda ylmy bäsleşikleriň hem uly ähmiýeti bar. Şeýle bäsleşikleriň arasynda ylmy taslamalary ýerine ýetirijileriniň her ýylda geçirilýän bäsleşigini hem-de ýaş alymlaryň we talyplaryň arasyndaky ylmy işler boýunça bäsleşigi bellemek bolar. Ylmy taslamalary ýerine ýetirijileriň bäsleşiginiň aýratynlygy ylmy-barlag işleri üçin tema-lary alymlaryň özleri tarapyndan däl-de, eýsem ykdsadyýetiň dürli pudaklarynyň hünärmenleri tarapyndan seçilip alynýanlygyndadyr. Ýurdumyzyň ylmy-barlag institutlarynyň, laboratorýalarynyň we ýokary okuw mekdepleriniň alymlary hem hünärmenleri hödürlenen taslamalaryň ýerine ýetirijileri bolýarlar.

Ýaş alymlaryň, talyplaryň türkmen ylmyny ösdürmäge goşan-dynyň ähmiýetini aýratyn belläp geçmek gerek, olar biziň ýurdumyz üçin zerur bolan we dünýä ylmynyň gaznasyna goşant bolup durýan öz ylmy gözleglerini alyp barýarlar.

Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň Merkezi geňeşi tarapyndan ygılan edilýän ylmy bäsleşik hem muňa şaýatlyk edýär, ol dürli-dürli ugurlarda ylmy-barlaglar bilen meşgul-lanýan ýaş alymlaryň ýüzlerçesini özüne birleşdirýär.

Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti tarapyndan döredilen ylmy işleriň bäsleşiginiň esasy maksady – ýurdumyzda ylmy ösdürmekden, zehinli ýaş alymlary – milletiň intellektual saýlantgylarynyň täze ne-sillerini ýüze çykarmakdan we höweslendirmekden ybaratdyr.

Bäsleşige gatnaşyjylaryň hatarynda ylmy-barlag institutlarynyň, önümçilik birleşikleriniň, ylmy-tehniki kärhanalaryň işgärleri, ýöri-te orta okuw mekdepleriniň okuwçylary bar. Bäsleşige hödürlenýän

işler ylmyň köp pudaklaryna degişlidir. Şolaryň hatarynda: gumani-tar we takyk ylmylar, lukmançylyk, şäher gurluşygy we arhitektura, seýsmologiýa, ulag, ekologiýa, tebigy serişdeleri rejeli peýdalan-mak, biotehnologiýalar, ykdysadyýet, oba hojalygy, telekommuni-kasiýalar ulgamyny ösdürmek ýaly pudaklar bar. İşleriň uly möçbe-ri geologiýa, geofizika, gazylyp alynýan peýdaly magdanlara, nebit we gaz himiýasyna, energetika, hususan-da, energiýanyň alternatiw çeşmelerinden peýdalanmaga, şeýle hem syýahatçylyga we sporta bagyşlanypdyr. Matematikleriň, fizikleriň, mugallymlaryň, habarlar we kompýuter tehnologiýalaryny işläp düzüjileriň işleri hem bäsleşige hödürlenýär.

Ylmy işgäriň hukuk ýagdaýy hakyndaky Türkmenistanyň ka-nuny ylmy işgärleriň hukuklaryny, borçlaryny we jogapkärçiligini, olaryň hünär taýýarlygyna baha bermegiň ölçeglerini, şonuň ýaly-da Türkmenistanyň döwlet häkimiýeti we dolandyryş edaralarynyň ylmy işgärleriniň erkin ylmy döredijiliginiň kepilliklerini we durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmektäki, ylmy işiň abraýyny ýokar-landyrmakdaky borçlaryny kesgitleýär.

Ylmyň hem tehnikaýyň ýokary depginde ösmegini üpjün etmeginiň möhüm şertleriniň biri hem ýokary hünärli, ähli tarap-laýyn bilimli hünärmenleriň ýeterlik derejede bolmagydyr. Şunuň bilen birlikde, hünärmenleri taýýarlamak meselesi ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda tehnika we tehnologiýa babatda ösüş meseleleri bilen jebis arabaglanyşyklydyr.

Ýurdumyzda bilim ulgamy Türkmenistanyň bilim hakyndaky kanunyna laýyklykda hereket edýär, ähli raýatlara mugt bilim kepil-lendirilýär. Türkmenistanyň bilim babatdaky kanuny jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär, bilim ulgamynda döwlet syýasatynyň binýatlyk ýörelgelerini, şeýle hem bilim ulgamynyň maksatlaryny, wezipelerini, hyzmatlaryny we onuň işini dolandyrmagyň tertibini kesgitleýär.

Ýurdumyzyň bilim edaralarynyň düzümini mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary, orta mekdepler, hünärmentçilik, orta hünärmen we ýokary okuw mekdepleri düzýär.

Bilim boýunça esasy görkezijiler (okuw ýylynyň başyna)

	2000	2007	2008	2009	2010	2011
Mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň sany	891	813	817	821	832	848
Olardaky çagalaryň sany, müň adam	123,3	138,4	143,5	150,6	160,9	172,4
Mekdepleriň sany, birlik	1922	1711	1718	1725	1730	1741
Olardaky çagalaryň sany, müň adam	1017,1	1040,0	1006,4	969,3	931,3	900,4
Başlangyç hünär okuw mekdepleriniň sany, birlik	118	131	131	133	127	129
Olardaky okuwçylaryň sany, müň adam	21,0	24,8	41,9	58,6	69,7	51,1
Orta hünär okuw mekdepleriniň sany, birlik	16	18	18	19	27	27
Olardaky okuwçylaryň sany, müň adam	4,3	3,9	4,0	4,3	6,2	8,3
Orta hünär okuw mekdeplerine kabul edilen okuwçylaryň sany, müň adam	1,7	1,6	1,7	1,8	3,6	4,0
Orta hünär okuw mekdeplerini tamamlanlar, müň adam	2,2	1,6	1,5	1,5	1,6	1,9
Ýokary okuw mekdepleriniň sany, birlik	16	17	18	19	21	23
Olardaky talyplar, müň adam	16,6	17,0	20,7	22,1	23,7	25,6
Ýokary okuw mekdeplerine kabul edilen talyplaryň sany, müň adam	3,3	4,6	5,2	5,2	5,4	6,1
Ýokary okuw mekdeplerini tamamlan hünärmenleriň sany, müň adam	7,6	3,9	1,3	3,7	3,5	3,9

Türkmenistanda 2011-nji okuw ýylynyň başyna 1741 sany orta mekdepleri, 848 sany mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary, 129 sany başlangyç hünär okuw mekdepleri hereket edýärler. Orta mekdepdäki okuwçylaryň sany 900,4 müňe, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralaryndaky çagalaryň sany 172,4 müňe, başlangyç hünär okuw mekdeplerindäki okuwçylaryň sany 51,1 müňe deň. Mundan başgada bu döwürde 27 sany orta hünär okuw mekdepleri bolup, şolarda jemi 8,3 müň okuwçy okaýar. Şonuň ýaly hem 23 sany ýokary okuw mekdepleri bolup, olarda 25,6 müň talyp okaýardy. 2011–2012-nji okuw ýylynda ýokary okuw mekdeplerine jemi 6,1 talyp, orta hünär okuw mekdeplerine bolsa 4 müň okuwçy kabul edildi.

Häzirki wagtda Türkmenistanda bilim täze derejelere ýetdi. Munuň şeýledigine Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan gol çekilen Permanlar we Kararlar aýdyň şaýatlyk edýär. Olaryň hataryna 2007-nji ýylyň fewral aýynyň 15-indäki «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Permany, 2007-nji ýylyň mart aýynyň 4-indäki «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Karary, 2007-nji ýylyň mart aýynyň 30-yndaky «Türkmenistanda bilim işgärleriniň iş haklarynyň we talyp haklarynyň möçberlerini köpeltmek hakynda» Permany, şonuň ýaly-da ýurduň bilim ulgamynda özgertmeleri geçirmek boýunça geçirilýän anyk çäreler degişlidir. Bu resminamalar, ilkinji nobatda, bilim ulgamynyň hilini ýokarlandyrmaga gönükdirilendir.

Bu işleriň durmuşa ornaşdyrylmagy ykdysadyýetiň pudaklary üçin taýýarlanylýan hünärmenleriň hünär derejeleriniň halkara ülnülerine laýyk gelmegini üpjün eder.

Hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen orta mekdepleriň 10 ýyllyk, ýokary okuw jaýlarynyň 5 ýyllyk (saglygy goraýyş hünärleri we sungatyň käbir görnüşleri boýunça – 6 ýyl) okuwa geçirilmeginiň bahasyna ýetip bolmajak ähmiýeti bar. Mugallymçylyk tejribesine kompýuter tehnologiýalaryny, okuwyň interaktiw usullaryny işjeň ornaşdyrmak, ýaşlar üçin internetiň global torunyň maglumat serişdeleriniň elýeterliligini giňeltmek, orta mekdepleriň we ýokary

okuw mekdepleriniň mugallymlaryna düşýän okuw sagatlarynyň möçberini azaltmak, olaryň iş haklaryny ýokarlandyrmak we beýleki çäreler ýaşlaryň biliminiň hilini ýokarlandyrmak barada alada bilen baglanyşyklydyr.

Ýurdumyzda çetde ýerleşýän etraplarda we oba ýerlerinde ýaşaýan çagalara aýratyn üns berilýär. Olar üçin welaýatlarda orta mekdepleriň ýanynda internatlar açyldy. Bu internatlar döwlet üpjünçiliginde durýarlar.

Bilimiň ähli basgançaklarynda geçirilýän reformalarda ilatyň orta we ýokary bilim bilen gurşap alnyşyny ýokarlandyrmak wajyp bolup durýar.

Munuň üçin, başlangyç we orta bilimi kämilleşdirmek boýunça giň möçberli işler alnyp barylýar. On ýyl bilim maksatnamasyna geçilmegi mekdep okuwçylaryna hukuk, ahlak, ykdysady, syýasy, ekologiýa medeniýetiniň esaslaryny, jemgyýeti öwrenişiň we beden-terbiýäniň esaslaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär. Orta mekdepleriň mugallymlaryny, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň terbiýeçilerini we mugallymlaryny kämilleşdirmek boýunça işler başlandy. Bu iň täze bilim we maglumat tehnologiýalaryny özleşdirmek bilen utgaşdyrylýar. Bilim bermegiň täze häzirkі zaman usullaryndan peýdalanylmagy, şeýle hem täze okuw kitaplary we okuw gollanmalar bilen üpjün edilmegi bilimiň hilini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär. Bilim ulgamynda işgärleriň zähmet hakynyň derejesi artdyryldy, bu olaryň bilim bermäge gyzyklanmalaryny ýokarlandyrýar.

Bilim reformasynda şäherlerde, obalarda köne okuw jaýlarynyň durkuny täzelemäge we täzelerini gurmaga möhüm orun berilýär. Şunuň bilen birlikde okuw jaýlarynyň tehniki taýdan üpjün edilmegi bilim reformasynyň ilkinji derejeli wezipesi bolup durýar. Döwlet tarapyndan mekdep üçin okuw enjamlaryny satyn almak üçin goşmaça serişdeler berilýär.

Ýurduň ykdysady taýdan ösmegi dürli hünärlere bolan islegiň geriminiň giňelmegine getirýär. Netijede, zähmet bazarlarynyň talaplaryna laýyk gelýän täze hünärli hünärmenleri taýýarlamak boýunça täze bilim edaralaryny döretmek zerurlygy döreýär.

Ýokary okuw mekdepleriniň binýatlyk esaslaryny giňeltmek boýunça uly möçberli işler amala aşyrylýar. 2008-nji ýylyň 1-nji sentýabrynda Aşgabat şäherinde Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň fizika-matematika fakultetiniň täze binasynyň gurluşygy tamamlanyp ulanylmaga berildi.

2009–2010-njy okuw ýyly mynasybetli Aşgabat şäheriniň mekdep okuwçylary üçin her biri 600 okuwçy orunlyk mekdepleriň üçüsi, Balkanabat şäherinde bolsa 600 okuwçy orunlyk döwrebap mekdebiň biri ulanylmaga berildi. 2009-njy ýylda paýtagtymyzda A. S. Puşkin adyndaky türkmen-rus mekdebi, Gökdepe etrabyňyň Yzgant obasynda 400 okuwçy orunlyk täze döwrebap mekdep hem ulanylmaga berildi. Içeri işler ministrliginiň Polisiýa akademiýasy, Türkmenistanyň ulaglary we aragatnaşygy ösdürmegiň döwlet gaznasynyň serişdeleriniň hasabyna Aşgabat şäherinde Türkmen döwlet ulag we aragatnaşyk institutynyň täze binasy ulanylmaga berildi. Täze gurulýan bilim ojaklarynyň sanawynda 3 müň talyp orunlyk, özünde umumy ýaşaýyş jaýyny, kitaphanany, naharhanany we gerekli beýleki amatlyklary jemleýän Türkmen döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň binasy, Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň täze binasy, Daşoguzdaky Oba hojalyk instituty, Magtymguly adyndaky TDU-nyň geografiýa fakultetiniň täze binasy bar.

Türkmen ýaşlarynyň daşary ýurtlaryň abraýly ýokary okuw mekdeplerinde bilim almagy üçin bimöçber alada edilýär. 2009-njy ýylda türkmenistanly ýaşlaryň 600-den gowragy Russiýanyň, Türkiýäniň, Malaýziýanyň, Hytaýyň, ABŞ-nyň, Awstriýanyň, Rumyniýanyň we beýleki ýurtlaryň abraýly ýokary okuw mekdeplerine okamaga gitdiler. Ýaşlaryň 200-e golaýy Belarusyň Milli tehniki we Döwlet tehnologiýa uniwersitetlerine, Tatarystanyň Döwlet tehnologik institutyna, Medeniýet we sungat baradaky döwlet uniwersitetine hem-de N. G. Žiganow adyndaky Döwlet konserwatoriýasyna okuwa iberildi.

Ýokary okuw infrastrukturasynyň, kitaphanalaryň, tejribehanalaryň we beýleki ugurlaryň ösdürilmegi üçin serişdeleriň goýberilmegi ýurduň ylmy mümkinçiliklerini artdyrmagyň netijesinde, ylmy-barlaglary we işläp taýýarlamalary giň möçberlerde geçirmäge mümkinçilik berer.

Medenýet we sungat

Türkmenistan milletiň baý medeni mirasyny aýawly saklamagy, öwrenmegi we wagyz etmegi özüniň ileri tutulýan döwlet syýasatynyň esasylarynyň biri diýip yglan etdi. Şu günki Türkmenistanyň medeni syýasaty – öňi bilen, Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwriň batly gadamlary bilen öňe gidýän eziz Diýarymyzyň adyl syýasatynyň aýrylmaz bölegidir. Döwletimiziň ykdysadyýetinde, durmuş ulgamynda amala aşyrylýan düýpli özgerişlikler medeniýet ulgamyna hem täsirini ýetirdi.

Türkmenistandaky muzeýler – taryhy, maddy we ruhy medeni ýadygärlikleri toplaýan, saklaýan, öwrenýän, ilatyň arasynda köpçülikleýin medeni aň-bilim işlerini geçirýän ylmy aň-bilim edaralary bolup çykyş edýärler.

15-nji tablisa

Muzeýler

	2000	2007	2008
Muzeýleriň sany	27	31	31
şol sanda:			
Taryh	13	16	15
Memorial	2	2	2
Ülkäni öwreniş	7	7	7
Sungaty öwreniş	1	2	2
Edebi	3	2	2
Pudaklaýyn	1	2	3
Muzeýlere gelenleriň sany (ýylda), müň	248,7	289,1	298,3

Türkmenistanda 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda 31 sany muzeý hereket edip, olar paýtagtda we ýurduň ähli welaýatlarynda ýerleşýärler. Şol muzeýleriň 15 sanysy taryhy muzeýler, 7 sanysy ülkäni öwreniş muzeýleri, 2 sanysy memorial muzeýlerdir. Olaryň arasynda 115 müňden gowrak eksponatlary özünde jemleýän Türkmenistanyň Baş milli muzeýler toplумы iň näýbaşy muzeý hasaplanýar. 2009-njy

ýylda oňa Türkmenistanyň Prezidentiniň muzeýiniň, Etnografiýa we ölkäni öwreniş muzeýiniň täze binalary hem goşulyp, özboluşly muzeýler dünýäsi döredi. Diňe garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabat şäherinde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistanyň milli muzeýi, Türkmenistanyň Şekillendiriş sungatynyň milli muzeýi, Türkmenistanyň «Ak bugdaý» milli muzeýi tomaşaçylar üçin öz gapylaryny giňden açdy. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistanyň milli muzeýinde gaýtalanmajak eksponatlar – türkmen halkynyň gadymy geçmiş taryhy, onuň ýokary ruhy we maddy medeniýeti baradaky maglumatlar ýerleşýär. 2009-njy ýylda ýene-de bir taryhy muzeý – «Gökdepe» milli muzeýi açyldy.

«Türkmenistanyň taryhy-medeni ýadygärliklerini goramak» hakyndaky Karara laýyklykda, «Nusaý», «Köneürgenç», «Gadymy Merw», «Atamyrat», «Köne Saragt», «Gadymy Dehistan», «Abiwerd», «Gökdepe galasy» ýaly ýadygärliklerimiz Döwlet taryhy-medeni goraghanalary diýen derejä eýe boldular. 1994-nji ýyldan başlap bolsa, taryhy-medeni ýadygärlikleri goramak, öwrenmek hem-de rejelemek baradaky Milli müdirligimiziň işi ýola goýuldy.

Türkmenistanyň çäginde taryhy-medeni ýadygärlikleriň iki müňe golaýy ýerleşýär. Şolardan Gadymy Merw, Nusaý, Köneürgenç ýaly ýadygärliklerimiz ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawynyň hataryna girizildi.

Medeniýet we sungat ulgamynyň wekilleri hökümet tarapyndan sylaglanyp durulýar, olaryň netijeli işlemekleri üçin ähli şertler döredilýär. Çeper halk döredijiliginiň giňden ýaýbaňlanmagy üçin döredijilik bäsleşikleridir festiwallar yzygiderli geçirilip durulýar. Döwlet tarapyndan döredilýän amatly şertler milli medeniýetimiziň bütindünýä halklary bilen köp ugurly medeni aragatnaşyklary açmagyna, onuň giňden wagyz edilmegine, şeýle hem türkmen operasynyň, simfoniki sazalarynyň, kinosynyň, sirkiniň täze – kämil ösüş ýoluna düşmegine badalga berýär. 2007-nji ýylda paýtagtymyzda täze Milli medeni merkeziň binasy ulanylmaga berildi. Bu merkez ajaýyp binalaryň birbada üçüsini – Milli kitaphanany, Prezident muzeýini we Mukamlar köşgüni özünde jemleýär. 2008-nji ýylyň fewralynda Milli medeniýet

merkeziniň Mukamlar köşgünde Türkmenistanyň Döwlet simfoniki orkestriniň tanyşdyrylyş dabarasy bolup geçdi. Bu bolsa ýurdumyzyň medeniýet we sungat işgärleriniň döwlet Baştutanymyzyň milli saz sungatymyzyň ajaýyp däplerini täzedan galkyndyrmak, täze-täze döredijilik toparlaryny we eserlerini döretmek baradaky çagyryşyna özboluşly seslenme boldy. Bary-ýogy birnäçe aýdan soň, ýagny 27-nji iýuny ýene-de şol ýerde türkmen halkynyň meşhur dessanynyň esasynda döredilen Daňatar Öwezow bilen Adrian Şapoşnikowyň «Sasenem we Garyp» operasy täzedan dikeldilip, tomaşaçylara hödürlendi. Öz wagtynda milli opera sungatynyň altyn dänesine öwürülen we onlarça ýyllap sahnalardan düşmän gelen bu opera 64 ýyldan soňra ýene-de gaýtadan dünýä indi. 2008-nji ýylyň 27-nji iýuny bolsa, türkmen operasynyň täzedan dikeldilen günü hökmünde taryhyň sahypalaryna girdi. Ýurdumyz şol günden beýläk 27-nji iýuny milli baýram – Medeniýet we sungat işgärleriniň günü hökmünde dabaraly belläp geçýär.

Ýurdumyzyň köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň mümkinçilikleri işjeň artýar, elektron köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işleri, hususan-da teleýaýlymyň we radionyň işleri kämilleşýär, olaryň maddy-tehniki binýady berkeýär. Neşir ulgamy güýçli ösýär, çap önümleriniň – döwürleýin neşirleriniň, şeýle hem çeper edebiýatyň we okuw kitaplarynyň neşir edilisi barha artdyrylýar.

Döwletimiz elektron köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň maddy-tehniki binýadyny berkitmek üçin köp serişdeleri goýberýär. In döwrebap enjamlar satyn alynýar, infrastrukturany döwrebaplaşdyrmak üçin ep-esli serişde bölünip berilýär, hususan-da Medeniýet we teleradioýaýlymlar ministrliginiň täze jaýy işe girizildi, ajaýyp döredijilik şäherçesiniň gurluşygy badalga aldy, täze «Owaz» radioýaýlymy işläp başlady. 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda türkmen teleýaýlymynyň Baş müdirliginiň täze başinji ýaýlymy – «Türkmen owazy» hem efire çykdy. 2007-nji ýylda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde «žurnalistika» hünäri öwredilip başlandy.

Türkmenistanyň Türkmen döwlet neşirýat gullugy çuň pähim we ýiti zehine ýugrulan neşirleri raýatlarymyza hödürlemek bi-

len, milli medeniýetimiziň ösmegine uly goşant goşýar. Neşir edilýän önümleriň sanawy we möçberi ep-esli artdy. Muňa mysal edip, soňky ýyllarda açylan ýöriteleşdirilen döwürleýin neşirleri şeýle hem okuw kitaplaryny, halkymyzyň beýik ruhy mirasynyň edebi we ylmy işleriniň täze neşirlerini görkezmek bolar. Her ýylda biziň mekdeplerimiz üçin okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň yüzlerçesi çap edilip paýlanylýar.

Häzir türkmen döwlet neşirýat gullugynyň düzümine – Metbugat merkezi we welaýat çaphanalary, «Çaphana hyzmatlary» döwlet kärhanasy, «Türkmen metbugat üpjünçilik» kärhanasy, «Galkynyş» kitap merkezi, «Türkmenkitap» lomaý we bölek söwda birleşigi we Türkmenistanyň Döwlet kitap palatasy girýär. 2008-nji ýylda işe başlan «Galkynyş» kitap merkeziniň maksady–döwlet býujeti tarypyndan maliýe serişdeleri bilen üpjün edilýän oba we şäher, şeýle hem çagalar baglarynyň kitaphanalaryny, orta we ýokary okuw jaýlaryny kitaplary bilen üpjün etmekden ybaratdyr. «Türkmenkitap» lomaý we bölek söwda birleşigi halkymyzy durmuş-syýasy, ylmy-populýar, taryhy we çeper edebiýatlar bilen üpjün edýär. Bu birleşigiň 30-a golaý kitap dükanlary we şahamçalary bar.

Hormatly Prezidentimiz ýakyn ýyllarda Aşgabat şäherimizde ajaýyp Döredijilik şäherçesini döretmek barada Karar kabul etdi. Bu şäherçede hemme zady üpjün ýaşaýyş jaýlaryndan başga-da, ýörite çagalar bagy, sungat mekdebi we ýokary okuw jaýy hem bolar.

Türkmenistanyň Berkararlyk döwründe medeniýet obýektlerine ilkinji derejeli üns berilýär. Muňa iň ýokary talaplara laýyk gelýän muzeýleriň, teatrlaryň açylmagy hem şaýatlyk edýär. Bu obýektleriň iň möhüm obýektlere degişlidigi we türkmen halkynyň guwanjy bolup durýandygy kanunydyr.

Medeniýet ulgamy ýurduň ykdysady ösüşiniň esasy güýçleriniň biri bolmak bilen birlikde, Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasyny amala aşyrmakda hem ägirt uly işleri ýerine ýetirýär.

Ýurdumyzda sporty we bedenterbiýäni ösdürmegiň uly ähmiýeti bardyr. Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda sporty we bedenterbiýäni ösdürmäge aýratyn üns berilýär. Sport we bedenterbiýe bilen işjeň meşgullanmaga ilatyň ähli gatlagyny çekmek, fiziki we ruhy taýdan sagdyn nesli kemala getirmek, halkara we dünýä derejelerindäki sport ýaryşlarynda Bagtyýarlyk döwrümize mynasyp wekilçilik edip biljek türgenleri taýýarlamaga gönükdirilen ulgamy ösdürmek zerur bolup durýar.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda bedenterbiýe we sport ulgamyny ösdürmekde düýpli özgerişlikler bolup geçdi. Bu ugurda geçirilen özgertmeler ilatyň ähli gatlagyny bedenterbiýe bilen meşgullanmaga, berk bedenli nesli ösdürip ýetişdirmäge we halkara sport ýaryşlarynda Türkmenistanyň abraýyny gorap biljek ýokary hünärli türgenleri taýýarlamaga gönükdirildi.

Milli oýunlary we ýaryşlary öwrenmäge we olary guramaga hem üns güýçlendi. Garaşsyzlyk ýyllary içinde «Göreş», «Düzüm», «Ýaglyga towusmak» ýaly sportuň milli görnüşleri özleriniň mundan beýläk hem ösüşlerine eýe boldular.

Okuwçylaryň, talyplaryň, ýaşlaryň we uly ýaşly ilatyň sporta çekilmegi üçin täze görnüşler we usullar döredildi. Etraplarda we şäherlerde milli oýunlaryň festiwallarynyň, ýaşaýan ýerleri boýunça ýaryşlaryň geçirilmegi däbe öwrüldi. Serdaryň saglyk ýolyna her hepde gidilmegi, «Saglyk güniniň» geçirilmegi hem däbe öwrüldi. Aýal-gyzlary beden terbiýesine we sporta çekmek hem işjeňleşdi.

Türkmen türgenleriniň halkara sport ýaryşlaryndaky üstünlikleri bu gün kanunalaýyk häsiýete eýe boldy. Bu zatlaryň barysy öňi bilen Türkmenistanyň Prezidentiniň türkmen sportyny, sportyň maddy-tehniki binýadyny ösdürmek baradaky ýadawsyz aladasy bilen baglydyr. Garaşsyzlyk ýyllary içinde bu ugurda bitirilen işler we ýetilen sepgitler az däl. Ýewropa ölçeglerine laýyk gelýän, bahasy 26 million amerikan dollaryna barabar bolan, 26 müň tomaşaça niýetlenen sport toplумы ulanmaga berildi. Paýtagtymyz Aşgabatda dünýä

ölçeğerleriniň talaplaryna laýyk gelýän 4 sany açyk tennis meýdançaly 30 müň orunlyk täze stadion gurlup ulanmaga tabşyryldy. Onuň umumy bahasy 31 million amerikan dollary möçberindedir.

Ýurtda 37 stadion, 2064 sport zallary, 22 sany ýüzüş howdanlary we birgiden açyk sport meýdançalary bar. Dünýä ülnülerine laýyk gelýän häzirki zaman sport toplumlaryna eýe bolmak bilen, döwletimiziň paýtagty Aşgabat kem-kemden sportyň dürli görnüşleri boýunça abraýly halkara we sebitleýin ýaryşlar geçirilýän merkeze öwrülip barýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow ilaty, hususan-da, ýaşlary bedenterbiýe we sport bilen meşgullanmaga çekmek maksady bilen, her bir welaýat merkezinde stadion gurmak baradaky Karara gol çekdi.

Geçen ýyllarda Aşgabat şäherinde we welaýatlarda sportuň suwda ýüzülýän görnüşleriniň merkezi, 35 müň orunlyk 4 sany stadion, 1 müň orunlyk 2 sany sport öýi, 2 müň orunlyk 15 sany tennis korty, umumy meýdany 9 müň kwadrat metr bolan bedenterbiýe sagaldyş toplumlarynyň 13-üsi guruldy hem-de işe girizildi. Häzir biziň ýurdumyzda 114 sany sport mekdepleri işleýär.

Şeýle hem uly senagat kärhanalarynyň we edaralarynyň ýanynda olaryň öz serişdeleriniň hasabyna bedenterbiýe-sagaldyş toplumlary, sport meýdançalary, basseýnler guruldy.

Häzirki wagtda Türkmenistanda sportuň 40-a golaý görnüş boýunça sport seksiýasy işleýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde türkmen türgenleri dünýä boýunça, Aziýa boýunça, Ýewraziýa boýunça geçýän çempionatlarda we ýaryşlarda, Merkezi we Günübatar Aziýa oýunlarynda, Bütindünýä küşt Olimpiadasynda hem-de beýleki halkara bäsleşiklerinde sportuň ençeme görnüşleri boýunça altyn, kümüş, bürünç medallaryň ýüzlerçesine mynasyp boldular. Diňe 2007-nji ýylda şeýle medallaryň 86-sy biziň ýurdumyza getirildi.

Türkmenistanyň milli sport we syýahatçylyk institutynda, umumybilim berýän Olimp orta sport mekdebinde, şeýle hem ýurdumyzyň beýleki sport mekdeplerinde ýokary taýýarlykly türgenleri hem-de bedenterbiýe işgärlerini taýýarlamagyň täze wezipeleri öňe çykýar.

Beden taýdan sagdyn we ruhy taýdan kämil ösýän ýaş nesli kemala getirmek, sport bilen meşgullanýanlaryň sanyny ep-esli artdyrmak, dünýä derejesindäki türgenleri taýýarlamak we sportuň maddy binýadyny mundan beýläkde pugtalandyrmak geljekki döwürler üçin sporty ösdürmegiň baş wezipelerini kesgitleýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararyna laýyklykda 2010-njy ýyldan başlap, her ýyl ýaz aýlarynda sportuň jemleýji tapgyryny geçirmek bilen, Türkmenistanyň umumybilim hemde başlangyç, orta we ýokary hünär bilimli edaralarynyň, welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň arasynda «Türkmenistan – ruhbelentligiň we sagdynlygyň ýurdy» atly sport ýaryşlaryny geçirmek bellenildi.

Türkmenistanda dynç alyş we syýahatçylygyň kuwwatly industriýasyny döretmek, iň bir ileri tutylýan durmuşy-ykdysady syýasatynyň biri bolup durýar. Munuň üçin ýurtda ähli zerur zatlar – owadan we häzirki zaman şäherler, köp sanly taryhy we medeni ýadygärlikler bar.

Döwletiň syýahatçylyk baradaky syýasatynyň esasy maksady–Türkmenistanda dünýä ülnülerine laýyk gelýän, dürli syýahatçylyk hyzmatlara bolan halkyň isleglerini kanagatlandyrmaklyga ukyply häzirki zaman syýahatçylyk infrastrukturalaryny döretmekden ybarat bolup durýar. Syýahatçylygy ösdürmek babatynda döwletiň işjeň syýasatynyň esasy ugurlary – syýahatçylaryň hukuklaryny, ýurdu-myzdaky syýahatçylyk hyzmatlaryny ýerine ýetirijileriň bähbitlerini goramakdan we syýahatçylyk infrastrukturalaryny emele getirmäge gönükdirilen maýa goýumlary göni goýmak arkaly syýahatçylygy hemme taraplaýyn goldamakdan, işgärleri taýýarlamakdan, milli syýahatçylygyň dünýä bazaryna aralaşmagy üçin ylmy we mahabat, maglumat taýdan ýardam etmekden, maýa goýumlaryň işjeňligini janlandyryň, salgyt we gümrük ýeňilliklerini döretmekden ybaratdyr.

Geljekde syýahatçylygy ösdürmegiň esasy maksady–Türkmenistanda ýokary derejeli we bäsleşiklere ukyply bolan, bir tarapdan ýerli ilatyň we daşary ýurtly raýatlaryň dynç alýan wagtynda ähli isleglerini kanagatlandyrmak üçin giň mümkinçilikleri bolan, ikinji tarapdan, bolsa ýurduň ykdysady ösüşini, şol sanda salgytlaryň ha-

sabyna döwlet býujetine girdejilerini milli manadymyzda we daşaty ýurt walýutalarynda artdyrmagyny, täze iş ýerleriniň döremegini, medeni we tebigy miraslaryň netijeli ulanylmagyny üpjün etmeklige ukyply syýahatçylyk toplumlaryny döretmekden ybaratdyr.

Türkmen halkynyň kökleri münýýlyklaryň jümmişine baryp ýetýän özboluşly medenýeti, köp dürli tebigy we taryhy ýadygärlikleri, ýagny – ÝUNESKO-nyň «Bütindünýä medeni miraslaryna» goşulan Gadymy Merw, Köneürgenç, Nusaý, Marguşyň, Dehistanyň, Änewiň arheologiki ýadygärlikleri, Köýtendagyň haýran galdyryjy gowaklary, dinozawrlaryň ayak yzlary, Badhyz, Repetek, Köpetdagýň baý dag jülgeleri, Sumbaryň subtropiki giňişlikleri – bularyň barysy syýahaty söýýänler we dünýäni öwrenesi gelýänler üçin adatdan daşary gyzykly, özüne çekiji zatlardyr.

Uzboýuň gündogar kenarynda ýerleşýän Mollagara şypahanasy daýanç – hereket ediş agzalarynda, degna ulgamlarynda we peşew – jyns agzalarynda ýetmezi bolanlary kabul edýär. Şor kölüň batgasy bilen bejermekden başga, şypahana suw bilen bejermegiň hem dürli görnüşlerini hödürleýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu ýerde ýylda oňurgasynda şikes bolan 500 adama hyzmat edýän täze bölüm açyldy.

Hazaryň kenaryndaky Milli syýahatçylyk zolagynyň çäklerinde, özgertmeler geçirilenden soň bu özboluşly şypahana şol zolagyň dowamy bolup hyzmat eder.

Ýakyn wagtlarda, düýpli özgertmelerden soň, meşhur Arçman we Baýramaly şypahanalarynyň hyzmatlaryna bolan isleg artar.

Köpetdagýň eteginde, Aşgabatdan 130 kilometr uzaklykda ýerleşen Arçman şypahanasy iýmit siňdiriji agzalaryndaky, deri we daýanç – hereket ediş agzalaryndaky keselleri bejermeklige ýöriteleşdirilendir. Şypahananyň esasy bejeriş serişdesi düzüminde Mendeleýewiň tablisasynyň 24 elementi bolan mineral suw bolup durýar. Arçman suwy kükürtli, gowşak minerallaşdyrylan hem bolsa, ol suw içmek üçin hem ýaramlydyr.

Baýramaly şypahanasynyň amatly howa şertleri böwrek bejermek üçin iňňän amatlydyr. Onuň tomsy jöwzaly, gyşy-da ýyly, ýo-

kary derejede gurak howasy bar. Gan aýlanyş ulgamy, iýmit siňdiriş agzalary we madda çalşygy bozulan adamlar bu ýerde ýylyň bütin dowamynda bejergi alyp bilýär.

Syýahatçylyk jemi içerki önümiň emele gelmeginde, täze iş ýerleriniň döredilmeginde, ilatyň iş bilen üpjünçiliginde we bilim derejesiniň ýokarlanmagynda daşary söwda balansynyň işjeňleşmeginde, saglygy saklaýyş ulgamynyň kämilleşmeginde, täze maglumat tehnologiýasynyň işe girizilmeginde görnükli orny eýeläp biler.

Häzirki wagtda Türkmenistanda syýahatçylygy mundan beýläk hem ösdürmek üçin esasy önünde durýan işler şulardan ybaratdyr:

- syýahatçylyk ulgamynda guramaçylyk we maglumat aragatnaşyk ulgamyny kämilleşdirmek, tejribä gönükdirilen işleri güýçlendirmek;

- Türkmenistanyň entek syýahatçylyk babatda özleşdirilmedik çäklerinde syýahata bolan islegi ösdürmek (tebigy howa, taryhy – arheologiki we medeni gymmatlyklar), bazary seljermek we öwrenmek;

- syýahatçylygy dolandyrmakda çäýe guramaçylyk çärelerini ulanmak (salgyt, wiza, ulag we gaýry ýeňillikleri);

- menejment we syýahatçylyk merkezlerine tehniki taýdan hyzmat etmegi gowulandyrmak babatda işgärleri maksatlaýyn taýynlamagy, myhmanhana we naharhana telekeçiligini hem goşmak bilen, dizaýn we konsalting hyzmatlaryny kämilleşdirmek;

- syýahatçylygyň ösüşini kesgitleýän esasy zatlaryň täsirini hasaba almak bilen, durmuş-ykdysady çözgütleriň dürli taraplaryny işläp düzmek arkaly syýahatçylyk industriýasyny ösdürmäge gönükdirilen ugurlary emele getirmek;

- gowy hilli kanunçylyk esaslaryny döretmek;

- awtomatlaşdyrmagy giňden ulanmak we ähli ugurlar boýunça maglumat hem-de syýahatçylyk industriýasynyň işini ýola goýmak esasynda syýahatçylyk hyzmatlarynyň ähli mümkinçiliklerini ösdürmek we mazmunyny düýpgöter gowulandyrmak;

- halkara syýahatçylyk bazarynda Türkmenistanyň syýahatçylyk kärhanalarynyň bäsleşige ukyplylygyny üpjün etmek bilen, biri-bi-

rine ýakynlaşýan dünýäniň syýahatçylyk infrastrukturasyna işjeň goşulýşmak;

– isleg bildirýänleriň hemmesiniň bähbitlerine we mümkinçiligine laýyklykda, dünýä ülnüleri boýunça syýahatçylyk hyzmatlarynyň hödürlenmegini üpjün etmäge ukyply syýahatçylyk industriýasynyň tutuşlaýyn milli görnüşini döretmek.

Sagaldyşy, dynç alşy we ekologiki syýahatçylygy ösdürmek üçin, Hazaryň türkmen kenarlary uly mümkinçiliklere eýedir. 2007-nji ýylyň iýul aýynda Awazanyň syýahatçylyk zolagy hökmünde ygylan edilmegi dünýä möçberinde uly waka boldy. Bu ýurduň ägirt uly syýahatçylyk we ykdysady mümkinçiligini daşary ýurt maýa goýumlarynyň hasabyna ulanmaklyga itergi berdi. Onuň esasy maksady – ýurduň ilatynyň ýaşaýyş derejesini gowulandyrmak üçin zerur bolan şertleri döretmekden ybaratdyr.

Awaza syýahatçylyk zolagynyň ösdürilmegi bilen, daşary ýurtly myhmanlaryň Türkmenistanyň beýleki dynç alyş merkezlerine, öňi bilen çäklerinden daşarda belli bolan mineral çeşmeli, sagaldyş öýlerine bolan gyzyklanmalary artar.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen Awaza Milli syýahatçylyk zolagynyň döredilmegi bu ýakyn baş ýylda maýa goýum işinde wajyp başlangyçlaryň biri bolup durar. Bu taslama – Türkmenistanda ilkinji dynç alyş we turizm boýunça kuwwatly mehanizmiň döredilmegidir. Hazar deňziniň türkmen böleginiň şelfiniň (kenarynyň) ulanylmagy ykdysadyýet düzüminde goşmaça ýokary girdejili ýeri (nişa) emele getirer, dünýä ykdysady ulgamynda ýurduň integrasiýasynyň derejesini güýçlendirer. Erkin ykdysady syýahatçylyk zolagynyň statusy bu taslamany amala aşyrmakda daşary ýurtly maýadarlary çekmek üçin badalga berýär. Türkmenistan öz tarapyndan abadanlaşdyryş infrastrukturasyna ABŞ-nyň 1 milliard 500 million dollaryny gönükdirdi. 2007-nji ýylyň iýul aýynda Awaza Milli syýahatçylyk zolagynyň tanyşdyrylyş dabarasy boldy. Ol tamamlanandan soňra, birnäçe ýurduň her hili iri kärhanalaryndan öz serişdeleriniň hasabyna 16 kilometrlik kenar ýaka aralygynda, berkidilen erkin syýahatçylyk zolagynda döwrebap

myhmanhanalaryň gurluşygy üçin islegler gelip başlady. Taslamanyň durmuşa geçirilmeginde onlarça myhmanhanalaryň, çagalar üçin sagaldyş merkezleriniň, pansionatlaryň we willaryň, söwda we biznes-merkezleriniň gurluşygyna umumy möçberi ABŞ-nyň 10 milliard dollaryndan gowrak düýpli maýa goýumlarynyň goýulmagyna garaşylýar. Dünýä standartlaryna laýyklykda bu desgalaryň döredilmegi daşary ýurtly kompaniýalary tarapyndan amala aşyrylar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2007-nji ýylyň iýul aýynyň 24-ine çykaran, 8855 belgili «Awaza milli syýahatçylyk zolagy baradaky» Kararyna laýyklykda Awaza syýahatçylyk zolagynda kuwwatlygy gije-gündizde 35 müň kub metre barabar bolan, deňiz suwuny süýjediji enjamyň gurluşygy, uzynlygy 7 kilometr bolan emeli kanalyň gurluşygy, suw üpjünçiliginiň we lagymyň täze ulgamy dowam etdiriler. Bu desgalaryň umumy bahasy 2348,9 milliard manada barabardyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň syýahatçylygy halkara derejelerine götermek boýunça alyp barýan strategiýasynyň esasy ugurlary şulardan ybaratdyr:

- Hazar deňziniň kenarynda Awaza milli syýahatçylyk zolagyny toplumlaýyn özleşdirmek we Türkmenistanda halkara syýahatçylyk işiniň binýadyny dünýä ülnülerine laýyk ýola goýmak;

- Türkmenistanda bar bolan milli–medeni, taryhy gymmatlyklary we tebigy serişdeleri halkara syýahatçylygyny ösdürmek maksady bilen doly ulanmak;

- daşary ýurt syýahatçylary üçin maglumat – mahabatlandyрма merkezlerini döretmek;

- hereket edýän syýahatçylyk toplumlarynyň durkuny täzelemek we täze obýektleriň gurluşygyny alyp barmak;

- syýahatçylykda kiçi we orta telekeçiligiň ähmiýetini ýokarlandyrmak, türkmenleriň medeniýeti, taryhy şahslary, häzirki zaman desgalarynyň şekilleri ýerleşdirilen ýadygärlik sowgatlaryny öndürmegi ýola goýmaga hemaýat etmek;

- syýahatçylyk işinde zerur bolan hünärmenleri taýýarlamagy we gaýtadan taýýarlamagy kämilleşdirmek.

Türkmenistanyň Durmuş taýdan üpjünçilik ministrliginiň esasy wezipeleri, onuň 2006-njy ýylda Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklanan Düzgünnamasyndan gelip çykýar. Ministrligiň esasy wezipeleri–durmuş taýdan üpjünçilik babatda Türkmenistanda ýeke-täk syýasaty ýöretmek, kanunçylyk, kadalaşdyryjy hukuk namalaryny kämilleşdirmek boýunça teklipleri taýýarlamak, hereket edýän kanunlaryň berjaý edilşine döwlet gözegçiligini amala aşyrmak, toplaýyş ulgamyny giňden özleşdirmek, pensiýa we döwlet kömek pullaryny bellemek, olaryň tölegini gurnamak we gözegçilik etmekden ybaratdyr.

2007-nji ýylyň dowamynda raýatlaryň durmuş taýdan üpjünçilik meselesini ähli halk tarapyndan saýlanan Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyza ýolbaşçylyk edip başlan ilkinji günlerinden öz üns merkezinde saklap gelýär. Halk hossary hökmünde Türkmenistanyň Prezidenti wezipesine dalaşgär hökmünde türkmen halkynyň önünde yglan eden meýilnamasyna laýyklykda, onuň ilkinji kabul eden kanunlarynyň biri hem Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunydyr.

Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyň halkyň durmuş üpjünçiligine degişli ähli kanunnamalary öz içine jemlän kanundyr. Bu Bitewi Kanuny kabul etmek bilen Türkmenistan döwleti özüniň parasatly lideriniň ýolbaşçylygynda halkynyň eşretli durmuşda ýaşamagy üçin çynlakaý çemeleşýändigini subut etdi.

Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyň kabul edilmegi, durmuş üpjünçilik ulgamynyň dürli özgertmeleriniň täze tapgyryna gadam basandygyna şaýatlyk edýär. Bu kanun:

- halkymyzyň durmuş taýdan goldawa mätäç ähli gatlaklaryndaky raýatlara dürli pul kömeklerini almaga hukuk berýär;
- ýurdumyzyň halkyny nygmatlar bilen üpjün edýän daýhanlarymyzyň pensiýa üpjünçilik meselesiniň çözgüdini tapýar;
- çaga dogran we ýaş çagaly enelere döwlet kömek pullaryny tölemegi kesgitleýär;

– Beýik Watançylyk urşunda wepat bolanlaryň yzynda ýalňyz galan enelere, ekleýjisini ýitiren ýa-da ýetim galan çagalara we maýyplara tölenilýän döwlet kömek pulunyň möçberini köpeldýär;

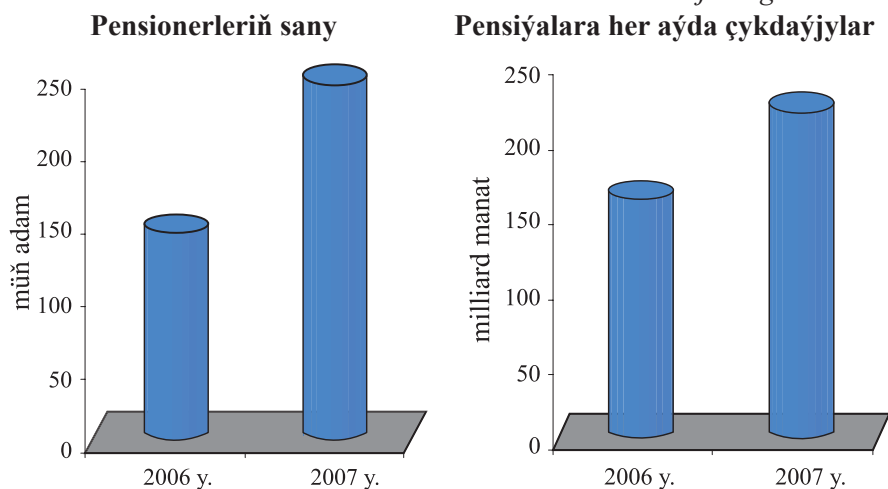
– hemişe eklenç çesmesi bolmadyk, pensiýa ýaşı dolan raýatlara, hiç bir şertsiz, döwlet durmuş kömek puluny tölemegi kesgitleýär;

– Türkmenistanyň önünde aýratyň hyzmatlary bitiren raýatlara şahsy (atly) pensiýa bellemek göz önünde tutýar;

– geljek ýyllarda pensiýalaryň we döwlet kömek pullarynyň töleglerini maliýeleşdirmegi özbaşdak dolandyrmak maksady bilen, 2012-nji ýylda Pensiýa Gaznasynyň döredilmegini göz önünde tutýar;

2007-nji ýylda kabul edilen Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunlaryna laýyklykda pensiýa hukukly adamlaryň sanyny 73 000 adam artdyrdy, olardan 48 787–si oba hojalyk önümçiliginde zähmet çeken daýhanlardyr. 2008-nji ýylda pensiýa alýan raýatlaryň sany 246 400 adama ýetip, geçen ýyldaka garanyňda 42 göterim köpeldi.

2-3-nji diagrammalar

Türkmenistanda adam hukuklaryny giňeltmegi maksat edinen, Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyny, raýatlaryň döwlet kömegine bolan hukuklaryny has-da giňeltdi.

Hemişelik eklenç çesmesi bolmadyk, pensiýa ýaşy dolan raýatlara, hiç bir şertsiz, döwlet durmuş kömek pulyny goşmaça 8 103 adama tölemäge ýol açdy. Şunuň netijesinde 2007-nji ýylda ýurdumyzda döwlet durmuş kömek puluny alýan adamlaryň sany 1 385-den 9 488-e çenli artdy ýa-da 7 esse köpeldi. Tölenýän kömek pulunyň ortaça möçberi 1,5 esse artdy. Bu maksada niýetlenip goýberilýän pul serişdeleriniň möçberi 9,3 esse köpeldi.

«Durmuş üpjünçiligi hakynda» Türkmenistanyň Bitewi kanunyna laýyklykda ýurdumyzda zähmet we toplaýyş pensiýalary bellenilýär. Zähmet pensiýasy, bu pensiýa ýaşyna ýeten adamlara, olaryň döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirimler amala aşyrylan iş döwri üçin bellenilýän pensiýadyr. Ol döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyň serişdeleriniň, döwlet býujetiniň hasabyna maliýeleşdirilýär. Zähmet pensiýasy raýatyň islendik yzygiderli 5 ýyl zähmet hakyndan hasaplanylýan şahsy koeffisienti hem-de durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirimleri amala aşyrylan iş döwri esasynda bellenilýär. Toplaýyş pensiýasy bolsa ýaşyna ýeten we pensiýa toplamalary bar bolan adamlara bellenilýän pensiýadyr. Bu pensiýa raýatlaryň pensiýa gatançlarynyň we olaryň maýa goýum girdejileriniň hasabyna maliýeleşdirilýär. Toplaýyş pensiýasy häzirki wagtda meýletin pensiýa ätiýaçlandyrmasy görnüşinde hereket edýär. Geljekde pensiýa ulgamyny kämilleşdirmek we pensiýalary, esasan, raýatlaryň öz hasabyna maliýeleşdirmekligi ýola goýmak maksady bilen, ýokarda görkezilen Bitewi Kanunyň 187-nji maddasyna laýyklykda 2012-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan Türkmenistanda şertli-toplaýyş pensiýa usulyny girizmek göz önünde tutulýar.

«Durmuş üpjünçiligi hakynda» Türkmenistanyň Bitewi Kanunyna üýtgetmeler girizmek hakynda «Türkmenistanyň Kanuny 2009-njy ýylyň iýul aýynyň birine güýje girdi. Kabul edilen resminama laýyklykda döwlet kömek pullarynyň üç görnüşine üýtgetmeler girizildi: çaga doglanda berilýän birwagtlaýyn kömek puly, çaga seretmek hem-de maýyplyk boýunça bellenilýän döwlet kömek pullary.

«Durmuş üpjünçiligi hakynda» Türkmenistanyň Bitewi Kanunyna laýyklykda pensiýa ýaşyna ýeten ähli raýatlaryň durmuş gorag-

lylygy kepillendirilýär. 62 ýaşyny dolduran erkek adamlara we 57 ýaşy dolan aýal maşgalalara işlän döwrüne we aýlyk iş haklaryna laýyklykda pensiýa belenýän bolsa, iş döwri asla bolmadyk raýatlara döwlet durmuş kömek pullary belenilýär. Pensiýany bellemek üçin iş döwrini hasaba almagyň täze düzgünlerine laýyklykda oba hojalygy önümçiliginde zähmet çeken ildeşlerimiziň onlarça münüsü özüniň çeken zähmetiniň hözirini görmäge mümkinçilik aldylar. Bu kanunyň Kabul edilmegi bilen harby gullukçylar pensiýa öňküsinden 6–7 ýyl ir çykyp bilýärler.

Bu bitewi kanuna laýyklykda Türkmenistanda enelik we çagalyk bilen bagly döwlet kömek pulunyň täze görnüşleri girizildi. Çaga dogran enelere birwagtlaryň pul tölemek täzeden girizildi we 1,5 ýaşy dolýança çaga seretmek boýunça döwlet kömek puluny tölemek giň gerimde göz önünde tutuldy we her bir enä tölenilýän kömek pulynyň möçberi 25% köpeldi. Bitewi kanun güýje girenden soňky döwürde, ýagny 2007-nji ýylyň ikinji ýarym ýylynda, ýurdumyz boýunça çaga dogran 31 münä enä 70,7 milliard manat we 1,5 ýaşy dolýança çaga seretmek boýunça 110,1 münä enä 27,7 milliard manat döwlet kömek pullary tölenildi.

Bitewi kanun güýje giren gününden Beýik Watançylyk urşunda wepat bolanlaryň yzynda ýalňyz galan enelere tölenilýän kömek puluň möçberi 4 esse, ekleýjisini ýitiren ýa-da ýetim galan çagalaryňky we maýyplaryňky 1,5 esse köpeldi.

Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyň kabul edilmeginiň netijesinde 2007-nji ýylda ýurdumyz boýunça raýatlara döwlet býujetinden tölenen pensiýalaryň möçberi 14,8% we döwlet kömek pullary 82,0% artdy, tutuş ýylyň jemi boýunça bolsa 3,2 trillion manada barabar boldy. Bu bolsa Türkmenistanyň döwlet býujetiniň 12%-ine barabardyr.

Ýurdymyzyň pensiýa üpjünçiliginde, 1999-njy ýylda girizilen toplaýyş ulgamynda hem 2007-nji ýylda belli bir netijeler gazanyldy. Bu ulgama gatnaşýan raýatlaryň sany 949 münä adama ýetdi. Olaryň şahsy hasaplaryndaky toplamalaryň möçberi 1,9 trillion manada ýetdi. Toplaýyş ulgamy boýunça diňe 2007-nji ýylda 1243 adama pensiýa

bellenişdi we olaryň umumy sany 21 müňe ýetdi. Bu pensiýalaryň möçberi ýyl-ýyldan artýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda kabul eden Bitewi kanuny durmuş üpjünçilik ulgamynyň geljekki döwürde has-da kämilleşdirilmegini we düýpli özgerdilmegini hem göz önünde tutýar.

Geljek ýyllarda pensiýalary we döwlet kömek pullary töleglerini maliýeleşdirmegi özbaşdak dolandyrmak maksady bilen, 2012-nji ýylda Pensiýa Gaznasynyň döredilmegi we pensiýa ulgamyny «Nesiller arkalaşyk ulgamyndan» «Şertli toplaýyş ulgamyna» öwürmek göz önünde tutulýar.

Mundan başga-da Türkmenistanyň Prezidentiniň ykdysady galynyş we özgertmeler syýasatynyň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Milli strategiýasynyň durmuş üpjünçiligine degişli bölegini işläp taýýarlamak hakyndaky 2007-nji ýylyň noýabr aýynyň 12-sindäki 9185 belgili kararyny ýerine ýetirmek uly wezipe bolup durýar.

10.3. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe durmuş-ykdysady pudaklaryň ösüş aýratynlyklary

---

Her bir döwletiň syýasatynyň in bir möhüm görkezijileriniň biri, şol döwletiň raýatlarynyň ýaşayyş derejesi we hili bolup durýar. Bu gün döwlet baştutanymyzyň durmuşa geçirýän döwlet ähmiýetli işi, hususan-da durmuş sferasyndaky özgertmeler, ýurduň her bir raýatyna mynasyp durmuş şertlerinde ýaşamak mümkinçiliklerini ösdürmek we saglygyny goramak üçin deň derejede mümkinçilikleriň üpjün edilmegine gönükdirilendir. Hut şonuň üçin-de Türkmen döwletiniň döwlet syýasatynyň esasynda «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelge ýatandyr. Bu pikir konstitusiýa normalarynda özüniň aýdyň beýanyny, özüniň soňraky ösüşini bolsa milli kanunçylykda tapdy. Adam hakyndaky alada, hususan-da syýasy we durmuş-ykdysady sferalarda, döwlet dolandyryşy sferasynda adam hukuklarynyň we şahsy

azatlyklaryň doly durmuşa geçirilmeginiň üpjün edilmegi bolup, munuň özi jemgyýetiň we döwletiň demokratiýalaşdyrylmagy we döwrebaplaşdyrylmagy bilen aýrylmaz baglydyr.

Türkmenistanda syýasatda, ykdysadyýetde we durmuş ulgamynda bolup geýýän ähli özgertmeler adama gönükdirilendir we onuň parahat durmuşyny, maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmak, baý ruhy galkynyşy üpjün etmek maksatlaryny özünde jemleýändir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda eden çykyşynda: «Adam, onuň hukuklary we azatlyklary biziň jemgyýetimiziň baş gymmatlygydyr. Häzirki wagtda ol biziň döwlet syýasatymyzyň ileri tutulýan wezipesidir» diýip belledi.

Bagtyýarlyk döwrümüzde durmuş pudaklaryny ösdürmeklige köp üns berilýär. Ylmy-tehniki progresiň ösüşi bu ugruň pudaklarynyň ösmegine zerurlyk döredýär. Täze tehnologiýalaryň önümçilige ornaşdyrylmagy, olaryň kämilleşdirilmegi önümçilik däl pudaklarynyň ösüşini talap edýär.

Durmuşa gönükdirilen bazar ykdysadyýeti döwletiň durmuş maksatly meseleleri çözmäge işjeň gatnaşmagyny göz önünde tutýar. Türkmenistanyň ykdysadyýetinde bazar gatnaşyklaryna geçmek ilata berk durmuş taýdan goragy üpjün etmek şertinde alnyp barylýar.

Ykdysadyýetiň durmuş maksatlara ugrukdyrylmagy, ilkinji nobatda ýurduň Prezidentiniň alyp barýan syýasaty bilen mizemez arabaglanyşyklydyr. Türkmenistanda bilim, saglygy goraýyş, medeniýet, ylym, ýaşayyş jaý hojalygy, syýahatçylyk, dynç alyş täze galkynyş eýýamynda has-da pajarlap ösýär we döwlet tarapyndan güýçli goldaw alýar. Ýurduň düýpli maýa goýumlarynyň uly bölegi gönüden-göni durmuş pudaklarynyň ösüşine gönükdirilýär.

2010-njy ýyl üçin döwlet býujetiniň taslamasynda, maýa goýumlaryny hasap etmähinde çykdajylarynyň 74,1 göterimini durmuş ulgamyny ösdürmäge gönükdirmek göz önünde tutulýar. Şolardan bilim ulgamyny maliýeleşdirmek üçin serişdeleriň 39,2 göterimini, saglygy goraýşa 12,7 göterimini, medeniýete 4,3 göterimini, döwlet durmuş

üpjünçiligine 33,4 göterimini, ýaşaýyş jaý jemagat hojalygyna 10,4 göterimini gönükdirmek meýilleşdirilýär.

Beýleki bir tarapdan, ýurduň güýçli inženerçilik infrastrukturasynyň we kommunikasiýa ulgamynyň ösüşi adamyň durmuş derejesiniň we aň-düşünjesiniň ýokarlanmagyna gönükdirilýär. Obalarda, şäherçelerde we etrap merkezlerinde döwrebap mekdepleriň, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň, hassahanalaryň, saglyk merkezleriniň, sport desgalarynyň we medeniýet öýleriniň gurluşyklary, olary tebigy gaz, elektrik energiýasy, ekologiki taýdan arassa agyz suwy, gaty örtükli ýollar, ýokary amatlyklary bolan ýaşaýyş jaý üpjünçiligi ýaly meseleleriň çözgüdi bilen utgaşykly alnyp barylýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň ykdysady strategiýasynda ösen tehnologiýalary özünde jemleýän, ylmy köp talap edýän önümçilikleriň döredilmegine uly üns berilýär. Şunda bu önümçilikler üçin ýokary hünärli hünärmenleri taýýarlamak meselesine hem uly üns berilýär. Munuň netijesinde, ýurdumyzda maddy taýdan üpjünçilikli we ruhy taýdan ösen ýaşlar kemala gelýär. Adam kapitaly hil taýdan özgerýär we islendik tehnologiýalary özleşdirmeklige ukyply derejelere galýar.

Türkmen halky gazdan, elektrik togundan, suwdan, nahar duzundan, jemagat hyzmatlaryndan eýýäm uzak wagt bäri mugt peýdalanýar. Bu bolsa biziň döwletimiziň häzirki ykdysady we maliýe kuwwatyna, onuň mümkinçiliklerine şaýatlyk edýär. Biziň ýurdumyzda ýaşaýyş jaýy üçin töleg mugt diýen ýaly, benzin we beýleki ýangyç üçin bahalar bolsa dünýäde iň pes bahalardyr.

Şeýle hem, ýurtda ýangyç serişdeleriniň, unuň we çörek önümleriniň bahalarynyň pes derejelerde durnukly saklanylmagy özümizde öndürilýän önümleriň bahalaryny durnuklylaşdyrýar. Milli manadymyzy daşary ýurt walýutasyna çalşyk hümmetiniň durnukly bolmagy bolsa, ýurduň daşyndan getirilýän (import) harytlaryň bahalaryny bir durkunda saklamaga mümkinçilik berýär.

Bazar ykdysadyýetiniň durmuş ugra gönükdirilme derejesi kesgitlenende ýurduň jemi içerki önüminiň sarp edişe we maýa toplamaklyga gönükdirilişiniň gatnaşygy esasy jemleýji görkezijileriň

hataryna girýär. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow jemi içerki önümiň esasy böleginiň sarp edişe gönükdirilmegi babatynda yzygiderli alada edýär. Munuň netijesinde zähmetkeşleriň zähmet haklary, pensionerleriň pensiýalary, talyp haklary, döwlet kömek pullary yzygiderli ýokarlandyrylýar. Edara kärhanalar, durmuş pudaklary sarp ediş maksatly harytlar bilen ýeterlik derejede üpjün edilýär.

Ýurdumyzda zähmeti höweslendirmek, zähmet hakyny ýokarlandyrmak, ilatyň pul girdejilerini artdyrmak boýunça çäreler yzygiderli geçirilip durulýar. 2006–2008-nji ýyllarda her öý (hojalyk) başyna düşýän pul girdejisi 114,3%, bir işgäriň ortaça zähmet haky 116,0% ýokarlandy. 2009-njy ýylda ýurdumyz boýunça iş haklarynyň möçberi 11 göterim ýokarlandy.

Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2009-njy ýylynyň 27-nji noýabrynda Türkmenistanda iş haklarynyň, pensiýalarynyň, döwlet kömek pullarynyň we talyp haklarynyň möçberlerini köpeltmek hakynda Perman kabul etdi. Şol Permana laýyklykda Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzda halkymyzyň ýaşaaýyş-durmuş derejesini we hal ýagdaýyny mundan beýläk-de ýokarlandyrmaga gönükdirilen möhüm ähmiýetli döwlet, milli maksatnamalary we taslamalary amala aşyrmakda gazanylan uly üstünlikleri nazara alnyp, 2010-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan: býujetden maliýeleşdirilýän edaralaryň, hojalyk hasaplaşygyndaky kärhanalaryň, jemgiýetçilik guramalarynyň işgärleriniň iş haklarynyň, zähmet pensiýalarynyň, Beýik Watançylyk urşuna gatnaşyjylaryň pensiýalarynyň we döwlet kömek pullarynyň, talyp haklarynyň möçberlerini 10 göterim köpeldilmegi karar edildi.

Raýatlaryň boletin ýaşamaklary üçin iş haklarynyň yzygiderli artdyrylmagy, iş orunlarynyň köpelmegi ýurdumyzda durmuş pudaklaryny ösdürmeklige uly üns berilýändigine şaýatlyk edýär.

Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň çalt depginler bilen ösmegi iri möçberli sosial maksatnamalary durmuşa geçirmek üçin giň mümkinçilikleri açýar. Türkmenistanlylaryň ýaşaaýyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmak şol maksatnamalaryň esasy ugry bolup durýar. Şunda

ähli amatlyklary bolan ýaşaýyş jaýlaryny edinmekde ilata hemmetaraplaýyn goldaw bermäge aýratyn üns berilýär.

Raýatlaryň mynasyp durmuşy üçin ähli şertleri döretmek, şol sanda dünýä ülhülerine laýyk gelýän häzirki zaman ýaşaýyş jaýlary bilen üpjün etmek Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir.

Häzir ýurdumyzda ýaşaýyş jaýlarynyň gurluşygy giň gerime eýe boldy. Türkmenistanlylaryň girdejileriniň ýokarlanýandygyny, şeýle hem ilata ipoteka karzlaryny bermek boýunça görülýän çäreleri nazara almak bilen, ähli amatlyklary bolan ýaşaýyş jaýlarynda öýleri alýan maşgalalaryň sanynyň ýylsaly artjakdygyny ynamly aýtmak bolar. Özi-de örän amatly şertlerde ýaşaýyş jaýlaryny almaga mümkinçilik döreýär.

Şunuň bilen baglylykda döwlet Baştutanymyzyň 2007-nji ýylyň ahyrynda gol çeken Kararyna laýyklykda türkmenistanlylar üçin paýtagtymyzda gurulýan kaşaň belent ýaşaýyş jaýlarynda öýleri satyn almak üçin täze mümkinçilikler açyldy. Mysal üçin, 2008-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap, Aşgabatda satylýan ýaşaýyş jaýlaryndan öýleri almak üçin «Prezidentbank» ýurdumyzyň raýatlaryna berilýän ipoteka karzlarynyň möhletini 15 ýyldan 30 ýyla çenli uzaltdy. Şunda 1 göterime barabar bolan ýyllyk stawkasy we esasy karzlary üzüp başlamagyň baş ýyllyk gaýra goýmak möhleti saklanyp galdy. Öýleriň bahasynyň ilkibaşdaky tölegi 30 göterimden 10 göterime çenli azaltdy. Hormatly Prezidentimiziň welaýatlarda, şol sanda oba ýerlerinde ýaşayan raýatlara ýaşaýyş jaýyny almak üçin uzakmöhletleýin karzlary bermek baradaky başlangyjy döwlet ýaşaýyş jaý syýasatyny durmuşa geçirmekde ýene-de bir möhüm ädim boldy. Edaralara we gurluşyk guramalaryna kömekçi potratçylary çekmek bilen öz hasabyna we ýurdumyzyň ygtyýar edilen banklaryndan alnan ýeňillikli karzlaryň hasabyna ön bölünip berlen we täzeden berilýän ýer uçastoklarynda ýerli häkimlikleriň, gurluşyk edaralarynyň we raýatlaryň arasynda baglaşylýan üçtaraplaýyn şertnamanyň esasynda ýaşaýyş jaýlaryny gurmak tabşyryldy. «Türkmenbaşy», «Türkmenistan», «Halkbank», «Daýhanbank» döwlet täjirçilik banklary gurluşyk

guramalaryna we raýatlara karzlary bermäge borçly edildi. Şu günki güne çenli şeýle üçtaraplaýyn şertnamalar raýatlaryň ýüzlerçesi bilen baglaşyldy. Gozgalmaýan emläk üçin karzlar hem 30 ýyl möhlet bilen 1 göterimde berilýär. Karzlary töläp başlamagyň ýeňillikli gaýra goýmak möhleti 5 ýyla barabardyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ykdysady strategiýasynda döredijilik ýagdaýda ilatyň sagdyn, eşretli ýaşamagy üçin şertleri üpjün etmeklik möhüm orun tutýar. Ministrler Kabinetiniň Mejlisinde ol öz çykyşlarynda ykdysady özgertmeleriň netijesinde ykdysadyýetiň ähli ugurlaryndaky ykdysady we ýurduň ilatynyň ýaşayş derejesiniň ösüşi bolmalydygyny nygtaýar.

Adamyň eşretli ýaşamagy üçin ýaşayş jaý şertleri bilen üpjünçiligi wajyp ýagdaýlaryň biri bolup durýar. Ýagny her bir maşgalany dünýädäki häzirki zaman normatiw jaý meýdany bilen üpjün etmeklik däl-de, eýsem ýokary hilli suw, elektroenergiýa, ýylylyk, gaz üpjünçiligi, lagym ýollary we ş. m. laýyk ýokary hilli şertleri zerurdyr.

Türkmenistanyň hökümeti tarapyndan bu ugurda toplumlaýyn çäreleri geçirmeklik dowam etdirilýär: ykdysadyýetiň döwlete degişli we döwlete degişli bolmadyk ulgamlarynda ýokary depginler bilen ýaşayş jaýlary gurulýar.

Şäherleriň keşbini we ýaşayş jaý şertlerini gowulandyrmak üçin Türkmenistanda ajaýyp binagärçilik ýaşayş jaýlary gurulýar. Ylaýta-da bu işler Aşgabat şäherinde giňden ösýär. Ýaşayş jaý bazarynyň ösüşi üçin geljekde ilata öýleri satmak şerti bilen ýokary amatlykly we otaglarynyň ýerleşdirilişi gowulandyrylan köp gatly hususy ýaşayş jaýlary gurulýar. Ýokary amatlykly we giň öýlerden başga-da, bu jaýlar türgenleşik ulgamlary, çaga oýnaýan meýdançalar, söwda merkezleri bilen üpjün edilen. Ýaşayş jaýynda üpjünçilik edýän enjamlaryň tehniki parametrleri umumy halkara ülnülerine gabat gelýär.

Hökümet arassaçylyk kadalaryny gözegçilik etmek maksady bilen, her bir jaýy merkezi suw üpjünçiligi, elektroenergiýa, gazlaşdyrmak bilen üpjün etmekde aýratyn üns berýär. Bazar gatnaşyklarynyň ösmeginde, obalarda we şäherçelerde ilatyň sany ösýän we

köpüsi mallary saklamak we köpeltmek bilen meşgullanýan ýagdaý-da, yssy howa şertlerinde merkezi lagym suw ýollary bilen üpjün etmek çärelerini görmek şeýle hem zerur bolup durýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriniň, etrapdaky şäherleriniň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasyna laýyklykda ýaşaýyş jaý we inžener ulgamlarynyň gurluşygyna býujet serişdeleriniň hasabyna 21,2 trln manat gönükdirmek göz önünde tutulýar.

Ilatyň durmuş şertleriniň gowulandyrylmagy, easasan, ýaşaýyş jaý-jemagat maksatly desgalaryň gurluşygy arkaly ýerine ýetirilýär.

Garaşsyzlygy alanymyzdan bärei hökümet tarapyndan ykdysadyýetiň hususy ulgamynda ýaşaýyş jaý gurluşygyny höweslendirmek üçin birnäçe wajyp kanunçylyk resminamalary kabul edildi (ýaşaýyş jaý gurluşygy üçin pes nyrlarda gurluşyk materiallary ilata bermek, ýenillik karz ýoly we ş.m. çäreleri durmuşa geçirmek).

Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň durmuş syýasatynyň ýene-de bir aýratynlygy, onuň sebitler boýunça gyradeň ösüşi üpjün etmeklige gönükdirilendigi bilen baglanyşyklydyr. Ýurdumyzyň tebigy we ykdysady kuwwatlyklaryny rejele ulanmak, durmuşy ösüşiň ýurduň ähli künjeklerini, hat-da çarwa obalaryny öz içine almak maksatlary ýurduň Prezidentiniň ykdysady strategiýasynyň mazmunyny düzýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Obalaryň, şäherçeleriniň, etrapdaky şäherleriniň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynyň» kabul edilmegi hem munuň aýdyň mysaly bolup durýar.

Milli maksatnamanyň kabul edilmegi Türkmenistanyň obalarynyň, şäherçeleriniň, etrapdaky şäherleriniň we etrap merkezleriniň keşbini düýpgöter özgertmek we olaryň ilatynyň durmuş derejelerini ýokarlandyrmak wezipeleri durmuş syýasatyň baş maksatlarynyň birine öwrülýändigine aýdyň şaýatlyk edýär.

Milli maksatnamanyň esasy maksady – Türkmenistanyň obalarynyň we kiçi şäherleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini düýp-

li ýokarlandyrmak, oba ilatly nokatlaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň durmuş ösüşini we inženerçilik infrastrukturasyny özgertmekden ybaratdyr.

Milli maksatnama ýurdumyzyň ilatynyň esasy böleginiň durmuş-ýaşayyş şertlerini düýpli ýokarlandyrmagyň maddy we maliýe binýadynyň esasynda döredilýär. Wajyp durmuş çözgütleriň amal edilmegi, ilkinji nobatda, ýurdumyzyň döwlet serişdeleriniň hasaby-na amala aşyrylýar. Hormatly Prezidentimiziň atalyk aladalarynyň netijesinde dörän bu ynsanperwer maksatnama ýurduň ähli etraplaryny we obalaryny öz içine alýar.

Milli maksatnama durmuş ösüşini we inženerçilik infrastrukturasynyň 15 ugruny öz içine alýar: hassahanalar, saglyk öýleri we merkezleri, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary, orta mekdepler, medeniýet öýleri, sport mekdepleri, sport desgalary, suw geçirijileri, suw guýulary, lagym geçirijileri, awtomobil ýollary, gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, elektrik geçirijileri we desgalary, aragatnaşyk ulgamy, ýaşayyş jaý hojalygy. Milli maksatnamada bu ugurlaryň her haýsysy boýunça ileri tutulyp çözüljek wezipeler kesgitlenildi.

Milli maksatnama boýunça umumy möçberi 72,5 trillion manatlyk düýpli maýa goýumlary özleşdirmek göz önünde tutulýar. Şolaryň 11,2 trillion manady elektrik geçirijilerini we desgalary, 11,0 trillion manady suw geçirijilerini, 10,4 trillion manady mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralaryny, 10,4 trillion manady orta mekdepleri, 7,2 trillion manady ýaşayyş jaýlaryny, 6,3 trillion manady awtomobil ýollaryny, 4,3 trilliony sport mekdeplerini gurmaga gönükdiriler. Uly möçberli düýpli maýa goýumlar, gazlaşdyryş desgalarynyň we geçirijileriniň, hassahanalaryň we saglyk öýleriniň, medeniýet edaralarynyň, sport desgalarynyň, suw guýularynyň, lagym geçirijileriniň, aragatnaşyk ulgamynyň ösdürilmegine gönükdiriler.

Milli maksatnamada saglygy goraýyş ulgamy boýunça birnäçe çäreleri geçirmek göz önünde tutulýar. Her etrapda iki sany saglyk öýüniň we hassahananyň doly möçberli işini ýola goýmak, saglygy goraýyş edaralaryny ýokary hünärli lukmanlar bilen üpjün etmek, oba lukmançylyk ambulatoriýalarynda, etrap merkezi hassahanalarynda

düýpli abatlaşdyryş we enjamlaşdyryş işlerini geçirmek, tiz kömek gullugynyň kadaly işini guramak üçin, olary ýeterlik derejede sanitar awtoulaglary, enjamlar, aragatnaşyk serişdeleri bilen üpjün etmek ýaly meseleler maksat edilip goýlandyr.

Umumybilim ulgamy boýunça oba ýerlerinde, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde 161,5 müň orunlyk 328 mekdebiň gurulmagy göz önünde tutulýar. Mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň 428-siniň gurluşygy amala aşyrlar. Olar 61,5 müň çaganyň çagalar baglaryna gatnamagyna mümkinçilik döreder.

Türkmen obasyny medeni taýdan düýpli ösdürmek we özgertmek, türkmenleriň medeni, taryhy gymmatlyklarynyň we däp-desurlarynyň saklanyp galmagyny we halka giňden ýaýradylmagyny gazanmak esasy maksatlaryň biri bolup durýar. Şol sebäpli hem, obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde Milli maksatnamanyň amala aşyrylan döwründe hili boýunça nusgalyk 215 sany oba medeniýet öýlerini gurmak meýilnamalaşdyrylýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Ähli etrap merkezlerinde sport-bedenterbiýe toplumlaryny gurmagy zerur hasap edýärim» diýen atalyk aladasyndan ugur alyp, Milli maksatnamada bedenterbiýe we sport ulgamyny giňden ösdürmek boýunça uly möçberli işler göz önünde tutuldy. Oba ýerlerinde, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde 75,5 müň orunlyk 212 sport mekdepleriniň we 180 sport desgalarynyň gurulmagy göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň obalarynda, şäherçelerinde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde suw üpjünçiligi esasy meseleleriň biri bolup durýar. Suw diňe bir agyz suwy we şahsy gijiýena üçin ulanylman, uly möçberlerde mellek ýerlerini suwarmak we mallary suwa ýakmak üçin hem ulanylýar. Şu nukdaýnazardan suw üpjünçiliginiň hyzmatlarynyň hilini gowulandyrmak we suw geçirijilerden suwuň ýitgisini düýpli azaltmak, suw geçirijileriň suwunyň ýokanç keselleriň döremek howpsuzlygyny üpjün etmek maksatlaryna gönükdirilen, uzynlygy 22895,2 kilometre barabar bolan suw geçirijilerini gurmak we oba ilatyny agyz suwy hem-de mellek ýerlerinde

oba hojalyk önümlerini öndürmek üçin guýularyň 2774-sinde umumy möçberi 259,8 mlrd manada barabar bolan täze gurluşyk we düýpli abatlaşdyryş işleri alnyp barlar.

Milli maksatnamada awtoulag ýollary boýunça oba ýerleriniň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň içerki ýollarynyň ýagdaýy olaryň durkuny täzelemegi talap edýär. Türkmenistanyň ilatynyň zolaklaýyn ýerleşmegi sebäpli, ilatly nokatlaryň arasyndaky şosse ýollaryň ýagdaýy gowy, ýoluň käbir bölekleri halkara ülnülerine gabat gelýär. Şonuň üçin oba ýerleriniň ýollaryny abatlaşdyrmak boýunça obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň içerki ýollaryny düýpli abatlaşdyrmak, şäherçelere we etrap merkezlerine baryan ýollaryň abatlaýyş we durkuny täzeleýiş işlerini döwrebaplaşdyrmak, wajyp önümçilik obýektlerine (däne ammarlaryna, maldarçylyk toplumlaryna, önümçilik brigadalaryna) baryan ýollarda abatlaşdyryş işlerini geçirmek we täze ýollary gurmak ýaly işler göz önünde tutulýar. Milli maksatnamada obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde umumy uzynlygy 2386,4 kilometre barabar awtomobil ýollarynyň gurulmagy göz önünde tutulýar.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň aglaba bölegi, şol sanda oba ýerleri gazlaşdyrylandyr. Geljekde bu ugurda obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň gazlaşdyrylyşynyň hilini ýokarlandyrmak we çet-gyraky obalary gazlaşdyrmaklygy üpjün etmek wezipeleri öňde durýar. Milli maksatnamanyň çäklerinde uzynlygy 6446,4 kilometrlik gaz desgalarynyň we geçirijileriň gurluşygy göz önünde tutulýar. Uzakda ýerleşýän, az ilatly oba ýerleriniň ýaşajylary ballonly suwuklandyrylan gaz bilen bökdençsiz üpjün ediler.

Oba ýerlerinde elektrik energiýa ulgamyny ösdürmegiň esasy wezipeleriniň biri oba sarp edijileriniň elektrik energiýasy bilen ygtybarly, howpsuz we netijeli üpjün edilmegini gazanmakdan ybaratdyr. Milli maksatnamada oba ýerlerinde elektrik energiýasy bilen üpjünçilikde oba ilatyny, şol sanda-da daýhan (fermer) hojalyklaryny we beýleki oba hojalyk haryt öndürijilerini elektrik energiýasy bilen bökdençsiz üpjün etmek, obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde

we etrap merkezlerinde bar bolan elektrik energiýasyny kabul ediji we paýlaýjy ulgamlaryň durkuny täzelemek we döwrebaplaşdyrmak işleri göz önünde tutulýar. Meýilnamalaşdyrylýan döwürde uzynlygy 24441,2 kilometre barabar elektrik geçirijileri we desgalary gurlar. Milli maksatnamada bellenen çäreleriň amala aşyrylmagy oba ýerleriniň elektrik energiýasy bilen üpjünçiliginiň ygtybarlylygyny we netijeliligini has-da ýokarlandyrar.

Oba ýerlerinde telekommunikasiýa ulgamyny ösdürmegiň esasy maksady – oba ilatyny we telefon aragatnaşygy we beýleki maglumat hyzmatlary bilen üpjün etmek bolup durýar. Milli maksatnamada oba ýerlerinde telekommunikasiýa ulgamyny ösdürmek boýunça obalary, şäherçeleri, etrapdaky şäherleri we etrap merkezlerini islege görä doly möçberlerde telefonlaşdyrmak, awtomatlaşdyrylan telefon beketlerini tapgyrlaýyn elektron görnüşlere geçirmek, telefon aragatnaşygy ulgamyny ösdürmegiň we ulanmagyň görnüşlerini kämilleşdirmek, telekommunikasiýa we maglumat hyzmatlarynyň täze görnüşlerini durmuşa ornaşdyrmak çäreleri göz önünde tutulýar. Milli maksatnamada aragatnaşyk ulgamynda 854,1 milliard manatlyk düýpli maýa goýumlary özleşdirmek belleniýär. Mundan başga-da, ilatyň elinde öýjükli telefonlaryň mukdary hem düýpli artar. Göz önünde tutulan çäreleriň ýerine ýetirilmegi oba ilatynyň ýaşayyş derejesiniň bu ugurlarda düýpli ösmegini üpjün eder.

Türkmenistanyň oba ilaty ýokary depginler bilen ösýär. Munuň netijesinde köpsanly täze maşgalalar döreýär, maşgalanyň adam sany köpeliýär. Şonuň üçin Türkmenistanyň oba ýerlerinde ýaşayyş jaý-jemagat hojalygyny ýokary depginler bilen ösdürmek zerurlygy ýüze çykýar. Milli maksatnama boýunça obalarda, etrap merkezlerinde we şäherçelerde 5617,4 müň inedördül metr ýaşayyş jaýlarynyň gurlmagy belleniildi. Olar döwlet we ýerli guramalaryň, şeýle hem ilatyň serişdeleriniň hasabyna gurlar. Bu işleri amala aşyrmak üçin 8052,4 milliard manatlyk serişdeler goýberiler. Uzynlygy 6346,0 kilometre barabar lagym geçirijileriniň gurluşygy amala aşyrylar we olary maliýeleşdirmek üçin 2992,9 milliard manatlyk düýpli maýa goýumlar gönükdiriler.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

---

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söymek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyndysy. 1-nji tom. Aşgabat, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. Aşgabat, 2008.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. Aşgabat, 2009.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, 2007.
7. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat, 2007.
9. Täze Galkynyş eýýamy. Wakalalaryň senenamasy: 2007-nji ýyl. Aşgabat, 2008.
10. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, 2009.
11. Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň Başlygy, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynyň mejlisinde eden çykyşy (2008-nji ýylyň 26-njy sentýabry). «Türkmenistan» gazeti, 29.11.08.
12. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 2008.
13. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli Baş ugry» Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2003.
14. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini

- özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin» Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 2007.
15. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş–ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. I tom. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, 2010.
  16. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş–ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. II tom. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, 2010.
  17. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. Aşgabat, 2011.
  18. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Janly rowaýat. Aşgabat, 2011.
  19. Türkmenistanyň kanuny. «Daýhan hojalygy hakynda» (rejelenen görnüşi). «Türkmenistan» gazet. 31. 03. 2007.
  20. Türkmenistanyň kanuny. «Arçynlar hakynda». Aşgabat, 2007.
  21. Türkmenistanyň kanuny. «Daýhan birleşikleri hakynda» (rejelenen görnüşi). «Türkmenistan» gazet. 31. 03. 2007.
  22. Türkmenistanyň kanuny. Walýuta amallaryny düzgünleşdirmek hakynda. «Türkmenistan» gazet. 30.10.1993.
  23. Türkmenistanyň kanuny. «Erkin telekeçiligiň ykdysady zonasy hakynda». «Türkmenistan» gazet. 1993.
  24. Türkmenistanyň kanuny. «Telekeçilik işi hakynda». «Türkmenistan» gazet. 1993.
  25. Türkmenistanyň kanuny. Türkmenistanda daşary ykdysady iş hakynda. «Türkmenistan» gazet. 1992.
  26. Türkmenistanyň kanuny. Kärhanalar hakynda. «Aşgabat» gazet, 01.08.2000.
  27. Türkmenistanyň kanuny. «Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda» (täze redaksiýasy). «Altyn asyryň ykdysadyýeti» 2008. № 4.
  28. «Ýer hakynda» Türkmenistanyň Bitewi kanuny. «Türkmenistan» gazet. 30.10.2004.
  29. «Suw hakynda» Türkmenistanyň Bitewi kanuny «Türkmenistan» gazet, 31.10.2004
  30. «Awaza» milli syýahatçylyk zolagy hakynda. Türkmenistanyň Prezidentiniň karary. «Türkmenistan» gazet. 23. 06. 2007.
  31. Türkmenistanyň ykdysadyýeti. Okuw kitaby. Aşgabat, 2001.
  32. Tebigaty peýdalanmagyň ykdysadyýeti we öndüriji güýçleriň ýerleşdirilişi. H. O. Orazow, H. R. Baýramow, I. Bakyýew, Aşgabat, 2001.

33. «Türkmenistanyň maliýe ulgamy», okuw kitaby. Aşgabat, 2001.
34. Halkara ykdysady gatnaşyklar. Ö. Işangulyýew we beýlekiler. Aşgabat, 2001.
35. Dünýä ykdysadyýeti. Ö. Işangulyýew we beýlekiler. Aşgabat, 2001.
36. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri, Aşgabat, 2007–2010.

MAZMUNY

Giriş.....	7
I bap. Ýurtlaryň durmuş-ykdysady modeli.....	9
1.1. Ösen ýurtlaryň hojalyk mehanizmi.....	9
1.2. Ykdysady modelleriň görnüşleri.....	12
1.3. Çökgünlikleriň görnüşleri.....	13
II bap. Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň durmuş-ykdysady modeli.....	14
2.1. German modeli.....	15
2.2. Fransuz modeli.....	17
2.3. Italýan modeli.....	30
III bap. Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynyň durmuş-ykdysady modeli.....	32
3.1. Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynyň umumylyklary.....	32
3.2. Şwesiýanyň ykdysady modeli.....	33
3.3. Norwegiýanyň durmuş sferasynyň aýratynlyklary.....	35
3.4. Daniýanyň ykdysady aýratynlyklary.....	35
IV bap. Demirgazyk Amerika ýurtlarynyň durmuş-ykdysady modelleri.....	36
4.1. Amerikan ykdysady modeli.....	36
4.2. Ykdysady ösüşiň Kanada nusgasy.....	45
4.3. Meksikanyň durmuş-ykdysady modeli.....	52
V bap. Ykdysady ösüşiň ýapon modeli.....	53
5.1. Ýaponiýa döwletine mahsus häsiýetli aýratynlyklar.....	53
5.2. Ýaponiýanyň ykdysady ösüş modeli.....	61
5.3. Ýapon ykdysady modeliniň aýratynlyklary.....	69

5.4. Ýaponiýanyň halkara ykdysady arenasynda tutýan orny	78
VI bap. Hytaý Halk Respublikasynyň ykdysady modeli.....	80
6.1. Ykdysady özgertmeleriniň netijeliliginiň sebäpleri	80
6.2. Hytaý özgertmeleriniň umumy meýilleri we aýratynlyklary	83
6.3. Hytaý ykdysadyýetiniň meseleleri	86
VII bap. Orta Gündogar ýurtlarynyň ykdysady modeli.....	87
7.1. Umumylyklary we tapawutlary	87
7.2. Ykdysady ösüşiň türk modeli.....	93
7.3. Türkmen-türk gatnaşyklary	99
7.4. Eýran ykdysady modeliniň ösüşi	100
7.5. Owganystanyň ykdysady aýratynlyklary	105
VIII bap. Günorta Aziýa ýurtlaryna umumy häsiýetnama.....	109
8.1. Günorta Aziýa ýurtlarynyň umumylygy we aýratynlygy	109
8.2. Hindistanyň durmuş-ykdysady ösüş aýratynlygy	110
8.3. Päkistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy meýilleri.....	120
8.4. Bangladeş durmuş-ykdysady modeliniň tapawutly alamatlary	123
8.5. Şri-Lankanyň durmuş-ykdysady modeliniň esasy alamatlary	126
IX bap. Afrika ýurtlarynyň durmuş-ykdysady modeli	127
9.1. Afrika ýurtlarynyň ykdysadyýetine umumy syn.....	127
9.2. Afrika yklymynyň ösen ýurtlarynyň ykdysadyýeti.....	132
9.3. Afrikanyň ykdysady taýdan yzygalklygyny ýeňip geçmegiň esasy meseleleri	137
X bap. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady modeli	140
10.1. Türkmenistanyň ykdysady modeliniň ýörelgeleri we alamatlary	140

10.2. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady syýasaty	145
Saglygy goraýyş	147
Ylym we bilim	157
Medenýet we sungat	167
Sport we syýahatçylyk	171
Durmuş üpjünçilik	178
10.3. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe	
durmuş-ykdysady pudaklaryň ösüş aýratynlyklary	182
Peýdalanylan edebiýatlar	193

*Arslan Kazygulyýew, Hallyberdi Bayramow, Jumamuhammet
Annamuhammedow, Oguljemał Geldimuhammedowa,
Orazjemał Çaryýewa, Maral Öwezowa*

DÜNÝÄ YKDYSADYÝETINIŇ MODELLERI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor

Teh.redaktor

Neşir üçin jogapkär

H. Sapargulyýew

O. Nurýagdyýewa

G. Penayew

Çap etmäge rugsat edildi 07.03.2013. Möçberi 60x90 $\frac{1}{16}$.
Şertli cap listi 12,5. Çap listi 12,5.
Hasap-neşir listi 10,61. Şertli-reňkli ottiski 27,75.
Sargyt № 3157. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
74004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.